

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192607

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M83

Accession No. PGM 1358

Author

C19C

Title

चटर्जी, शरच्चंद्र.
चंद्रनाथः

This book should be returned on or before the date last marked below.

चंद्रनाथ

[डॉ. शरच्चंद्र चतर्जी यांच्या मूळ बंगाली कादंबरीवरून]

: अनुवादक :

भा. वि. वरेरकर

: प्रकाशक :

नवभारत प्रकाशन-संस्था, मुंबई '४

: मुद्रक :

रघुनाथ दिपाजी देसाई,

न्यू भारत प्रिंटिंग प्रेस,
६, केळेवाडी, मुंबई नं. ४.

[सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन]

प्रथमावृत्ति, १९३८

द्वितीयावृत्ति, १९४४

किंमत ३ रुपये

: प्रकाशक :

रघुनाथ दिपाजी देसाई,

नवभारत प्रकाशन संस्था,
६, केळेवाडी, मुंबई नं. ४

प्रस्तावना

चंद्रनाथ या शरद्बाबूंच्या कथेच्या अनुवादाची ही दुसरी आवृत्ति आहे. पहिल्या आवृत्तीचा अनुवाद श्री. य. तेंडुलकर यांनी केला होता. त्या अनुवादामुळेच या मालेतील पुढील पुस्तकांचा अनुवाद करण्याचे काम प्रकाशकांनी माझ्याकडे दिले. श्री. तेंडुलकर यांनी केलेल्या अनुवादांत प्रत्यक्ष बंगालच्या बोलभाषेचा पुरेसा परिचय नसल्यामुळे जी कांहीं वैगुण्ये राहिली होती ती या आवृत्तीत दुरुस्त करण्याबद्दल मला प्रकाशकांनी सांगितले. पण दुरुस्ती करण्यापेक्षा सर्वच अनुवाद पुन्हा स्वतंत्रपणे करणे मला जास्त इष्ट वाटले. म्हणूनच या आवृत्तीत तशी योजना करावी लागली.

ज्या उत्साहाने श्री. तेंडुलकर यांनी हा अनुवाद केला होता तो त्यांचा उत्साह ध्यानी घेतां या मालेच्या यशाचा पहिला वाटा त्यांनाच द्यावा लागेल. त्या पहिल्या आवृत्तीला श्री. वि. स. खांडेकर यांनी जी विस्तृत प्रस्तावना लिहिली होती ती बऱ्याचशा प्रमाणांत त्यावेळच्या त्या अनुवादावरच आधारलेली होती. प्रस्तुत अनुवाद वाचल्यावर कदाचित त्या प्रस्तावनेतील कांहीं विधाने बदलावीं असें आजही त्यांना वाटणें शक्य आहे. त्या आवृत्तीची ती प्रस्तावना छापणें अवश्य होतें खरें, पण ज्या अनुवादासाठी ती प्रस्तावना होती तो अनुवाद हा नसल्यामुळे आणि विशेषतः युद्धजन्य परिस्थितीच्या आजच्या काटकसरीमुळे प्रस्तावनेसाठी एवढी पाने खर्ची घालण्यापेक्षा शरद्बाबूंची एकादी छोटी कथाच समाविष्ट करणें जास्त योग्य वाटल्यामुळे प्रकाशकांना मी तसा सल्ला दिला.

आज प्रसिद्ध होत असलेली शरद्बाबूंच्या साहित्याची पुस्तके शक्य तेवढी एका आकाराची करण्यासाठी, शरद्बाबूंनी आपल्या ग्रंथप्रकाशनांत अवलंबिलेली प्रथा उपयोगांत आणायला मालेच्या शेवटच्या दोन ग्रंथापासून सुरवात केली आहे. या पहिल्या ग्रंथांत शरद्बाबूंच्या आणखी दोन कथा समाविष्ट करण्यांत आल्या आहेत.

प्रस्तुत मालेत आजवर प्रसिद्ध होत असलेल्या पुस्तकांच्या भाषेत फरक दिसून येत असल्याचें कित्येक विचक्षण वाचकांनीं माझ्या नजरेस आणून दिलें, त्याचा थोडासा खुलासा करणें अवश्य आहे. आज जे अनुवाद प्रसिद्ध होत आहेत ते मूळ पुस्तकें ज्या कालानुक्रमानें प्रसिद्ध झालीं तसे झालेले नाहीत. प्रकाशकाच्या अनुकूलतेला अनुसरून हा कालानुक्रम पाठतां येत नसल्यामुळें, तीसपसतीस वर्षांच्या कालावधींत मूळ लेखकाच्या भाषेत जी परिणती झालेली आहे, तिचें स्वरूप अनुवादांतही दिसून आल्यावांचून राहात नाही. त्यामुळे भाषेच्या संगतींत आज दिसणारा फरक राहणें अपरिहार्य आहे.

बंगाली मनोभूमि आणि बंगाली आचारविचार आपल्या महाराष्ट्रीयान्या दृष्टीनें कांहीं कांहीं बाबतींत अगदींच भिन्न आहेत. त्या आचारविचारांचें स्पष्टीकरण अगदींच अवश्य असल्यावेळीं टीपा देऊन केलेलें आहे; पण मनोभूमीचें विश्लेषण करणें मात्र वंगवाङ्मयाच्या व्यापक अभ्यास न झालेल्या वाचकाच्या दृष्टीनें बरेच कठिण जाईल. त्यासाठीं शरद्वाबूंच्या वाङ्मयाचा समालोचनात्मक स्वतंत्र ग्रंथ लिहिल्याशिवाय या विषयाचें सर्वांगीण विश्लेषण होऊं शकणार नाही. एवढें खरें, कीं मनोभूमि आणि मनोभावना यांच्या दृष्टीनें महाराष्ट्र हा देश बंगालपासून अगदींच वेगळा आहे हें ध्यानीं घेऊन या दोन्हीं वाङ्मयाची वाचकांनीं निरपेक्ष तुलना करावी.

हाजी कासमवाडी
मुंबई ता. ३० डिसेंबर १९४४ }

भा. वि. वरेरकर.

चंद्रनाथच्या पितृश्राद्धाच्या अगदी आधल्याच दिवशीं कोणत्या तरी एका बाबतींत त्याचें आणि त्याचा चुलता मणीशंकर मुन्बोपाध्याय याचें भांडण झालें. त्याचा परिणाम असा झाला, कीं दुसऱ्या दिवशीं मणीशंकर जरी आपल्या वडील भावाच्या उत्तरक्रियेसंबंधीं सर्व व्यवस्था करण्यासाठीं हजर राहिला तरीही तो त्या घरच्या एका पाण्याच्या थेंबालाही शिवला नाहीं, किंवा आपल्या घरच्या कुणाही माणसाला त्यानें शिवूं दिलें नाहीं. ब्राह्मणभोजन उरकल्यावर चंद्रनाथ हात जोडून म्हणाला, “काका, माझ्याकडून चूक होओ कीं गुन्हा होओ, माझे वडील तसेच आपण, मी आपल्या मुलासारखा—या वेळीं मला क्षमा करा.”

पितृतुल्य मणीशंकर उत्तरादाखल म्हणाला, “बाबारे, तुम्हीं कलकत्याला राहून बी. ए. एम्. ए. होऊन विद्वान आणि बुद्धिमान झालां आहांत. पण आम्हीं सारे जुन्या काळचे मूर्ख आहोंत. तुमचें आमचें पटायचें नाहीं. हेंच पहा ना, शास्त्रकारानीं म्हटलेंय,—मुळें कापून डहाळी शिंपायची.”

आधुनिक पंडीत आणि जुन्याकाळचे मूर्ख याची शास्त्राच्या या वचनाशीं सांगड घालतां येत नसली तरीही मणीशंकरनें आपल्या मनांतला उद्देश ज्याप्रकारें उघड करून दाखवला तो चंद्रनाथला कळला. त्यानें मनातल्या मनांत प्रतिज्ञा केली, कीं यापुढें चुलत्याशीं कोणत्याही प्रकारचा संबंध ठेवायचा नाहीं. तसें पाहिलें तर त्याचा बाप ह्यात अमृताना देखील ग्रा दोन

गावांत फारसा सलोखा नव्हता. जेवणाखाण्याचा जेवढा व्यवहार पूर्वी होता तोही आतां बंद झाला.

चंद्रनाथच्या बापांनें मागें भरपूर दौलत ठेवली होती. घरीं जवळचें असें कुणी नव्हतें. होता काय तो एक निपुत्रिक मामा आणि त्याची दुसरेपणाची बायको.

सारे घर कसें ग्यायला येऊं लागले त्यावेळीं चंद्रनाथ घरच्या गुमास्त्याला बोलावून म्हणाला, “सरकारमहाशय, काहीं दिवसामाठीं मी कुठेंतरी दूर भटक्याला जातोय. इस्टेटीची व्यवस्था आपण आजवर जशी पद्दात होतां तशीच पद्दात जा. मला परत यायला बहुधा बराच अवकाश लागेल.”

ब्रजकिशोर मामांनें विरोध प्रदर्शित करून म्हटलें, “यावेळीं कशाला कुठें जातोयस ? तुझें मन ताळ्यावर नाहीं. अशावेळीं घरीं रहाणच बरें.”

चंद्रनाथनें तें ऐकलें नाहीं. इस्टेटीची व्यवस्था सरकारमहाशयांवर टाकून आणि घगदागचा भार ब्रजकिशोरवर सोंवून अगदीं साध्या भाटांत तो मुलुखगिरीमाठीं निघाला. जायच्यावेळीं एका नाकरालासुद्धां त्यानें बरोबर येऊं दिलें नाहीं.

ब्रजकिशोरला एका बाजूला बोलावून त्याची बायको हरकाली म्हणाली, “एक काम कसें केले नाहीं तुम्ही ?”

ब्रजकिशोरनें विचारलें, “कोणतें काम ?”

“आता हा सफरीला गेला. चार ओळी कां लिहून घेतल्या नाहींत त्याच्याकडून ? माणसाचें केव्हां काय होईल ते सागतां का येतंय ? समजा, तिकडे कुठें तरी त्याचें अकस्मात काहीं बरेंवाईट झालें, तर मग पुढें तुमची काय गत !”

कानात बोटें धावून जीभ चावून ब्रजकिशोर म्हणाला, “छे छे ! असलें काही बालू नकोस.”

हरकाली रागाला आली आणि म्हणाली, “तुम्ही असे हे मोळे, म्हणून असं बोलवें लागतंय मला ! शहाणें असता तर कशाला बोललें असतें ?”

पण तिच्या म्हणण्यांत काहीं तथ्य होतें, हें तिच्याच कृपेनें ब्रजकिशोरला चार दोन दिवसांत पटून आलें त्यावेळीं त्याला पश्चात्ताप झाला.

एक वर्षभर चंद्रनाथ पुष्कळ ठिकाणीं एकटाच फिरत होता. वर्षे अखेरीला गेयला येऊन त्यानें आपल्या बापाचें वर्षश्राद्ध उरवले खरें, पण

त्यानंतर घरी जावे असे त्याला वाटले नाही. काही दिवसपर्यंत काशीत रहावे असा त्याने वेन केला.

काशीत मुखोमाथ्याचा पांडा हरिदयाळ घोपाल होता. एके दिवशी दुपारी एक कॅव्हासची बॅग हाती घेऊन चंद्रनाथ येऊन त्याच्या घरी हजर झाला. काशीला चंद्रनाथ अगदीच नवखा नव्हता. यापूर्वी तो आपल्या बापाबरोबर बऱ्याच वेळां इथे आला होता. हरिदयाळचा आणि त्याचा चांगलाच परिचय होता. तो असा अचानक आल्याचे पाहून हरिदयाळला जरा आश्चर्य वाटले. माडीवरची एक खोली त्याने चंद्रनाथच्या ताब्यात दिली आणि मर्जीला येईत तितके दिवस त्याने तिथे रहावे असे ठरले.

या खोलीच्या एका खिडकितून आंतल्या सैपाकाघराचा काही भाग नजरेला येत असे. चंद्रनाथ वारंवार या बाजूला बसून मोठ्या उत्सुकतेने पहात रहात असे. ही उत्सुकता सैपाकाच्या सामानाबद्दल नसे. त्याला चटक लागली होती ती सैपाकीगवाईकडे पहात राहायची.

ती वाई सुंदर असली तरी विधवा होती. पण तिची मुद्रा दुःखाच्या जाळाने होरपळलेली होती. यौवन राहिले आहे की नाही, ते सुद्धा डोळे उघडून पाहायची बुद्धि तिला नव्हती. ती आपल्याच कामात गुरफटून राहिलेली असे. एक दहा वर्षांची मुलगी तिच्या सैपाकाच्या कामाला हाताजवळ मदत करीत असल्याचे दिसून येई. तिला सुद्धा चंद्रनाथ डोळे भरभरून पहात असे.

काही दिवसपर्यंत ती चंद्रनाथच्या समोर बाहेर येत नव्हती. जेवणाचे ताट वाहून ठेवून निवून जात होती. हलुहळू ती बाहेर येऊ लागली. एक तर चंद्रनाथ तिच्यापेक्षा वयाने बराच लहान होता; शिवाय—दोन माणसे जास्त दिवस एका जागी राहू लागली, की आपोआप त्याच्या ठावीं आपुलकी उत्पन्न होते—तसेच झाले. हलुहळू ती स्वतः येऊन चंद्रनाथला वाढू लागली आणि जवळ बसून एकाच्या आईप्रमाणे आग्रह कर करून त्याला खाऊ घालू लागली.

चंद्रनाथला आपल्या आईची आठवण नव्हती—मातृहीन चंद्रनाथ आपल्या बापाच्या हाताखालीच खेळला वाढला होता.

पुष्कळ अंती त्याच्या बापानेच आईची जागा जरी भरून काढली होती तरीही असले वास्तव्य मात्र तिथे त्याने अनुभवले नव्हते.

बापाच्या मृत्युमुळे चंद्रनाथच्या हृदयांत जो कोपरा रिकामा पडला होता तो आतां नुसता भरून येऊनच राहिला नाही, तर मातृवात्सल्याच्या नव्या अनुभवांमुळे तो सर्वस्वी मोहाळून गेला.

एके दिवशीं चंद्रनाथनें हरिदयाळला विचारलें; “आपलें जवळचें असं कुणी नाही असा माझा समज होता. मग ही कोण ?”

हरिदयाळ म्हणाला, “ही सैंपाकीणबाई.”

“कुणी नात्याची आहे का ?”

“नाहीं.”

“तर मग ? ही कुठें मिळाली तुम्हांला ?”

हरिदयाळ म्हणाला, “तो एक इतिहास आहे. थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे असं, कीं आपला नवरा आणि ही मुलगी यांना बरोबर घेऊन ही तीर्थयात्रेला आली होती. इथें काशींत तिचा नवरा वारला. गाथीं कुणाकडे जावं म्हटलें तर आपलें म्हणायला कुणीच नव्हतं. त्याच्यापुढें हें पहातांहांच.”

“मग ही आपल्याकडे आली कशी ?”

“मणिकर्णिकेच्या घांटाजवळ मुलगी भिक्षा मागत होती.”

थोडा विचार करून चंद्रनाथ म्हणाला, “ही कोणत्या गांवची तें माहीत आहे का ?”

“नक्की माहीत नाही. नवद्वीपच्या जवळपास कुठल्या तरी गांवची असावी.”

२

एकदोन दिवसांनी जेवायला बसल्यावेळीं सैंपाकीणबाईकडे पाहून चंद्रनाथनें एकदम विचारलें, “आपण कोण शाखेच्या ?”

सैंपाकीणबाईचा चेहरा गोरामोरा झाला. या प्रश्नाचा उद्देश तिच्या ध्यानीं आला. पण ऐकलें न ऐकलेसें करून ती तशीच बाईबाईनें उठली आणि म्हणाली, “आधीं दूध आणतें हं.”

दूध आणायची एवढी घाई नव्हती. ती सैंपाकघरांत गेली ती या प्रश्नाचें उत्तर मनाशीं ठगवण्यासाठीं. तिथें तिची मुलगी शरयूबाला भांड्यांत दुध ओतीत होती. आईच्या उतरल्या चेहेऱ्याकडे तिचें लक्ष गेलें नाहीं. आईनें

मुलीच्या तोंडाकडे एकवार पाहीलें, दुधाची वाटी हातीं घेतली, एक दीर्घ निश्वास सोडला आणि आपल्याशीच म्हटलें, “ दीन दुबळ्यांचा प्रतिपाळ करणाऱ्या अंतर्यामी परमेश्वरा, तूं मला क्षमा कर. ”

दुधाची वाटी आणून तिनें ताटाजवळ ठेवली तेव्हां चंद्रनाथनें पुनः तोच प्रश्न केला. एक एक गोष्ट ऐकत सारी हकीकत ज्यावेळीं त्यानें कळून घेतली त्यावेळीं चंद्रनाथनें शेवटीं विचारलें, “ आपण घरीं कां जात नाही ? तिथं कुणी नाहीच का ? ”

“ आसरा देईल असं कुणीच नाही. ”

खालीं मान घालून चंद्रनाथनें कांहीं वेळ विचार केला आणि म्हटलें, “ आपल्याला एक मुलगी आहे, तिचं लग्न कसं करणार आहांत ? ”

हृदयांतून येणारा सुस्कारा आवरून ती म्हणाली, “ विश्वेश्वर जाणे ! ”

त्याचें जेवण जवळजवळ होत आलें होतें. वर पाहून त्यानें विचारलें, “ आपल्या मुलीला मी तशी चांगलीशी पाहिली नाही. हरिदयाळ म्हणतात, कीं मुलगी चांगली शांत आणि सुस्वभावी आहे. दिसायला बरी आहे का ? ”

सैपाकीणवाई थोडीशी हांसली आणि म्हणाली, “ मी तिची आई—आईच्या नजरेवर कुणी विश्वास ठेवूं नये बाबा !—तरीपण माझी शरयू तशी कांहीं कुरूप नाही. ”—पण मनांतल्या मनांत ती म्हणत होती, ‘ किती माणसं येतात या काशींत. पण असल सौंदर्य कुणी पाहिलेंच नसेल. ’

यानंतर तीनचार दिवस गेले. एके दिवशीं सकाळीं चंद्रनाथनें शरयूला डोळेभर पाहून घेतलें. त्याला वाटलें, असलें सौंदर्य जगांत दुर्भिल !

सैपाकघरांत बसून शरयू भाजी चिरीत होती, तिथें दुसरें कुणीच नव्हतें, आई खानासाठीं गंगेवर गेली होती आणि हरिदयाळ नित्याप्रमाणें यात्रेकरूंना गाठण्यासाठीं गेला होता.

चंद्रनाथ येऊन जवळ उभा राहिला. त्यानें हांक मारली, “ शरयू ! ”

शरयू चमकली. घाबऱ्याघुबऱ्या म्हणाली, “ जी ! ”

“ तुला सैपाक करतां येतो ? ”

मानेनें होकार देत शरयू म्हणाली, “ हो—येतो. ”

“ काय काय शिकली आहेस ? ”

शरयू उगीच राहिली. सारें काहीं सांगावचें म्हटलें तर पुष्कळच सांगावें लागलें असतें. तिच्या मनांतला उद्देश कळल्यामुळें त्यानें दुसराच प्रश्न केला,
“ तुझी आई अन् तूं अशीं दोघांही इथं आहांत का कामावर ? ”

शरयूनें होकार दिला.

“ तुम्हांला काय पगार मिळतो ? ”

“ पगार आईला आहे—मला नाही—मी जेवणावारी काम करतें. ”

“ नुसती जेवणावारी काम करतेस ? ”

शरयू उगीच राहिली.

चंद्रनाथ म्हणाला, “ समज, मी तुला जेवायला घातलं, तर माझ्या घरीं करशील काम ? ”

शरयू हळूच म्हणाली, “ आईला विचारून सांगेन. ”

“ मग विचार तर. ”

त्याच दिशीं चंद्रनाथनें हरिदयाळ ठाकूरकडून चारदोन गोष्टींचा उलगडा करून घेतला आणि घरीं गुमास्याला पत्र लिहिलें तें असें—

“ मी काशींत आहे. या महिनाअखेर इथेंच लग्न करायचें मी ठरवलें आहे. मामांना ही हकीकत कळवावी आणि आपण स्वतः थोडी रोकड, दागिने आणि जरूर ते जिनसपान्स घेऊन लोकर निघून यावें. ”

त्याच महिन्यांत चंद्रनाथचें शरयूशीं लग्न लागलें.

त्यानंतर घरीं जायची वेळ आली. शरयू रडत रडत म्हणाली, “ आतां आईचं काय ? ”

“ तीही येईल आमच्याबरोबर. ”

सैमाकी गवाईनें तें ऐकलें. शरयूला एका बाजूला घेऊन ती म्हणाली, “ ऐकलंस शरयू, तिथ गेलीस कीं मधून मधून माझी आठवण काढीत जा पण माझं नाव कधीं तोंडावाटे बाहेर काढूं नकोस. जिवंत आहे तोंवर ही काशी सांझून मी कुठेंच जाणार माहीं. तुम्हीं कुणी केव्हां या बाजूला आलां, तरच तुझी माझी भेट व्हायची. ”

शरयू रडूं लागली. आईनें आपल्या पदरानें तिचें रडें दाबून धरलें आणि गंभीरपणें म्हटलें, “ पोरी, सारं कळूनसवरून सुद्धां रडतेस ? ”

आईच्या कुशीत तोंड खुपसून मुलगी हंबरली, “ आई !—”

“जाऊं ने. आईच्या हितासाठीच जर आईला वितरून जावं लागलं, तर तीसुद्धां मातृभक्तीच बरं पोरी !”

चंद्रनाथनें आग्रह धरला तरीही तिनें तेंच उत्तर दिलें—“काशी सोडून कुठंच जायचं नाही !”

मनाचा कांहीं निश्चय करून चंद्रनाथ म्हणाला, “दुसऱ्या कुठं अगदीं नायचंच नसेल तर असं करा, काशीत स्वतंत्र घर करून रहा.”

सैपाकीणवाईनें तो प्रस्तावसुद्धां स्वीकारला नाही. ती म्हणाली, “हरिदयाळ ठाकूर मला मुलीसारखी मानतात. माझ्या संकटाच्या काळांत त्यांनीं मला आसरा दिला. मीही त्यांना बागसारखी मानते. तशीच भक्ति आहे माझी. त्यांना टाकून मला कुठं जातां यायचं नाही.”

बाई दुःखी असली तरी तिच्याठायीं स्वाभिमानाची जाणीव आहे, हे चंद्रनाथला कळून चुकलें. ती कळूनसवरून कुणाचे उपकार घेणारी नव्हती. अर्थातच एकट्या शरयूला वेऊन चंद्रनाथला आपल्या घरीं यावें लागलें.

इथें आल्यावर शरयूला सारें कांहीं कळून आलें. घर भलें मोठें होतें. सामानसुमान अगदीं भरपूर होतें. जिकडे तिकडे गडगंज भरलेलें दिसत होतें. तिच्या आश्चर्याला पार राहिला नाही. तिला वाटलें, केवढा हा अनुग्रह ! केवढी ही कृपा !

आपल्या वाटवधूचें कौतुक करून चंद्रनाथ म्हणाला, “घरदार सारं पाहिलंस ? आवडलं तुला ?”

शरयू अगदीं लाजली. तोंडावर पदर ओढून वेऊन नुसत्या मानेनेंच तिनें होकार दिला. चंद्रनाथला तिची आवडनिवड कळायला नको होती—तिचें बोलणें एकायचें होतें,—म्हणूनच तिच्या हनुवटीखालीं हात घालून तिचें तोंड बर उचलून तो म्हणाला, “मांग ना—आवडलं हें ?”

लाजेनें शरयूचा चेहरा लालीलाल झाला. नवरा पुनः पुनः विचारतो आहे म्हणूनच बोलायचें म्हणून ती बोलली, “हे सारं अगदीं तुमचंच ?”

चंद्रनाथ हंसला आणि तिचेच शब्द थोडेसे फिरवून म्हणाला, “हो. हें सारं तुझव !”

३

त्यानंतर वरेच दिवस निघून गेले. शरयू मोठी झाली होती. नवऱ्याची आवडनिघड कळून ध्यायला शिकली होती. तोंडांतून शब्द निघायच्या पूर्वी शरयू आपल्या मनांतली गोष्ट अचूक ओळखते हे चंद्रनाथला आतां कळून चुकले होते. नोकरच म्हणून म्हणायचे तर तीनत्रिभुवन धुंडाळूनसुद्धां चंद्रनाथला असला नोकर मिळाला नसता.

पण नुमतीं कामासाठीं रावणारीं नोकरमाणसें हवीं, म्हणून कांहीं कुणी लग्न करीत नाही. पत्नीपासून नवरा कांहीं तरी जास्त अपेक्षा करीत असतो. त्याला वाटे, स्त्रीची चालचलणूक एकाद्या नोकराच्या चालचलणुकीमारखीच सर्वस्वी नसती तर बरे झाले असते. शरयूची वागणूक मोठी मनमोहली होती—मोठी गोड होती—पण जोडप्यांतल्या जोडीदारणीची एक विशिष्ट भावना निर्माण करून त्याला सुखी करणे कांहीं तिला साधत नव्हते. म्हणूनच जोडी जमली होती, कोडकौतुक होत होते, तरीही दोघांच्या मध्ये असलेला एक प्रकारचा दुरावा कांहीं दूर होत नव्हता.

एके दिवशीं त्याने शरयूला सहज विचारले, “तूं अशी वावरटासारखी कां वागतेस ? मी कांहीं त्रास देतो का तुला ?”

शरयू आपल्याशींच म्हणाली, ‘याचे उत्तर तुम्हांला माहीत का नाही ?’ तिला वाटले, ‘संसे म्हणावें, ‘तुम्हीं देवता, किती उच्च, किती महान्—आणि मी ? मी कुठली कोण ! तुम्हीं प्रतिपालक—मी आश्रित. तुम्हीं दाते—मी भिकारीग !’

कृतज्ञतेने तिचे हृदय भरून उठले होते म्हणूनच प्रेमाचा बोजा माथी घेऊन उभे रहाणे तिला अशक्य झाले होते. रेतीखाली लपलेल्या फल्गु-नदीप्रमाणे तो प्रेमाचा पांशर हृदयाच्या अगदीं तळाला भिजवून काढीत होता—बेसम वहात नव्हता.

तसाच तो अविच्छिन्नपणे सारखा वहात राहिला होता पण चंद्रनाथला त्याचा पत्ता लागला नव्हता. एकादा हतभागी जीव उभ्या आयुष्यांत ईश्वराचा पत्ता न लागल्यामुळे जसा उदासवाणा होऊन जातो, तसाच शरयूच्या प्रेमाचा पत्ता न लागल्याचा परिणाम चंद्रनाथच्या मनावर झाला होता. पण आज

अकस्मात उजळत्या दिव्याच्या प्रकाशांत जेव्हां त्याला दिसून आले, की कमलाच्या पाकळ्यासारख्या तिच्या टपोऱ्या डोळ्यांत एकदम आसवे भरून आली आहेत, त्यावेळीं कासावीस होऊन त्यानें तिला ओढून हृदयाशीं कवटाळले. त्याच्या हृदयावर तिची मान कोसळून पडली होती.

चंद्रनाथ म्हणाला, “ जाऊं दे. आतां ती गोष्टच नको —” असें म्हणून त्यानें आगल्या दोन्ही हातांनीं तिचे तोंड वर उचळून धरले. — झांकलेल्या डोळ्यांवर शरयूला एका तप्त निश्वासाच्या स्पर्शाची जाणीव झाली.

चंद्रनाथ म्हणाला, “ एकदां माझ्याकडे पहा पाहूं —”

शरयूच्या डोळ्यांचीं पातीं एकमेकांना अशीं कांहीं चिकटून गेलीं होती, कीं डोळे उघडून पहाणें तिला अशक्य झालें.

एक क्षणभर थांबून एक मोठा सुस्कारा सोडून चंद्रनाथ म्हणाला, “ मोठी घाबरट आहेस तूं शरयू ! म्हणुनच तुला पहावत नाहीं माझ्याकडे. पण एकदां पाहिलं असतंस तर बरं झालं असतं ! आतां असं कर, मी झोंपलेला असलों कीं एकदां डोळे भरून माझं तोंड पाहून घे. असं भीण्याजोगं कांहींच नाहीं माझ्या मुद्देवर. हृदयाला हा कान लावला आहेस, आंतील बोल नाहीं का ऐकू येत तुला ! मला वाईट वाटतं तें एवढ्यासाठींच शरयू, कीं तुला माझी ओळख पटली नाही. ”

तरीही शरयू बोलली नाही. मनांतल्या मनांत पतिदेवाच्या पायाला प्रणाम करून ती म्हणाली, “ मी पायाची दासी. दासीला जन्मभर दासीसारखंच राहूं द्या. ”

४

चंद्रनाथची मामी हरकाली अलिकडे अत्यंत अस्वस्थ झाली होती. तिला एवढें सुद्धां समाधान वाटत नव्हतें. देवानें काय ही आपली विटंबना चालवली आहे असें तिला वाटे. कुणाकुणाला हा संसार म्हणजे कांठ्याकुठ्यांनीं भरलेल्या जंगलासारखा वाटतो. एकादी पाउलवाट शोधीत असतात ते. या जंगलांत कुणाला वाट सांपडते — कुणाला सांपडत नाही. पुष्कळ दिवसांपासून हरकाली या संसाररूपी जंगलांत एक छोटीशी पाउलवाट शोधीत होती.

चंद्रनाथचा बाप वारला तेव्हा त्या वाटेचा थोडासा सुगाय तिला लागला होता. पण चंद्रनाथने अचानक हें लग्न केलें, शरयू घरी आली, चंद्रनाथचें पत्नी-प्रेम बेफाम वाटलें, त्यामुळें या सगळ्या मार्गावर मोठा थोरला धोडा येऊन पडल्यासारखें तिला वाटलें. हरकालीची एक भाची पांच वर्षांपासून तिच्या माहेरी वाटली होती—आज ती दहा वर्षांची झाली होती—पण ती गोष्ट कशाला ? हीं अशीं जीं एकामागून एक कारणें उत्पन्न होत होतीं त्यामुळें हरकालीच्या मनांतल्या सुखाममाधानाचा सारखा लोप होत होता.

तसें पाहिलें तर आज घरची घरधनीण तीच होती. तिचा नवराच घरचा कर्ता माणूस होता. पूर्वीसारखेंच सारें काहीं होतें. शरयूसुद्धां आजपर्यंत तिच्या तोंडाकडे पहात राहिली होती. कधीही तिनें अमंतोष किंवा अभिमान प्रकट केला नव्हता. बरबर पहाणाराला वाटलें असतें, कीं ती म्हणजे या कुटुंबांतली एक कुणीतरी सामान्य नोकर चाकरांपैकीं असावी. या संसारांत तिला कांहीं अधिकार होता खरा, पण कुणाच्या तरी मर्जीवर तो आधारलेला होता.

तें पाहून हरकालीचा नवरा खूष होऊन म्हणायला सुरवात करी, “सूनवाई म्हणजे आमची एक—”

डोळे वटारून त्याला धमकावीत हरकाली म्हणे, “उगी रहा म्हणतें ना—उगी रहा. ज्यांत आयल्याला कांहीं कळत नाहीं त्यांत माणसाने कांहीं बोलूं नये. तुमच्या हातीं देण्यापेक्षां माझ्या आईबापांनीं हातपाय बांधून मला नदीत बुडवलें असतं तरी बरं झालें असतं !”

व्रजकिशोरचा चेहरा अशावेळीं काळा ठिक्कर पडे.

हरकालीची आतां तिशी उलटली होती. पण शरयूला मात्र अजून पंथगवें वर्षसुद्धां पुरें झालें नव्हतें. ती या घरीं आल्यापासून आंतल्या आंत दोघांचें बणू कांहीं युद्ध जुंलेंलें होतें. जीवतोड केली तरी हरकालीला कांहीं जय मिळत नव्हता. एवढीशी आंगठ्या एवढी पोर—पण तिला एवढी ही ताकद कुठली ! तिची ताकद पाहून हरकाली थक्क होऊन जाई. पण बाहेरच्या लोकाना हें कळत नव्हतें, कीं या अंतर्गुह्यांत शरयूनें डिक्री मिळवली होती पण ती अंमलांत आणली नव्हती. स्वतः मिळवलेली डिक्री स्वतःच जारी करून तो मिळवलेला बांटा तिनें फिरून प्रतिवादीलाच देऊन टाकला होता. हरकालीची हार झाली होती तीं इथेंच.

हरकालीला माहीत होते कीं शरयू जशी मुग्यदुर्बळ नव्हती तशीच बेअकलही नव्हती. ती खालच्या मानेनें किं येक करड्या बोलांचें असें कांहीं निरुत्तर उत्तर देत असे, कीं तें पाहून हरकाली स्तंभित होऊन जाई.

हरकालीला तिच्याशी तह करतां आला नाही कीं आपुलकीही उत्पन्न करतां आली नाही. शरयू जर भाडखोर किंवा तोंडाळ असती, स्वार्थी किंवा निर्दय असती, मत्सरी किंवा गर्दिष्ट असती, तर हरकालीला कांहींतरी मार्ग सांपडला असता. पण शरयूनें स्वतःच एवढी माया लावायचा प्रयत्न केला होता, कीं हरकालीला दुसऱ्या कुणापुढें मायेसाठीं हात पसरायची आतां सवडच राहिली नव्हती. या घरची आपण एकमेव मालकीण आहें याची शरयूला पुरीपुरी जाणीव होती. हरकालीचा या घरांत काहीं अधिकार नव्हता—असें असूनही ती स्वतःच ‘आपण कुणीच नाही’ असें म्हणवून घेऊन, उलट हरकालीच सर्वाधिकारी बनवून बसली होती. याचमुळे हरकालीला चीड येत होती. मत्सराच्या जाळाखाली ती भाजून पोळून मग्न होती ती यामुळेच.

हरकालीला केव्हांही प्रवेश करतां येऊं नये अशी एकच जागा शरयूने स्वतःसाठीं राखून ठेवली होती. नवऱ्याच्या भोंवतालीं तिनें असा कांहीं एक नाजुक कोट उभारला होता, कीं त्याचा भेद करून आंत प्रवेश केल्याशिवाय चंद्रनाथच्या देहावरच्या एका रोमालाही कुणाला धक्का लावतां आला नसता. या कोटकिल्ल्याच्या बाहेर हरकालीनें वाटेल तें करावें. आत येण्याचा तिला प्रतिबंध होता. हरकाली बुद्धिमती होती. या आंगठ्याएवढ्या पोरीनें कोणत्या तरी जादुमंत्राच्या जोरावर आपल्या मखांतले आणि दांतांतले सारें विष नाहीसें करून टाकलें आहे, हें तिला कळून चुकलें होतें.

अशा रीतीनें कंटाळवाणीं वाटणारी सहा वर्षे निघून गेली. अकरावें वर्ष लागलें तेव्हा ती नवऱ्याच्या संसारांत प्रवेश करती झाली होती—आतां तिला सतरावें वर्ष लागलें होतें.

५

वयाच्या लहान मोठेपणाची जाणीव ज्याप्रमाणें पुरुषांना असते त्याप्रमाणें ती बायकांच्या जातींत नसते. पुरुषांच्या वयांत बरेचसे पर्याय आहेत—जसें,

दहावें, विसावें, तिसावें, चाळीशी, पन्नाशी, साठी वगैरे. तीस वर्षांचा तरुण वीस वर्षांच्या तरुणावर आपला वरचष्मा गाजवू शकतो पण बायकांच्या मंडळांत तो नियम चालत नाही. लग्न होईपर्यंत ती, मोठी वहीण, भावजय आई, आत्या, किंवा आजी यांच्याजवळ अल्पस्वल्प उमेदवारी करते,—स्त्रीजीवनांत जे कांहीं थोडे बहुत शिकण्याजोगे आहे ते शिकून घेते,—ते झाल्याबरोबर एकदम ती पहिल्या वर्गांत जाऊन बसते. सोळांपासून छपनपर्यंत साऱ्याच बायका समवयस्क ठरतात. स्थानभेदाने कदाचित कुठे कुठे थोडा बहुत फरक दिसून येतो पण बहुतांशी यांत फारसा फरक पडत नाही. निदान चंद्रनाथची त्या गांवची मानीव आजी हरिबाला तरी आपल्या आयुष्यांत याच वर्गांतली असल्याचें दिसून येत होतें.

त्या दिवशीं तिसऱ्या प्रहरीं पश्चिमेकडची खिडकी उघडून शरयू आकाशाकडे पहात मुकाट्याने उभी राहिली होती. एक थाळी मिठाई आणि एक मोठी जुईच्या फुलांची माळ हातीं घेऊन हरिबाला शरयूपाशी येऊन उभी राहिली. माळ तिच्या गळ्यात घालून ती म्हणाली, “आजपासून तूं माझी ‘सई’ झालीस. म्हण पाहूं सई !—”

शरयू मोठ्या पेंचांत पडली. तरीसुद्धां उगीच थोडेंसें हंसून म्हणाली, “ठीक !—”

“नुसतं ठीक म्हणून भागायचं नाही अक्का,—‘सई’ म्हणून हांक मारायला हवी.”

याला माया म्हणा कीं हट्ट म्हणा—कीं लाडिकपणा म्हणा, शरयूच्या आयुष्यांत यापूर्वी असें कांहीं घडलें नव्हतें. म्हणूनच तो अचानक गळेपडूपणा तिला पचवतां आला नाही. एक आजीच्या वयाची बाई येते काय, एका क्षणांत गळीं पडते काय, आणि ‘सई’ म्हण म्हणून हट्टाला पेटते काय ! ‘सई’ म्हणायला तिला कसेंसें वाटूं लागलें. पण हरिबाला अगदीं हट्टाला पेटली होती. यांत कांहीं विशेष आहे किंवा अस्वाभाविक आहे असें वाटणें हरिबालेच्या कल्पनाशक्तीरलीकडचें होतें. तें आपुलकीचें संशोधन तोंडांतून बाहेर निघायला शरयूकडून विलंब होतो आहे असें पाहून ती थोडीशी गंभीर झाली—तितकीच जराशी ओशाळून म्हणाली, “तर मग माझी माळ परत दे !—मी जातें कुठंतरी दुसरीकडे !”

शरयू ओशाळली होती पण हटली नाही. थोडीशी हंसून ती हलुच म्हणाली, “सईच्या शोधार्थ वाटतं ?”

आजीबाई थोडावेळ थांबून तिच्याकडे पाहून म्हणाली, “वाः ! बरीच आहेस कीं ग ! बरी बोलतेस ! अन् हीं लोकं म्हणतात कीं या घरची सून मुखदुर्बळ आहे म्हणून !”

शरयू हसू लागली.

आजीबाई सांगू लागली, “आतां माझं ऐक. या गांवांत तुला एकसुद्धां स्नेही-सोबती नाही. मोठ्या लोकांचं घर म्हणून म्हण, कीं तुझ्या मावशीच्या जिभेच्या गुणानं म्हण, कोण तुमच्या आसपास फिरकत नाही. कळलं ? म्हणूनच मी आलेय. कांहींतरी नातं लावल्याशिवाय काहीं येतां येत नाहीं, तेव्हां म्हटलं आपली तुझी ‘सई’ होऊन यावं. अशी म्हातारी झालेय खरी पण सारखी माळ फिरवीत जप करीत कांहीं सारा दिवस वेळ काढतां येत नाहीं ? आतां मी रोज इथं येणार.”

शरयू म्हणाली, “रोज इथं येत जा आपण.”

हरिवाला गर्जून म्हणाली, “‘येत जा आरण’ काय ग ? ‘सई, तूं रोज ये’ असं म्हणायचं. ‘तूं’ म्हणवत नाहीं वाटतं ?”

शरयू एकदम हंसत सुटली आणि म्हणाली, “माफ करा आजीबाई. गळ्यावर सुरी ठेवलीत तरी तें व्हायचं नाहीं.”

आजीबाईसुद्धां हंसत सुटली. ती म्हणाली, “बरं, बरं. तें नाही तर नको म्हणू. पण ‘तुम्हीं’ म्हणायला हवं. म्हण—‘रोज या तुम्हीं !’”

मान खाली घालून शरयू गालभर लाज आणून हंसली आणि म्हणाली, “सई. रोज या तुम्हीं.”

हरिवालेचा जीव एकदांचा खाली पडला. ती म्हणाली, “येईन बरं.”

दुसऱ्या दिवसापासून हरिवाला बहुधा रोज येऊं लागली. हजार कामे असलीं तरी दिवसांतून एकदां ती हजेरी देऊन जाई. हें जोडलेलें नातें हळु-हळू घट्ट होत चाललें. हरिवाला आपल्या वयाची नव्हे हें देखीक शरयू हळुहळू विसरून जाऊं लागली. एकमेकांनीं असा गळ्यांत गळा घालून रहाणें चाललें दिवत नाहीं हेही आतां तिच्या ध्यानीं येईनासें झालें.

त्या दोघींचें हे निकट संघटन हरकालीला कितीसें रुचत होतें तें सांगतां

आले नसतें, पण चंद्रनाथला मात्र तें अगदीं पसंत होतें. या बाबतींत तो आपल्या पत्नीबरोबर वारंवार चर्चा करी. आजीबाईनें एकाएकी लावलेला हा सकृददर्शनी अस्वाभाविक वाटणारा लोभ, म्हणजे त्या दोघांतला एक मौजेचा विषय होऊन राहिला होता.

आणखी एक कारण होतें. चंद्रनाथला आपल्या पत्नीबद्दल मोठा स्नेह वाटत होता. हृदय भरभरून उफाळणारें प्रेम नसलें तरी तिथें स्नेहाचा अभाव नव्हता. अशी स्त्री मिळणें सर्वांच्याच भाग्यीं नसतें असें त्याला वाटे. कुणाची बायको दासीसारखी, तर कुणाची मित्रासारखी, तर कुणाची मालकासारखी — त्याच्या भाग्यानें जर एक पुण्यवती, पवित्रा, साध्वी आणि स्नेहमयी दासी मिळाली होती तर त्याला वाटे, उगीच असमाधान वाटण्यात लाभ कोणता ?

त्याशिवाय एक गोष्ट वारंवार त्याच्या मनांत येई — शरयूच्या पूर्वायुष्यातील दुःखाची कहाणी. तिचें बालपण मोठ्या दुःखाकष्टांत गेलें होतें. दुःखीकष्टी आईची मुलगी या नात्यानें सारें आयुष्य तिला दुःखांत काढावें लागलें होतें. नशिवाच्या फेऱ्यांत सांपडून कदाचित आज ती कुणा दुरात्म्याच्या हातीं पडून डोळ्यावाटे टिपें गाळीत बहावली असती, — कदाचित कुठेंतरी दासीपणा पत्करून रेंकडों प्रकारचे क्लेश आणि अत्याचार सहन करीत राहिली असती. — कदाचित देवानें दिलेल्या या सौंदर्यामुळें नरकाचा मार्ग सुद्धां तिला जवळ झाला असता, — तसें झालें असतें तर ?

अशी काहीं गोष्ट मनांत आली म्हणजे चंद्रनाथचें अंतःकरण करुणें भरून येई — आणि लाजत असलेल्या शरयूचें तोंड बर उचळून पाहून तो म्हणे, “ खरेंच सांग शरयू, मी जर तुला पाहिळें नसतं, — जर लग्न केलं नसतं तुझ्याबरोबर, तर आज तूं कुठें असतीस ? सांग ना ? ”

शरयू उत्तर देत नसे. धाबरून नवऱ्याच्या हृदयाला विळगून राही. मोठ्या स्नेहानें चंद्रनाथ तिच्या मस्तकावर आपला हात ठेवी — जणूं काय तिला धीर देत तो म्हणत असे, ‘ भीति कसली ! ’

शरयू अधिकाधिक बिलगत असे. — अशा कांहीं गोष्टी निघाल्या, कीं तिला मोठी भीति वाटे. याचा अंदाज असल्यामुळेंच चंद्रनाथ तिला आपल्या हृदयाशीं कवटाळून म्हणे, “ तसं नव्हे शरयू, तमं नव्हे. दुःखी माणसाच्या घरांत तुला कां जन्म मिळाला कोण जाणे — पण तूंच माझी जन्मजन्मांतरींची

पतिव्रता स्त्री आहेस. या जगांत तू कुठंही असतीस तरी तुझ्या ओढीमुळं मला तिकडे यावंच लागलं असतं. तूच मला ओढून काशीला नेलं होतंस शरयू !”

अशा वेळीं त्याच्या हृदयांतून भावनेचा असा काही मोठा उमाळा येई, कीं त्याची तुलना शरयूच्या साऱ्या स्नेहांनें, प्रेमांनें, सेवेनें कीं भक्तीनें करतां आली नसती. असें होतें, तरीही दुःखी माणसाची दया येऊन, संकटांतून दुःखी जीवाला सोडवायच्या अभिमानानें जी तृती येते तिला अनुमरून, छोट्या शरयूबरोबर लग्न करतांना जी आत्माभिमानाची आणि गर्वाची भावना प्रच्छन्नपणें चंद्रनाथच्या अंतरंगांत मुकाट्यानें शिरली होती ती इतकी स्थिर झाली होती, कीं शेंकडों प्रयत्न केले तरी तिचा संपूर्ण उच्छेद करणें चंद्रनाथला अशक्य होऊन बसलें होतें. हृदयाच्या एका अज्ञात अशा अंधाऱ्या कोऱ्यांत ही भावना दडो मारून बसली होती. ती ज्यावेळीं डोकें वर काढी त्यावेळीं चंद्रनाथ शरयूला आपल्या हृदयाशीं कवटाळून पुनः पुनः म्हणे, “मला मोठं आश्चर्य वाटत शरयू, चिरकाल जिला पहात आलों, तिला माझी ओळख पटायला असा कां उशीर लागतो? काशीला तुला मी पहिल्यानें पाहिलं तेव्हांच मी ओळखलं, कीं तू माझी ! किती युगांमासून, किती कल्पांमासून, किती जन्मजन्मातरांमासून तू माझी ! कां दुरावलीं होतो कोण जाणें !—आतां पुनः अशी एका ठायीं आलों ?”

त्याच्या हृदयावर तोंड टेकून—तोंड लपवून शरयू हळूच म्हणे, “कोण म्हणतं कीं मीं तुम्हांला ओळखलं नव्हतं ?”

उत्साहाची परमावधी होऊन चंद्रनाथ शरयूचा लाजाळू चेहरा आपल्या चेहऱ्याशीं समांतर धरून म्हणे, “ओळखलं होतंस ? मग कां अशी घाबरटा-सारखी वागतेस ? मी काहीं तुला त्रास देत नाहीं. अगदीं माझ्या जिव्हापलिकडे तुझ्यावर माझं प्रेम आहे शरयू !”

पुनः नवऱ्याच्या हृदयावर तोंड लपवून शरयू उगीच राहू. चंद्रनाथ पुनः प्रश्न करी, “बोलं ना ? कां अशी घाबरतेस ?”

शरयूला उत्तर सुचत नसे. पतिदेवतेला प्रत्यक्ष स्पर्श केला असतांना खोटें कसें बोलायचें ? भीति वाटत नाहीं असें कसें म्हणायचें ? खरोखरच तिला फार भीति वाटत होती. ती भीति केवढी मोठी होती, किती खरी होती, हें तिच्याशिवाय दुसऱ्या कुणाला कळलें नसतें.

कोगती गोष्ट निघाली होती बरं ! हरिबाला येऊं लागल्यापासून चंद्रनाथला गंमत वाटू लागली होती. शरयूला एक सखी मिळाली, मनांतल्या दोन गोष्टी उघड करून बोलायला कुणी माणूस मिळाले, हेच कारण होते चंद्रनाथच्या आनंदाचे.

एके दिवशीं शरयू सारी दुपारभर हरिबालेची वाट पहात बसली होती. आकाशांत दग आले होते. क्षिमक्षिम पाऊस पडत होता.—हरिबाला आली नाही. शरयूला वाटले, पाऊस पडतो आहे म्हणून आली नाही. संध्याकाळ होत आली होती. साग दिवस ती एकटीच होती. हरकालीसुद्धां घरी नव्हती त्यावेळीं धीर करून शरयू हळुहळु नवऱ्याच्या खोलीत येऊन पोहोचली. विशेष जरूरी असल्याशिवाय या खोलीत दुसरें कुणी कधीं येत नसे — शरयूसुद्धां येत नसे.

हातच्या पुस्तकावरून दृष्टि वळवून चंद्रनाथ म्हणाला, “ आज तुझी मैत्रीण आली नाही वाटतं ? ”

“ नाही. ”

“ तेव्हां माझी आठवण झाली वाटतं ? ”

शरयू उगीच थोडीशी हंमली. जणू काहीं ती म्हणत होती, ‘ आठवण सदां होते—पण धीर होत नाहीं यायचा. ’

शरयू म्हणाली, “ पाऊस पडतोय म्हणून आली नाहीं वाटतं ? ”

“ वाटतं काय ! तसं नव्हे—आज काकांची धाकटी मुलगी निर्मला—तिला आशीर्वाद करायला गेली आहे. लवकरच लग्न व्हायचंय तिचं—त्या गडबडीत आजीवाई गुंतली आहे वाटतं ? ”

शरयू उद्गारली, “ असं होय ! ”

त्यानंतर चंद्रनाथ काहीं वेळ उगीच राहिला होता—मग म्हणाला, “ वाईट वाटतं तें एवढ्यासाठी, कीं आम्हीं जवळचीं असून परकी झालों. मामी कुठंय ? ”

“ त्यासुद्धां तिकडेच गेल्यायत वाटतं ! ”

चंद्रनाथ काहीं वेळ तसाच विचार करीत उगीच बसला होता. शरयू हळुहळू त्याच्या जवळ आली आणि एका बाजुला बसून म्हणाली, “ कसला विचार चाललाय ? सांगा ना ! ”

चंद्रनाथनें एकदां हंसायचा प्रयत्न केला. शरयूचा हात आपल्या हातांत घेऊन तो हळुच म्हणाला, “ विशेष कांहीं नाहीं शरयू, मी अस म्हणत होतो,

निर्मळेचं लग्न—पण काकांनीं आम्हांला नुसतं कळवलं सुद्धां नाही. अन् मामीला मात्र बोलावून नेलं. आम्ही दोघंय काय तीं परकी झालीं ! ”

त्याच्या आवाजांत जो थोडासा केविलवाणेपणा आला होता, तो शरयूच्या लक्षांत आला. ती म्हणाली, “ आपल्या पायावर वळ तुम्ही मला जागा दिली म्हणूनच परकी होऊन बसलांत त्यांना !—नाहीतर यापूर्वीच तुमचं भांडण मिटलं असतं ”

चंद्रनाथ हंसला आणि म्हणाला, “ भांडण मिटवायचा प्रश्न नाही. तुला टाकून काकांच्याबरोबर मिळतं घेतल्यानं काहीं विशेष फायदा झाला असता असं मुळीच वाटत नाही मला. बरा सुखांत आहे. मी तुझ्याबरोबर लग्न केलं न्यावेळीं काकांची संमती घ्यायला गेली असतो तर मला वाटतं, तूं तर माझी झालीच नसतीस—काहीं ना काहीं अडचण त्यांनीं उगस्थित केलीच असती—कुळाच्या बाबतींत, लाग्याबांध्याच्या बाबतींत—काहींना काहीं अडचण काढून त्यांनीं हें लग्न मोडलं असतं. ”

आंतल्या आंत शरयूच्या अंगावर कांटा उभा राहिला. संध्याकाळच्या छायेनें त्या खोलींत त्यावेळीं अंधार होत आला होता त्यामुळे कुणाचा चेहरा कुणाला दिसत नव्हता. पण जो हात त्यानें आपल्या हातीं धरला होता तो हात थरथर कापूं लागल्यामुळे शरयूच्या मनांत आलेले विचार चंद्रनाथला आपो-आप कळून आले. चंद्रनाथ हंमून म्हणाला, “ आतां कळलं ना ? संमती घेतली नाही हें बरं केलं कीं वाईट केलं ? ”

क्षणभर थांबून शरयू म्हणाली, “ कोण जाणे ! पण माझ्यासारख्या अशा हजार जणी मिळवणं काहीं कठीण गेलं नसतं तुम्हांला. ”

शरयूचा नाजूक हात त्याच्या हातांतच होता. तो हळुच थोडासा दाबून तो म्हणाला, “ तें कुणी सांगावं. माझी कुणी, अशी ही एकच. ती मिळाली नसती तर काय झालं असतं तें मी पहातोय. हजार प्रकारच्या कल्पना मनांत येतात—तुंच पहा विचार करून. ”

दुसऱ्या दिवशीं हरिवाला आली. पण तिची मुद्रा बरीच बदलली होती. रोजच्यासारखी एकदम गळ्यांत हात टाकून ‘सई, सई’ म्हणत तिनें धुडगुम घातला नाही, कीं खेळायच्यासाठीं पत्ते आणि म्हणत पुनः पुनः तिनें आरडाओगडही केली नाही. तोंड वांकडें करून ती उगीच राहिली होती.

तो म्हणत होता, “तुझी मुलगी आतां मोठ्या घरीं पडलीय—काय झालंय तिला दोन हजार रुपये द्यायला ? पैसे मिळाले कीं मी चाललों !

मुलोचना म्हणत होती, “दारुड्याला, बदमाषाला दोन हजार रुपये किती दिवस पुरणार ? तुम्ही पुनः याल, पुनः पैसे मागाल—तें नकोय मला. काहीमुद्रां मिळायचं नाहीं तुम्हांला. ”

“मी दारू सोडीन—कांहीं तरी उद्योग धंदा करीन—पण यापुढं केव्हां-मुद्रां तुझ्याकडे हात पसरायला यायचा नाहीं. ”

मुलोचना यावर कांहीं बोलली नाही. जमिनीवर डोकें टेकून हात जोडून म्हणाली, “माझ्यावर दया करा. पैशासाठीं मी शरयूपुढं हात पसरणार नाही—”

दयाळठाकूर जवळ येऊन केव्हां उभे राहिले तें त्या दोघांपैकीं कुणाच्याही लक्षांत आलें नव्हतें, म्हणूनच तें सारें भाषण जोरजोरानें चालू होतें. आतां दयाळठाकूर ज्यावेळीं एकदम समोर आले, त्यावेळीं तीं दोघेही दचकली. त्या अरिचित माणसासमोर येऊन दयाळठाकूरनीं विचारलें, “कुणाच्या परवानगीनं या घरांत पाय टाकलास ? ”

पहिल्यानें तो माणूस थोडासा घाबरला. जेव्हां त्याला कळून आलें, कीं आपलें वर्तन कायद्याच्या दृष्टीनें गैर झालें आहे, त्यावेळीं त्यानें हळूच काढता पाय घ्यायला सुरवात केली—त्यावेळीं त्याचा हात कडकडून धरून हरि-दयाळनीं पुनः विचारलें, “बोल—कुणाच्या परवानगीनं आलास ? ”

आतां पळून जातां येत नाहीं असें पाहून उसनें अवसान आणून तो म्हणाला, “मी मुलोचनेकडे आलों होतो. ”

बोलण्यासाठीं त्यानें तोंड उघडतांच वस्सकन दारूची घाण आली. आधींच तो नखशिखांत व्यसनानीं पछाडलेला, कुश्रळ झालेला दिसत होता. दयाळ-ठाकूरला चीड आली होती. दांतओठ चावून ते ओगडले, “पण कुणाच्या हुकमानं आलास ? ”

“हुकूम कसला ? ”

आता त्या माणसाची मुद्रा बदलली होती. प्रश्न करणाऱ्यावर आपल्याला मत्ता गाजवतां येईल याची त्याला आठवण झाली असावी. त्याला वाटलें असावें, कीं या घरांत आपला मुद्रां कांहीं तरी लागावांघा आहे.

त्या उर्मट उत्तरामुलें दयाळठाकूर भडकले होते. मोठ्याने ओरडून ते म्हणाले, “बेठा दारुड्या ! तुला तुरुंगांत डांबून टाकीन तें माहीत आहे !”

तोड वेंगाडून तो उद्गारला, “माहित आहे तर !”

दयाळठाकूर यावेळीं अगदीं हातधाईला आले होते. ते म्हणाले, “माहित आहे का ? चल बेड्या, तुला पोलीसच्याच ताब्यांत देतो.”

तो माणूस असा कांहीं हंसला, कीं जसा कांहीं तो आत्तांच पोलीसकडे जायला अगदीं तयार होता. तो म्हणाला, “आतांच देतां ?”

त्याला एक धक्का देऊन दयाळठाकूर म्हणाले, “हो हो, आत्तांच.”

पडतां पडतां सावरून उभा राहून तो गंभीरपणें म्हणाला, “असें पहा ठाकूर, एकदम एवढा दिमाख दाखवू नका. कुठं पोलीसांतबिलिसांत घायचं असल तर इतकी घाई करूं नका. या काशीतून मीं तुम्हांला हुसकून बाहेर काढीन तें माहीत आहे !”

हरिदयाळ भडकले होते. ते मोठमोठ्याने ओरडून म्हणाले, “पाजी बेठा ! आज चाळीस वर्षे आहे या काशीत-अन् आतां तूं मला काशीबाहेर काढणार ?”

तो माणूस नुसता गुंडपणा करतो आहे असें त्यांना वाटलें होतें. दुसरा कुणी असता तर या तंबीला घाबरला असता. पण दयाळठाकूर आज कित्येक वर्षे काशीत रहात होते. त्यांना या गुंडगिरीचें कांहींच वाटलें नाहीं. रागारागानें ते म्हणाले, “मला तंबी देतोस काय बेड्या ?—माझ्याजवळ ही गुंडगिरी !”

“गुंडगिरी नव्हे ठाकूर—तंबीही नव्हे. चला ना, या मला पोलीसच्या ताब्यांत. तिथंच काय सांगायचं तें सांगतां.”

“काय सांगणार आहेस तिथें ?”

“तेंच तें !—तें सांगितलं कीं तुम्हांला ही काशी सोडून पळ काढावा लागेल देशोधडीला. तें सांगितलं कीं साऱ्या लोकांना कळून चुकेल, कीं तुम्ही ब्राह्मणाच्या जातीतून भ्रष्ट झालाहांत.”

“मी भ्रष्ट झालोंय ?”

“रागातून नका ठाकूर. तुम्हींच तेवढे जातीभ्रष्ट झालाहांत असं नव्हे, तर गेल्या तीन वर्षांत जो जो कुणी तुमच्या घरीं येऊन जेवला आहे तो तो माणूस जातिभ्रष्ट झाला आहे, हेंच सर्वांना डागोरा पिटून सांगणार आहे मी.”

दयाळ ठाकूर घाबरले. भीतीचें खरें कारण जरी अजून त्यांना कळलें नव्हतें तरी आतांपर्यंतचा त्यांचा चढा आवाज एकदम खाली उतरला. तरीही ते म्हणाले, “मी लोकांची जात बुडवली ?”

“हो हो, तें शाबीत करायची जबाबदारी आहे माझ्यावर.”

ठाकूर आतां जग नरम आले. आवाज अगदींच खाली आणून म्हणाले, “काय आहे तें एकदां उघड करून सांग ना बाबा.”

तो माणूस हळुच हसला आणि म्हणाला, “एकटे ऐकणार कीं आणखी दहागांच माणसं बोलावणार ? मी म्हणतो, कुणा चारचौघांना बोलावाच. मी काय सांगणार आहे तें तुमच्या शेजाऱ्यापाजान्य नीं मुद्दां ऐकलेलं बरं.”

दयाळठाकुरांनीं त्याचा हात धरला आणि म्हटलें, “असा रागावूं नकोस बाबा. रागाच्या भरात मी कांहींतरी बोलून गेलों तें कांहीं मनांत ठेवूं नकोस. ये, आंत ये.”

दोवेही माजघरांत आले तेव्हां दयाळठाकूरनीं विचारलें, “आतां बोल.”

तो म्हणाला, “ही सुलोचना. आजवर तुम्हीं हिच्या हातचं जेवतांहां—कुठं सापडली ही तुम्हाला ?”

“इथंच सापडली. दुःखी बिचारी—म्हणून आसरा दिला मी.”

“तुम्हीं पैसेवाल्याला आश्रय दिला असं कांहीं मी म्हणत नाही. पण ती कुठल्या जातीची आहे याची चौकशी केली होती का ?”

दयाळठाकुरची मुद्रा एकदम गोरीमोरी झाली. ते म्हणाले, “ब्राह्मण-कन्या—विधवा—आचरणानं चांगली आहे—मग तिच्या हातचं खायला दोष कसला ?”

“ब्राह्मणकन्या आणि विधवा—हें खरं आहे. पण ती जर घर टाकून गेली असली तर तिला कोण शुद्धाचरणी म्हणेल का ? तिच्या हातचं कुणी जेवील का ?”

दयाळठाकूर जीभ चावून म्हणाले, “शिव शिव, असं कधीं झालंय !”

“तसंच झालंय. पंधरासोळा वर्षांपूर्वी आपली तीन वर्षांची मुलगी घेऊन सुलोचना घराबाहेर पडली होती, तिला आश्रय देऊन आपण आपल्या-बरोबरच आणखी दहापांच लोकांची जात बुडवलीय !”

“याला प्रमाण ?”

“प्रमाण आहे तर ? त्याची काळजी नको तुम्हांला. ज्याच्यासाठी तिने घर टाकलं तो तिचा प्रेमाचा पुतळा राखाल भट्टाचार्य अजून जिवंत आहे.”

दयाळठाकूर त्या माणसाच्या चेहऱ्याकडे काही वेळ पहात राहिले. हाच तो राखाल अमावा असे त्यांना वाटलं. ते म्हणाले, “तूं ब्राह्मण का ?”

आपल्या अंगावरच्या मळक्या उपरण्याखालचं त्याहीपेक्षां कळकट जानवें बाहेर काढून दाखवीत तो म्हणाला, “तर काय गवळी ?”

दयाळठाकूर एक पाऊल मागें हटून म्हणाले, “पाहिलं तर दिसतसे म्हारासारखा. तरी पण बाबा नमस्कार !”

तो माणूस रागाला आला नाही. तो म्हणाला, “नमस्कार. आपला अंदाज चुकीचा नाही. म्हार म्हटलंत, घेड म्हटलंत, मुसलमान खिश्न म्हटलत तरी चालेल, मी जात मानीत नाही. मी परमहंस आहे.”

“तूं बदमास आहेस !”

तो म्हणाला, “उगीच कशाला त्या गोष्टीची मला आठवण देतां ? पुष्कळांनीं मला तें विशेषण लावलेंय. यापूर्वी कोण होतां, आतां कोण झालोंय, तं आतां कळलेंयच. पण मीच तो राखालदास.”

दयाळठाकूर रागानें लालीलाल झाले. कसेंयसें मन आवरून ते म्हणाले, “आतां काय करणार आहेस ? सुलोचनेला घेऊन जाणार आहेस ?”

“जी—नाहीं. आपल्या जेवणाखाणाची गैरसोय होईल त्यामुळं, तें माहीत आहे मला. मी एवढा नराधम नाही.”

जिवावर येऊन दयाळठाकूरनीं हे त्याचे कुजके उद्गार दृष्टिआड केले. ते म्हणाले, “मग काय पाहिजे तुला ? कशाला आलायस आतां ?”

“पैसा हवा आहे. पैसा दुर्मिळ झालाय म्हणूनच नाइलाजानें आलोंय—हजार दोन हजार मिळाले कीं मुकाट्यानं निघून जाईन, हेंच सांगायला आलोंय.”

“एवढे पैसे तुला देणार कोण ?”

“ज्याला गरज असेल तो. आपण द्याल—सुलोचनेचा जांवई देईल—तो बडा माणूस आहे ना ?”

त्याची ही मिजास पाहून दयाळठाकूर मनांतल्या मनांत स्तंभित झाले. तो जसा फार धूर्त होता, तितकाच कावेबाज होता हें त्यांना कळून चुकलें होतें. ते म्हणाले, “बाबा रे, आम्ही दरिद्री माणसं, एवढी मोठी रक्कम कधीं

डोळ्यांनी पाहिली सुद्धा नाही. सुलोचनेच्या जांवयाला तेवढी ग्कम देतां येईल हें खरं—पण तो घायचा नाही. त्याची तुला ओळख नाही. तंबी देऊन त्याच्या कडून दोन हजार रुपये उकळायची गोष्ट तर दूरच राहो—पण दोन पैसेसुद्धा मिळायचे नाहीत तुला. तूं मोठा अक्कलवान आहेस याचा अंदाज मला आलाय. पण तो तुझ्यापेक्षाही जास्त अक्कलवान आहे. दुसरी कांही तरी शकल काढ. हें काही तिथें चालायचं नाही.”

दयाळ्या तोंडाकडे कांही वेळ पाहून राखाल उगीच थोडासा हंसला. तो म्हणाला, “ त्याची काळजी मला आहे. पाहूं तर खरं. यत्ने कृते यदि—

दयाळठाकूर मध्येच म्हणाले, “ राहूं दे बाबा, देवभाषेची उगीच विटंबना करूं नको.”

राखाल दिमाखानें म्हणाला, “ जशी आपली आज्ञा. पण आतां मला इथं बसायला वेळ नाही. त्याचा पत्ता सांगा ना मला ? ”

दयाळ म्हणाले, “ सुलोचनेलाच विचार ना बाबा.”

राखाल म्हणाला, “ ती सांगत नाही. पण आपल्याला सांगावा लागेल.”

“ आणि नाही सांगितला तर ? ”

राखाल शांतपणें म्हणाला, “ सांगावाच लागेल. बरं—नाहीं सांगितलात तर काय करीन तें मी आधींच सांगितलेंय.”

दयाळठाकूरांचा चेहरा उतरला. ते म्हणाले, “ मी कांहीं तुझं घोडं मारलं नाही बाबा.”

राखाल म्हणाला, “ नाही. कांहीच केलं नाहीत. म्हणूनच म्हणतोय, आतां कांहीतरी करा. नांवपत्ता सांगितलात, कीं जाऊन आमच्या जांवईबुवाला भेटेन आणि आशीर्वाद देऊन येईन—मुलीलाही एकदां पाहून घेईन—फार दिवस पाहिली नाही ना तिला ! ”

अंतर्गत दयाळठाकूर घाबरले होते, तरीही मुद्देवर बेफिकिरी दाखवून म्हणाले, “ मी कांहीसुद्धा करणार नाही. तुला जें काय करायचं असेल तें कर. नकळत माझ्या हातून पाप घडलेंय, त्याच्यासाठीं प्रायःश्चित्त करीन. मला कसली आलीय भीति ? ”

“ भीतीचा प्रश्न नाही—पण पांड्यांच्या जमार्तीत ही गोष्ट आजच्या आज फैलावेल. मग काय वाटेल तें करीन, सुलोचनेच्या जांवयाचा

पत्ता लावीन, अन् त्यालासुद्धां या साऱ्या गोष्टी सागेन. नमस्कार ठाकूर. मी चाललो. ”

तो खरोखरच जातो आहे असें पाहून दयाळठाकूर त्याचा हात धरून त्याला बसवून घेऊन समजावणीच्या स्वरानें म्हणाले, “ बाबारे, असा मला थोडक्यांत सोडणारा माणूस तूं नव्हेस तें मला पटलेंय. असा रागावूं नकोस. माझें सागणं ऐक. इतक्यांतच या गोष्टीची बकवा करूं नकोस. एक आठवडाभन्थानें ये, म्हणजे काय करतां येतं तें पहातों. ”

“ ध्यानांत ठेवा, त्या दिवशीं मात्र मी असाच परत जायचा नाही. ”

त्याच्याकडे टक्कारून पाहून दयाळबाबू म्हणाले, “ काय रे बाबा, खराच का तूं ब्राह्मणाचा मुलगा ? ”

“ जी होय. ”

एक मोठा सुस्कारा सोडून दयाळठाकूर म्हणाले, “ आश्चर्य आहे ! बरं बरं—एका आठवड्यानें ये. तोंवर कांहीं बकवा करूं नकोस—समजलास ? ”

“ जी. ” असें म्हणून राखाल एकदोन पावलें जाऊन पुनः मागें फिरला आणि म्हणाला, “ असं पहा, दोन रुपये द्या मला. मनी बॅग कुठं हरवली वाटतं ! ” असें म्हणून तो दांत विचकून हसूं लागला.

आतां त्याच्याकडे रागानें पहाणेंसुद्धां दयाळठाकूरनां कठीण गेलें. मुकाय्यानें दोन रुपये काढून त्यांनीं त्याच्या हातीं दिले. ते कनवटीला लावून तो निघून गेला.

तो निघून गेला खरा पण दयाळबाबू मात्र तिथेंच स्तब्ध होऊन बसून राहिले होते. हजारों विंचवांच्या नांग्या चोंहीकडून आपल्या अंगावर मारल्या जात असल्याचा भास त्यांना होत होता.—

७

पण सुलोचना कुठें होती ? आज तीन दिवस जेवणखाण, पूजापाठ, यात्रेकरुंचा शोध वगैरे मारें कांहीं बंद करून हरिदयाळ तिच्या शोधार्थ सारी काशी पालथी घालीत होते. तरीही तिचा पत्ता लागत नाही असें पाहून ते घरीं आले आणि कपाळावर हात मारून म्हणाले, “ विश्वेश्वरा ! काय हें संकट

आणलंस ? अनाथाला दया दाखवतांना शेवटी पदरी पाप बांधायचाच योग यावा का ? ”

गल्लीच्या टोंकाला कैलासकाकाचें घर होतें. तिथें जाऊन हरिदयाळनीं पाहिलें पण घरांत कुणीच नव्हतें. त्यानीं टांक मारली, “ काका आहे का घरांत ? ”

कोण उत्तर देत नाहीसैं पाहून ते आंत गेले. पहातात तों दिव्याजवळ बसून कैलाम एकटाच बुद्धिबळें खेळण्यांत गुंग झाला होता. ते म्हणाले, “ एकटेच का खेळतांहां काका ? ”

वर पाहून काका म्हणाला, “ या बाबाजी. हा एवढा उंट वांचवून दाखवा पाहूं. ”

हरिदयाळ संतापला होता. मनांतल्या मनांत त्याला एक शिनी हांमडून तो म्हणाला, “ स्वतःची जात बचावतां येत नाही, तो बुद्धिबळतला उंट कसा वांचवूं ? ”

ते उद्गार कैलासच्या कार्नीं अर्धे गेले तर अर्धे गेले नव्हते. त्यानें विचारलें, “ काय म्हणतां बाबाजी ? ”

“ मी म्हणतो — त्या दिवशींची भानगड कळली का ? ”

“ कसली भानगड ? ”

“ त्या दिवशीं आमच्या घरीं जो गोंधळ पडला होता तो ! ”

कैलास म्हणाला, “ नाही बाबाजी, चांगलंस ऐकूं आलं नाही. मला वाटतं तो गोंधळ अगदींच हलुहळू झाला — पण त्या दिवशीं मात्र मी तुमचा उंट मारला खास ! ”

मनांतल्या मनांत हरिदयाळनें त्याच्या बेचाळीत पूर्वजांचा उद्गार केला. ते म्हणाले, “ तें खरं आहे. पण ती भानगड कळली का तुम्हांला ? ”

क्षगभर विचार करून कैलास म्हणाला, “ नाही. तसं काहीं फारसं ऐकलं नाही. अशी जर हलुहळूच गडबड केली तर दुसऱ्याच्या कार्नीं जाईल कशी ! पण त्या दिवशीं कुणाकुणाचा खेळ कसा कसा जमला होता तें आठवतं ना ? शेवटीं तुम्हाला वजीर काहीं बचावतां आला नाही ! ठीक — हा असा इथं होता — भातां दाखवा पाहूं वांचवून. कसं ? — ”

हरिदयाळ चिडून म्हणाले, “ वजीर गेला चुलींत. मी असं विचारतोय, त्या दिवशींची बातमी काहीं आली आहे का तुमच्या कार्नीं ? ”

हरिदयाळच्या चिडलेल्या चेहऱ्याकडे पाहून बिचारा काका ओशाळला आणि म्हणाला, “कोण जाणे बाबाजी—नीटसं कांहीं आठवत नाही.”

क्षणभर थांबून हरिदयाळ गंभीरपणे म्हणाले, “या जगांत येऊन कांहींच केलं नाहीं तुम्हीं—पण परलोकावर तरी विश्वास आहे ?”

“आहे तर !”

“मग ? त्याची काय व्यवस्था केली आहे ? कधी एक दिवस देवळांत तरी गेलां होतां ?”

कैलास चकित होऊन म्हणाला, “हें काय बोलणं झालं दयाळ ? देवळांत गेलों नाहीं मी ? किती वेळ तरी गेलोय.”

तितक्याच गंभीरपणे दयाळटाकूर बोळू लागले, “आज वीस वर्षे या काशींत आहां, पण मला वाटतं वीस दिवसमुद्धां देवदर्शन घेतलं नसेल तुम्हीं. पूजापाठ तर दूरच.”

कैलास त्याला खोडून म्हणाला, “नाहीं दयाळ, वीस दिवसांपेक्षां खात्रीनं जास्त वेळां गेलोंय. आणखी असं पहा बाबाजी, वेळच मिळत नाहीं मग पूजाविजा व्हायची कशी ? आतां हेंच पहा ना, सकाळींच उठून शंभू मिश्रा-बरोबर दोन डाव टाकावे लागतात. माणूस खेळतो छान ! एक डाव पुरा होईतो दुपार टळून जाते. त्यानंतर स्नानसंध्या जेवण होईपर्यंत तिसरा प्रहर उलटतो. त्यानंतर बाबाजी, गंगा पाडे आहे—तुम्हीं कांहीं म्हणा पण तो माणूस अजब खेळतो ! त्यादिवशीं बेथ्यानं माझ्यावर जवळजवळ मातच केली होती. घोडा आणि हत्ती दांघेही दोन कोंपऱ्यांत दाबून टाकून—मी काय म्हणतो तें ऐकलं ?”

“अरे बाबा, आतां पुरे झालं. दुपारी काय करतां तें आधीं सांगा.”

“दुपारी होय ? गंगा पाडेबरोबर त्याचे ते दोन हत्ती—कालच काय झालं—”

दयाळटाकूर अतिशय चिडीला आले आणि म्हणाले, “कळलं कळलं दुपारी गंगा पाडे आणि संध्याकाळीं मुकुंद घोषाळचा बैठकखाना—आतां वेळ कसा मिळावा तुम्हाला ?”

कैलास उगीच राहिला असें पाहून हरिदयाळ अधिकच गंभीर झाला आणि त्याला बोधामृत पाजू लागला, “पण काका, आतां किती दिवस राहिलेय ? आतां कांहीं परलोकाची तयारी तर केली पाहिजे ! निदान थोडा-

बहुत विचार तर केला पाहिजे. बुद्धिबळाची पिशवी घेऊन कांहीं स्वर्गाला जातां यायचं नाही. ”

कैलास एकदम हो हो करीत हंसत सुटला आणि म्हणाला, “नाहीं दयाळ, बुद्धिबळाची पिशवी मला वाटतं बरोबर नेतां यायची नाही ! अन पुढची तयारी करायची म्हणतां का बाबाजी ? मी केव्हाही तयारच आहे. ज्या दिवशीं हांक येईल त्याच दिवशीं कुणाच्या तरी हातीं हे सारं सोंपून सरळ जायला निघेन. त्याची कसली काळजी करायची ? ”

“ पण गांठचं कांहीं आहे ना ? त्याचं काय व्हायचं ? ”

“ कांहींच नाही बाबाजी, कांहींच नाही. ज्या दिवशीं माझी कमला निघून गेली, ज्या दिवशीं माझ्या कमलचरणनें माझ्या तोंडाकडे पहात पहात डोळे मिटले त्याच दिवसापासून सारी भीति, सारे संशय त्यांच्या मागनें मागनेंच निघून गेले. कसे गेले तें मला कळलंसुद्धां नाही बाबाजी. ” बोलता बोलता म्हाताऱ्याचे डोळे पाण्यानें भरून आले.

दयाळठाकूर म्हणाले, “ जाऊंदे तें. आतां मी काय सांगतो तें ऐकलं ? ”

“ बोला बाबाजी. ”

दयाळ ठाकूरनीं त्या दिवशींची सारी हकीकत त्याला तपशिलवार सांगितली. शेवटीं ते म्हणाले, “ आतां काय करायचं ? ”

ती हकीकत ऐकत असतांना कैलासचा सदा हंसतमुख असणाग चेहरा एकदम पांढरा पटक पडला. तो अगदीं कळवळून म्हणाला, “ छे छे ! असं होणंच शक्य नाही हरिदयाळ. सुलोचना म्हणजे एक सती साध्वी आहे. ”

दयाळ म्हणाले, “ मलासुद्धा तसंच वाटलं होतं. पण या बायकांच्या बाबतींत कुणी खात्री देऊं नये. ”

“ छे ! छे ! असं बोलूं नकोस. माणसाच्या हातून पापपुण्य हें घडतंच, त्यांत स्त्रीपुरुष भेद कसला पाह्यचा ? तुमच्या आईची हकीकत ध्यानांत आहे ना तुमच्या बाबाजी ? कीं तीसुद्धां विसरून गेलांहांत ? ”

हरिदयाळ ओशाळले — तितकीच त्यांना चीडही आली. कांहीं वेळ मान खाली घालून नंतर ते म्हणाले, “ पण आतां जात बुडेल ना ? ”

कैलास म्हणाला, “ तर मग प्रायश्चित्त घे. नकळत घडलेल्या पापाला काय प्रायश्चित्तच नाही ? ”

“आहे तर !—तरीदेखील इथले लोक मला वाळीत टाकतील.”

“टाकीनात वाळीत !—”

हरिदयाळ एकदम उसळून उठून म्हणाले, “टाकीनात वाळीत ! म्हणतां काय ? जग शुद्धीवर येऊन बोला काका.”

“शुद्धीवरच बोलतोय दयाळटाकूर ! असं पहा, आतां तुमचं वय झालंय—मला वाटतं पन्नाशी उलटली असेल—एवढीं वर्षे जातीन होतां—राहिलेलीं चारदोन वर्षे गेलीं हातचीं म्हणून काय बिघडलं बाबाजी ? काय असं मोठंसं नुकसान होणार आहे ? ”

“काय नुकसान होणार ? जात जाईल, धर्म जाईल, परलोकीं याचा जाब काय देऊं ? ”

कैलास म्हणाला, “एका अनाथ स्त्रीला आसरा दिला, असा या ना जाब ! ”

हरिदयाळ उगीच राहून विचार करूं लागले. त्यांच्या मनांत आलेल्या विचारांशीं ही सूचना जुळती नव्हती. थोडा वेळ थांबून ते म्हणाले, “तर मग सुलोचनेच्या जांवयाचा पत्ता देऊं नको म्हणतां ? ”

“सुळींच द्यायचा नाही. एक बेटा बदमास दारुड्या येतो काय आणि तंवी देऊन तुमच्या कडून पैसे उकळतो काय ? आणखी एका सभ्य गृहस्थाकडून तसेच पैसे उकळायला का तुम्हीं मदत करणार आहांत त्याला ? ”

“पण नाही केलं तसं तर माझं सर्वस्व बुडतं ना ? एकसुद्धां यजमान थायचा नाही मग माझ्या घरी. मग कसं चालेल माझं ? ”

कैलास म्हणाला, “त्याची काळजी तुम्हांला नको. सरकार बहादुरच्या कृपेनं मला वीस रुपये पेन्शन मिळतंय. तुम्हींन् मी —चुलत्यापुतण्याचं त्यांत कसंबसं भागून जाईल तेवढंच. आपण जेवू खाऊं आणि बुद्धिवळ खेळू. घराबाहेर पाऊलसुद्धां टाकायचं नाही मग.”

हरिदयाळाला चीड आली होती —पण त्याचे ते बाळबोल ऐकून ते हंसले आणि म्हणाले, “काका, हा माझा बोवा तुमच्या माथीं कां ठेवू ?—तसंच दुसऱ्याची भानगड माथीं घेऊन मी तरी माझी जात कां बुडवूं ?—त्यापेश्चां—”

कैलास म्हणाला, “वाः वाः छान ! म्हणजे त्याचं नांव गांव कळवून एका गरीब विचान्या पोरीला नवऱ्याच्या घरांतून—संसारांतून, सुखासमाधानातून

हुचकून बाहेर का काढणार ? हीं म्हातारीं हाडं कोऱ्याकुऱ्यांच्या हातून वांचवावीं असं नाहीं का वाटत तुम्हांला ? वांचतील वरं बाबाजी ! पण ही गोष्ट मला विचारायला आलांत इथंच चुकलं. आतां ज्याअर्थी माझी सल्ला घ्यायला आलांहांत त्याअर्थी आणखी एक गोष्ट सांगतो, या वाराणशीं क्षेत्रांत अन्नपूर्णेचं साम्राज्य आहे—इथं राहून तिच्या सतीसावित्री पोरींचा छळ करणं चागलं नव्हे बाबा ! ”

हरिदयाळ संतापून म्हणाला, “आतां शाप देण्यावर आलांत वाटतं काका ? ”

“नाहीं. तुम्हीं काशीचे पांडे—खुद्द बाबा विश्वेश्वराचीं वाहनं तुम्हीं ! आमचे शाप तुम्हांला बाधायेचे नाहींत. ती भीति नको तुम्हांला. पण ज्या कामाला हात घालतांहांत तें साधंसीधं काम नव्हे. त्याचे परिणाम फार भयंकर होतील. सतीसावित्रीला यमसुद्धां भीतो याची आठवण देतोय तुम्हांला. तुमच्याबरोबर मी खेळलोंय—पुष्कळ डाव टाकलेयत—तसा लोभही लागलाय तुमचा—”

हरिदयाळनीं यावर उत्तर दिलें नाहीं. काळवंडल्या मुदनें ते उठून उभे राहिले.

कैलासनें विचारलें, “बाबाजी, मग माझं ऐकणार नाहीं वाटतं ? ”

हरिदयाळ म्हणाले, “वेड्याचं मागणं मानायला वेडं व्हावं लागतं ! ”

कैलास उगीच राहिला. हरिदयाळ निघून गेले.

जवळची प्याद्याची पिशवी हातीं घेऊन गांठो मारीत मारीत कैलास आपल्याशींच म्हणाला —‘ मला वाटतं तो म्हणतो तेंच खरं आहे. या जगांत माझ्यासारख्या माणसाचा सल्ला कुणाला पटायचा नाहीं. कुणी माणूस मेलं, त्याला खांद्यां घायला कुणी नसलं, तर कुणी कुणी येतात मला बोलवायला—भाजलं पाहिजे ना प्रेत ? कुणी आजारी पडला तरीसुद्धां बोलावतात मला—शुश्रूषा करायला हवा ना कुणी आणखी ? येतात ते बुद्धिबळं खेळायला. आज हे एवढे दिवस गेले—एवढा बुद्धा झालों—पण माझा सल्ला विचारायला कांशी कुणी आला नाहीं ! ’

सूर्याच्या प्रकाशापेक्षां देखील शुद्ध आणि स्फटिकापेक्षांही स्वच्छ असलेली ही गोष्ट कां कुणाला पटत नाहीं, अगदीं सरळ आणि प्राजल भाषेत दिलेला सल्ला या लोकांच्या गळीं कां उतरत नाहीं, याचा विचार करीत त्यानें सारी रात्र घालवली—पण त्या प्रश्नाचा उलगडा त्याला झाला नाहीं.

त्याच रात्री हरिदयाळने पुष्कळ विचार करून मनाचा निश्चय केला आणि चंद्रनाथचा काका मणीशंकर याला एक पत्र लिहिले. चंद्रनाथने बुद्धि-पुरस्सर एका वेद्येच्या मुलीबरोबर लग्न करून संसार थाटला आहे, असा त्या पत्रांतल मजकुराचा रोख होता.

हरिदयाळनीं सारी हकिकत तपशीलवार मणिशंकरला लिहून कळवली होती, त्याचमुळे त्यांचा त्या हकिकतीवर सहज विश्वास बसला. त्यांना वाटले, ही बातमी खोटी नसावी.

पण या प्रकरणी काय करावं याचा त्यांना उमज पडेना. सुखाची असो की दुःखाची असो, ही बातमी महत्वाची होती यांत शका नव्हती. हा एवढा बोजा एकट्याने उचलणे कठिण गेल्यामुळे त्यांनी आपल्या बायकंला एकातांत सारी हकिकत सांगून टाकून भार हलका करीत म्हटले, “मला विचारलं असतं तर हें कां असं झालं असतं ? असली लबाडी मी पचूं दिली असती का ? कसं का असेना, सध्यां ही गोष्ट उचड करूं नकोस. एकदां मला यावर चांगला विचार करूं दे.”

पण चांगला विचार करायला अवघि फार लागत असतो, चार दोन दिवस धीर धगवा लागतो,—स्त्रीजातीला तें कठिण जातें,—अर्थात् हरिदयाळच्या पत्राचा सारांश चारदोन कानीं जातां जातां हळुहळू ही कानांची संख्या वाढतच गेली.

मुलगी म्हायला आल्याच्या वेळीं ही बातमी हरिवालेच्या कानीं गेली होती, म्हणूनच शरयूवर चन्द्रनाथचें प्रेम किती आहे याचा अंदाज भीतभीत घेण्याचा तिनें प्रयत्न केला होता. त्या दिवशीं बायकांच्या मेळाव्यांत याच गोष्टीची चर्चा—कुजबुजत का होईना—पण मोठ्या उत्साहानें सुरू झाली होती. प्रेमाची मात्रा किती मोठी आहे याच्यावरच शरयूचें भवितव्य अवलंबून होतें, याची कल्पना बायका मंडळींनाच झाली असती.

साऱ्या जणीं कुजबुजत होत्या खऱ्या, पण सर्वांच्या मुद्देवर एक प्रकारची भेसूर आनंदाची छटा दिसून येत होती.—स्त्रीजातीच्या कोमल अंतःकरणांतूनच

त्या तसल्या छटेचा उगम झाला होता. प्रत्येकजण दुःखाचें प्रदर्शन करीत होती, प्रत्येकजण सुस्कारे सोडीत होती, पण अंतःकरणापासून सर्वांचीच ही इच्छा होती, कीं शरयूच्या भाग्यदेवतेनें आतां पाठ फिरवजी—आतां दुःखाचा उमाळा येऊन 'अरेरे' म्हणावे ! या भयंकर दुःखाचें चित्र मोठ्या कौशल्यानें काढून प्रत्येकजण तें दुसऱ्या प्रत्येकीच्या मनावर ठसवून द्यायचा प्रयत्न करीत होती. या उठाठेवीच्या पार्या दोन दिवस कुणाला घड झोंगमुद्धां आली नाही.

अशा प्रकारें एक आठवडा गेला. अशीच रात्रंदिवस आग धुमसत होती—मडकली नव्हती. अडवलेल्या पाण्यासारखी ती बातमी नुसती बायका मंडळींत फिरून फिरून पसरली आणि पुनः अटकून राहिली. त्यांना वाटलें होतें तसें शालें नाहीं—दुथडी भरून पाणी वाहून गेलें नाहीं—म्हणूनच या सात दिवसांत सारींच अस्वस्थ होऊन राहिलीं होती.

पुरुष मंडळींतही ही बातमी उठली आणि थोडक्याच वेळांत ओसरली. चंद्रनाथाला बहिष्कृत करण्यापेक्षाही आणखी कांहीं घडवून आणायचा त्याचा बेत होता. संसाराचा बोजा प्रत्येकाला उचलायचा होता—हातपाय पसरून पुष्कळ वेळ आराम करायला कुणाला वेळ नव्हता—म्हणूनच या प्रकरणाचा निकाल होण्यापूर्वीच सारा कट दासळला. बाब क्षुल्लक असती, चंद्रनाथ दरिद्री असता, तर कदाचित् या प्रकरणाची कांहींना कांहीं करून निश्चिती लागली असती. पण या बाबतींत उघड उघड कट करून चंद्रनाथला सामना द्यायला उभें रहायचा धीर कुणालाच होईना.

कुणी पुढें सरसावला असता तर तो मणिशंकर. पण कां कोण जाणे, तो कोणत्याच गोष्टीला तोंड फोडीत नव्हता; त्यामुळें गांवांतल्या प्रौढ विधवा आणि मधवा यांनी एकजुट ठरून आपलें कर्तव्य बजावायला सुरवात केली. विचारा निरपराधी व्रजकिशोर आणि त्याची पत्नी हरकाली यांची जात बचावण्याच्या पवित्र उद्देशाने त्यांनीं मोठ्या कष्टाने त्यांना सांगून दिलें, कीं सुनेची आई—म्हणजे शरयूची आई—ही एक काशीतली वेदया होती. अर्थात असल्या मुक्तीच्या हातचें खाल्ल्यामुळें त्या दोघांचीही जात बुडाली आहे—धर्मनाश झाला आहे.

पहिल्यानें हरकाली नुसतीच पहात राहिली. त्यानंतर तिनें विचारलें, “काय शालेंय ?”

राममयची म्हातारी आई एवढा मोठा सुस्कारा सोडून म्हणाली, “आणखी काय व्हायचं राहिलंय ग बाई ? जे व्हायचं तें सारं झालंय-सत्यानाश झालाय.”

असें म्हणून तिनें साद्यंत सर्व हकिकत तिला सांगितली. ती हकिकत सांगत असतांना मधून मधून जी कांहीं चूकभूल होत होती तिची दुरुस्ती जमलेल्या चार जणी वेळींच करीत होत्या.

आतां हरकालीला कळून चुकलें, कीं खरोखरच सारा सत्यानाश झाला; पण यांतला किती वांटा स्वतःचा व किती वांटा दुसऱ्या कुणाचा, हे निश्चितपणें ठरवण्यासाठीं ती मुकाटयानें आपल्या खोलींत गेली आणि दार बंद करून बसली. तिचें बरें करण्याच्या इच्छेनें ज्या आल्या होत्या त्या—बरें झालें कीं वाईट झालें याची चांगलीशी कल्पना न आल्यामुळे—हतबुद्ध होऊन एवढेंसें तोंड करून एकामागून एक निघून गेल्या.

एकांतांत येऊन बसल्यावेळीं हरकाली बरीच अस्वस्थ झाली. एवढी मोठी चांगली बातमी शेवटपर्यंत टिकून राहण्याइतकें आपलें फुटकें नशीब धड आहे कीं नाहीं याची तिला शंका पडली होती. तिला वाटलें, नाहीं टिकली तर उपायच नाहीं—पण जर नशिबानें उलट खाह्मी असेल, एवढ्या दिवसानें देवानें खरोखरच आपल्याकडे कृपादृष्टीनें पाहिलें असेल, तर जोपर्यंत ही आपली भाचेसून आहे, जोपर्यंत ती दुसऱ्याच्या हातीं सांपडली नाहीं, तोपर्यंतच आपल्याला संधि आहे. शेवटपर्यंत वाटेल तें करून जीव टाकून हे प्रकरण तडीला लावलें पाहिजे याबद्दल आतां तिला शंका राहिली नव्हती.

चंद्रनाथ जिथें लिहित वाचीत बसत असे त्या जागीं येऊन ती एवढें लांब तोंड करून उभी राहिली. तिच्या मुद्रेवरची भेसूर छाया पाहून चंद्रनाथ भाबरून म्हणाला, “काय झालंय मावशी ?”

कपाळावर हात मारून रडकुंडीला येऊन हरकाली म्हणाली, “बाबा चंद्रनाथ, आम्हीं अशी हीं दीनदुबळीं, म्हणून का आम्हांला अशी शिक्षा दिलीस ?”

चंद्रनाथला कांहींच कळेना. असें आपण काय केले, याची त्याला कल्पनाच होईना.

हरकाली बोलत होती, “आतां काय राहिलंय ? घांसभर अन्नाच्या पार्यीं जात गेलीं—धर्म गेला. बाबा, खायला अन्न असतं आमच्या घरीं, तर अशा प्रकारें आमचा सत्यानाश करतां आला असता का तुला ?”

क्षणभर स्वस्थ राहून चंद्रनाथ मन शांत ठेवून म्हणाला, “शालंय काय ?”
पदरानें डोळे पुसून हरकाली म्हणाली, “जळळें आमचें नशिब तें—जे
व्हायचें होतें तें झालें. असा साधासीधा सोन्यासारखा माणूस तूं—मेल्या
जखणीन तुला भुरळ घातली नि हें असं केलं !”

“तुझ्या पाया पडतों मामी, काय तें उघड उघड बोल पाहूं.”

“काय बोलूं आतां ! तुझ्या चुलत्यालाच विचार काय तें.”

चंद्रनाथ आतां चिऱ्डीला आला. तो म्हणाला, “काकांनाच जर विचारायचें
तर मग तूं कशाला उगीच जीव टाकनेयस ?”

“आमचा सत्यानाश झालाय म्हणून तर जीव टाकतेंय बाबा ! नाहीतर
कशाला आलें असतें ?”

आपला मामा आणि मामी यांवर चंद्रनाथची फार भक्ति होती. पण
असल्या प्रकारामुळें कुणाला राग आला नसता ? आधींच त्याला राग आला
होता आतां अधिकच चिडून तो म्हणाला, “इथं राहून सत्यानाश होत
असेल तर वाटेल तिकडे निघून जा — माझ्यासमोर असं काहीं करूं नकोस.”

त्याचे ते उद्गार ऐकल्याबरोबर चंद्रनाथच्या स्वर्गस्थ आईचें नांव घेऊन
हरकाली मोठ्याने भोकाड पसरून रडूं लागली, “काय ग बाई ! अग तूं मला
बोलावून आणलेस अन् आतां हा तुझा मुलगा मला घरातून धुडकावून
घालवतोय ग !”

काबराबाबरा होऊन चंद्रनाथनें मामीचा हात दाबून धरून म्हटलें,
“उघड करून बोलली नाहीस तर कसला सर्वनाश तें मला कसं कळावं मामी !
नुसती ‘सर्वनाश सर्वनाश’ म्हणतेयस पण काय तें अजून एका शब्दानं सुद्धां
सागत नाहीस !”

एकदां डोळे पुसून घेऊन हरकाली म्हणाली, “तुला काय माहीत नाही ?”

“नाहीं.”

“तुमच्या काशीच्या पांड्यानं तुझ्या काकाला पत्र लिहिलेंय—”

“काय लिहिलेंय ?”

एक मोठा आवंढा गिळून मान वेळावीत हरकाली म्हणाली, “बाबा रे,
काशीला तूं एकटा सांरडेलस, मेल्या जखणीनं तुला भुरळ घातली अन्
वेष्टेबरोबर लग्न लावायला लावलें.”

एवढाले डोळे करून चन्द्रनाथने विचारले, “कुणाचं ग ?”

कपाळावर हात मारून हरकाली म्हणाली, “तुझं.”

जरा जवळ सरून चन्द्रनाथने शांतपणे विचारले, “वेश्येबरोबर कुणाचं लग्न लागलं म्हटलंस ? माझं ?”

“हो.”

“म्हणजे लग्नाच्यापूर्वी शरयू वेश्येचा का धंदा करित होती ? मामी, तिला इथं आणली तेव्हां ती दहा वर्षांची होती याची तरी आठवण आहे का तुला ?”

“तें मला काय माहित चंद्रनाथ ? पण तिच्या आईची काशीत ख्याती झाली आहे.”

“म्हणजे शरयूची आई वेश्येचा धंदा करित होती ?—ती स्वतः नव्हे—होय ना ?”

हरकाली मनांतल्या मनांत तडफडली आणि म्हणाली, “एकच तें—बाबा, दोन्हीही एकच.”

चंद्रनाथ तिला दरडावून म्हणाला, “कुणाला काय म्हणतेस मामी ? तुला काय वेड लागलय ?”

हरकाली भेदरली. रडकुंडीला येऊन ती म्हणाली, “वेडच लागलय म्हणेनास ! आतां आम्हां दोघांना एकदां प्रायश्चित्त घेऊंदे. मग दोन डोळे जी वाट दाखवतील तिकडे जाऊं निघून. असल्या या जिण्यापेक्षां मीक मागणं बरं !”

रागाच्या तिरमिरीत चंद्रनाथ म्हणाला, “तेंच बरं !”

“तर मग जावं का आम्ही ?”

तोंड फिरवून चंद्रनाथ म्हणाला, “जा.”

तें ऐकतांच हरकालीने पुन्हा एकदां मोठ्या जोराने कपाळावर हात मारून घेतला, —“मेल्या फुटक्या नशिवा ! शेवटीं हेंच होतं का अदृष्टांत ?”

पुन्हा तिच्याकडे तोंड वळवून चन्द्रनाथ गंभीरपणे म्हणाला, “तर मग काय तें सरळ सरळ सांग ना ?”

“सांगितलं ना सारं !”

“काहीं नाहीं सांगितलंस ! पत्र कुठं आहे ?”

“तुझ्या काकाकडे”

“ काय लिहिलंय त्यांत ? ”

“ तेंच तर सांगितलं ना ! ”

चंद्रनाथ तिथून उठून एका खुर्चीत आडवा झाला. त्याला शिसारी आली होती. शरमेने चूरमार होऊन पायापासून डोक्यापर्यंत तो शहारून उठला. सारा देह जसा कांहीं काष्ठवत् झाल्यासारखा त्याला वाटले. त्याच्या तोंडून नुसता एकच उद्गार निघाला, “ छी ! ”

त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहतांच हरकाली घाबरून गेली. प्रेताच्या तोंडावर सुद्धा असली भयाण छाया तिला कधीं दिसून आली नव्हती.

एक शब्दसुद्धां न बोलतां ती निघून गेली.

९

चंद्रनाथ म्हणाला, “ कुठं आहे तें पत्र ? ”

मुकाब्याने पेटी उघडून मणिशंकरनीं पत्र काढून त्याच्या हातीं दिलें. सारें पत्र वाचून होतांच चंद्रनाथचा चेहरा उतरला. त्यानें विचारलें, “ याला पुरावा ? ”

“ राखालदास स्वतःच आला होता. ”

“ त्याचें बोलणें खरें कशावरून ? ”

“ तें मी कसं सांगूं ? तुला योग्य वाटेल तें तूं कर. ”

“ कशाला आला होता तो ? ही बातमी देण्यांत त्याला काय फायदा ? ”

“ फायद्याची बाब लिहिली आहे ना पत्रांत ? दोन हजार मागत होता तो. ”

चंद्रनाथ त्याच्याकडे कांहीं वेळ टक लावून पहात राहिल्यावर अगदीं सहजगत्या म्हणाला, “ असं कांहींच न सांगतां नुसती जरब दाखवून देखील त्यानें पैसे उकळले असते. पण आतां त्यावर सगळेंच पाणी पडलें. एक प्रकारें माझ्यावर आपले उपकार झालेयत—एवढे पैसे तरी वांचले माझे ! ”

मणिशंकर अगदीं ओशाळून गेला. आपण ही गोष्ट उघडकीला आणली नाही असें सांगावें, असें एकदां त्याच्या मनांत आलें होतें—पण ही बातमी बाहेर पडली ती आपल्याकडूनच, याची त्याला आठवण झाली. ही हकिकत बायकोला सांगितली नसती तर कशी कुणाला कळली असती ? म्हणूनच खालीं मान घाळून तो स्वस्थ बसला.

चंद्रनाथ पुन्हा म्हणाला, “मी या गांवचा मालक आहे. माझी बदनामी करण्यासाठी माझ्या गांवांत माझ्या घरी एक दीन लंपट भिक्षुक कुणाच्या जोरावर यायचा धीर करतो ते आपल्याला मी विचारीत नाहीं—पण मला तुम्हांला एवढंच विचारायचं काका. की मी मेलों म्हणजे तरी आपण सुखी व्हाल ?”

जीम चावून मणिशंकर म्हणाला. “छे छे ! असलं भलतं कांहीं बोलं. नकोस चंद्रनाथ !”

चंद्रनाथ म्हणाला, “पुन्हां असं बोलायचा प्रसंगच यायचा नाही. आपण मला वंदनीय आहांत. माझ्या हातून चूक झाली असेल तर मला क्षमा करा. माझी सारी धनदौलत आपण घेऊन ठाका. मग तरी माझ्यावरचा राग जाईल ना तुमचा ? मी नुसता इथं राहीन—दरमहा खर्चापुरतं मला कांहीं तरी द्या.—देवाची शपथ घेऊन सांगतो, थापेक्षां जास्त कांहींसुद्धां मी मागणार नाहीं.—पण अशा रीतीने माझा सत्यानाश करूं नका.”

बोलतांना त्याचा गळा दाटून आला. बळेंबळेंच दांतांनीं ओंठ चावून त्यानें ओंठाशीं येणारें रडें आवरून धरलें.

मणिशंकर उठला आणि चंद्रनाथचा हात दाबून धरून रडूं लागला. तो म्हणाला, “बाबा चंद्रनाथ, तूं माझ्या मोठ्या भावाचा एकुलता एक मुलगा—मी भीक मागतों तुझ्याकडे, या म्हातान्याला असं टाकून बोलूं नकोस.”

तोड फिरवून चंद्रनाथनें डोळ्यांतलीं आसवें पुसलीं आणि म्हटलें, “मी टाकून बोलत नाहीं काका, पण नशिवाचा एवढा मोठा घाला पडल्यावर देशत्याग करण्याखेरीज मला दुसरा मार्ग नाही, एवढंच मी आपल्याला सांगून टाकलं.”

चकित होऊन मणीशंकर म्हणाला, “देशत्याग कां करायचा ? नकळत हें लग्न घडून आलं त्यांत मोठीशी लाज वाटायला नको. एकदां कसलं तरी प्रायश्चित्त करून टाकलं कीं काम भागलं.”

चंद्रनाथ उगीच राहिला. मणीशंकरला आतां अवसान आलें. तो म्हणाला, “उपाय खूप आहेत—सूनवाईला टाकून आतां गुपचुप प्रायश्चित्त घेऊन टाक—पुनः लग्न कर, संसारी हो,—सारं कांहीं ठाकठीक होऊन जाईल.”

चंद्रनाथच्या अंगावर गहारे आले.

संसांगंतल्या अडीअडचणी मणीशंकरला चांगल्या कळत होत्या. चंद्रनाथला या वेळीं काय वाटलें असेल याची कल्पना येऊन ते नुसते त्याच्याकडे पहात राहिले.

चंद्रनाथ म्हणाला, “कांहीं झालें तरी तिला मी टाकणार नाहीं काका.”

मणीशंकर म्हणाला, “टाकलेंच पाहिजे चंद्रनाथ. आज जरा आराम कर. उद्यां थंड डोक्यानं विचार करून पहा—त्यांत कांहीं मोठंसं कठीण नाही. यापुढं सुनवाईला घरीं आसरा देणं शक्यच नाही.”

“पण पुरावा मिळाल्याशिवाय तिला टाकून द्या असं कसं म्हणतां आपण ?”

कांहीं वेळ विचार करून म्हानारा म्हणाला, “या गोष्टीची जास्त बकधा होऊं नये म्हणून मी खबरदारी घेइन. पण आतां तिला टाकल्याशिवाय गत्यंतर नाही. तिला टाकलीं अन् प्रायःश्रित घेतलं कीं सारी भानगड मिटून जाईल.”

“कोण मिटवील ?”

“मी मिटवीन.”

“कांहीं सुद्धां तपास न करतां—”

“तुला वाटलें तर तपास मागाहून कर—पण ही गोष्ट अगदीं खरी आहे हें तुला मी ग्वात्रीपूर्वक सांगतों.”

चंद्रनाथ घरीं आला आणि आपल्या खोलीचें दार बंद करून घेऊन खाटेवर आडवा झाला. शरयूला टाकलें पाहिजे असें मणीशंकर म्हणाले होते. विछान्यावर पडल्यापडल्या शून्य दृष्टीनें वर पहात माणूस जसा झोंपेंत बोलतो तसा तो आपल्याशींच पुनः पुनः तेंच तेंच बोलत होता—‘शरयूला टाकली पाहिजे. ती वेश्येची मुलगी !’

पुनः पुनः त्यानें तें वाक्य निरनिराळ्या प्रकारें आपल्याशींच उच्चारून पाहिलें—स्वतःच्या कानांनीं ऐकून घेतलें—पण त्याच्या मनाला तें पटलें नाही. शरयूला आपण टाकली आहे—शरयू घरात नाही—शरयू आपल्या खोलीत नाही—डोळ्यांसमोर नाही—डोळ्याआडही नाही—ती आतां मुळीं त्याची नाहीच ! हजार प्रयत्न केले तरी ही कल्पना यथातथ्य स्वरूपांत पटणें त्याला अशक्य झालें.

आणि मणीशंकर म्हणत होता, कीं यांत कांहीं कठीण नाही. हे काम कठीण होते कीं सोपें होते, शक्य होते कीं अशक्य होते, ही गोष्ट मनाला पटवून घेण्याइतकी ताकद माणसाच्या हृदयांत असू शकते कीं नाही, तें कांहींच त्याला निश्चित करतां येईना. तो निर्जीवपणें पडून राहिला होता. केव्हांतरी त्याला झोंप लागली. झोंपेत त्याला स्वप्ने दिसत होनी. त्यांतलीं कांहीं स्पष्ट होती तर कांहीं अंधुक होती. झोपेच्या भरांत एक कांहींतरी विलक्षण अशी अस्पष्ट टोंचणी त्याच्या सर्वांगाला जाणवत होती—ती जाणीवसुद्धां त्याला खरी वाटत होती.

संध्याकाळ झाली तेव्हां झोंपेंतून जागा होऊन तो उठून बसला. आता त्याची मनःस्थिति मोठी विलक्षण झाली होती. त्याच्या मनात मायाममतेला जागा राहिली नव्हती. रागाला किंवा चिडीला याथचें सामर्थ्य त्याच्या ठायीं राहिलें नव्हतें. कसल्या तरी अस्पष्ट आणि चट्कून कळणाऱ्या शरमेच्या अवजड भारानें त्याचा सारा देह आणि सारें मन इतकें पांगळें होऊन पडलें होतें, कीं तो एकदम जमीनदोस्त होत जाऊं लागला होता.

खोलींत दिवा लावण्यासाठीं नोकरानें दारावर थाप मारली त्यावेळीं घाई-घाईनें उठून चंद्रनाथनें दार उघडलें. तो आंतल्याआंत शतपावली करीत होता. नजरेसमोर दिव्याचा प्रकाश दिसला त्यावेळीं भ्रमाची काळोखी त्याच्या नजरेवरून आपोआप नाहीशी होऊं लागली. त्यांतूनच एकाएकीं त्याच्या मनांत संशय जागा झाला—स्वरंच का हें ? शरयूला माहीत आहे का हें ? कळून सवरून शरयूनें आपला असा घात केला असेल असें चंद्रनाथला मुळींच वाटेना. तो तसाच बाहेर आला आणि शरयूच्या खोलीकडे वळला.

सांजवात करून शरयू बसली होती. नवरा आलेला पाहून ती घाईघाईनें उठून उभी राहिली. तिच्या मुद्रेवर उद्वेगाचें लक्षण जसें एवढेंसुद्धां दिसत नव्हतें, तसेंच तिच्या चेहऱ्यावरचें रक्त आढून गेलें होतें.

चंद्रनाथनें सरळसरळ विचारलें, “तुला कळलें ना ?”

मानेनें होकार देऊन शरयू म्हणाली, “हो.”

“स्वरं आहे तें ?”

“हो—स्वरं आहे.”

चंद्रनाथ मटकन् बिछान्यावर बसला—, “इतके दिवस कां मला सांगितलं नाहीस ?”

“आईनं मना केलं होतं—तुम्हीही विचारलं नाही.”

“तुझ्या आईवर मी जे उपकार केले त्याची फेड तुम्ही लोकानीं अशी का केली ?”

खालीं मान घालून शरयू स्तब्ध होऊन उभी राहिली होती.

चंद्रनाथनं पुनः विचारलें, “तू अशी घाबरटासारखी कां वागत होतीस तें आतां कळलं. एवढं प्रेम केलं तरी कां सुखी झाली नव्हतीस तेंही आतां कळलं. उगवत्या सूर्याच्या प्रकाशासारखं आतां सारं कांहीं अगदीं स्वच्छ होऊन गेलेंय ! म्हणूनच वाटतं तुझी आई इथं थायल्या कवृल झाली नव्हती ?”

मानेनं होकार देऊन शरयू म्हणाली, “हो !”

एका क्षणांत चंद्रनाथच्या समोर गेल्या कांहीं दिवसांतील साऱ्या हकीकतीचें चित्र उभें राहिलें. तो काशीवास, ती पवित्र वाटणारी शरयूच्या विधवा मातेची मूर्ति,—कृतज्ञतेनं ओलावलेले ते दोन डोळे, मायेनं भरलेलें तिचें तें भाषण—चंद्रनाथ एकाएकीं विरघळला आणि म्हणाला, “शरयू, सारी हकीकत मला मोकळ्या मनानं सांगशील ?”

“सांगतें ऐका. माझ्या मामाचं घर नवद्रीपच्या आसपास कुठं तरी आहे. राखाल भट्टाचार्याचं घर माझ्या मामाच्या घराशेजारीं होतं. लहानपणापासूनच माझ्या आईची आणि त्याची मैत्री जमली होती. दोघांचं लग्न व्हावं असं देखील बोलणं निघालं होतं. पण आमच्यापेक्षां त्यांचा दर्जा जरा खालचा असल्यामुळं तें लग्न घडून आलं नाही. हाली शहरांत माझ्या बापाचं घर. मी तीन वर्षांची होतें तेव्हां माझे बाबा वारले. मला घेऊन माझी आई नवद्रीपला आली. मी पांच वर्षांची झालें तेव्हां मला घेऊन माझी आई—”

चंद्रनाथ म्हणाला, “बरं पुढं ?”

“कांहीं दिवस आम्हीं मथुरेला राहिलों. कांहीं दिवस वृंदावनला राहिलों. त्यानंतर काशीला आलों. या मुदतींत राखाल दारू पिऊं लागला होता. आईच्या अंगावर चारदोन दागिने होते, त्यांच्यापायीं रोज त्याचा झगडा होई. त्यानंतर एके रात्री सारे दागिने चोरून तो पळून गेला. त्यावेळीं

आईच्या हातीं एक पैसासुद्धां नव्हता. कशीबशी भिक्षा मागून आम्ही मात आठ दिवस काढले. त्यानंतर काय झालं तें तुम्हांला सारं कळलंच आहे.”

चंद्रनाथच्या मस्तकांत आगीचा डोंब उठला. खाली मान घातून राहिलेल्या शरयूकडे क्रूर नजरेनें पहात तो म्हणाला, “छे छे शरयू, तूं ही अशी ! तुम्हीं या अशा ! सारं कळून सवरून तुम्हीं माझा असा हा घात केला ? स्वप्नांतसुद्धां मला असं वाटलं नसतं. केवढी महापापी आहेस तूं !”

चंद्रनाथनें तिच्याकडे पाहिलें नाहीं. पूर्वीपेक्षांही अधिक कठोरपणानें तो म्हणाला, “आतां उपाय ?”

डोळे पुशीत शरयू हळूच म्हणाली, “तुम्हींच सांगा.”

“इकडे ये तर !”

शरयू जवळ आली तेव्हां चंद्रनाथनें कडकडून तिचा हात धरला आणि म्हटलें, “लोक मला सांगताहेत कीं तुला मी टाकून द्यावं. तें होणार नाहीं माझ्याकडून. तुला खरं वाटायचं नाहीं, पण तुझ्यावरचा माझा सारा विश्वास उडून गेला ग !”

एका क्षणांत शरयूच्या पांढऱ्या फटक झालेल्या चेहऱ्यावर पुनः रक्त वाहू लागल्याची छटा दिसून आली. आसवांनीं डंवरलेले दोन्ही डोळे पुनः एकदां चमकले. ती म्हणाली, “विश्वास उडाला ?”

“हो. हो. उडाला—पार उडाला ! तूं काय वाटेल तें करशील.”

नवऱ्याच्या तोंडाजवळ तोंड आणून ती खड्या आवाजांत म्हणाली, “तुम्हीं म्हणजे माझ्यालेखीं काय आहांत ते तुम्हींच जाणतां. आपल्या तोंडाकडे एकदां चागलं पाहून वे असं एक दिवस तुम्हीं मला म्हणालां होतां. आज मी उपाय सांगते—बोला—ऐकून घ्याल ?”

“हो. सांग ना—काय उपाय तो सांग ना ?”

शरयू म्हणाली, “विष खाळं मी तर ? तर होईल ना सारं सुरळीत ?”

चंद्रनाथची मुठ आणखी घट्ट झाली. जशी कांहीं ती पळून जाईल म्हणून तो तिचा हात दाखून भरीत होता. तो म्हणाला, “होय शरयू, होय ! विष घेशील ?”

“वेईन.”

“अगदीं शांतपणें—अगदीं गुपचुप.”

“ हो—तसंच. ”

“ आजच्या आज ? ”

शरयू म्हणाली, “ ठीक आहे—आजच्या आज. ”

चंद्रनाथ जायला निघतो आहे असे पाहून त्याचे दोन्ही पाय कवटाळून धरून ती म्हणाली, “ एक आशीर्वाद मुद्धा दिला नाही मला ? ”

वर पाहून चंद्रनाथ म्हणाला, “ यावेळी नाही. तू गेलीस—मेलीस—तुझं प्रेत जळून भस्म झालं म्हणजे मग आशीर्वाद देईन तुला ? ”

त्याचे पाय सोडून शरयू म्हणाली, “ तेव्हांच या तर ! ”

चंद्रनाथ जायला निघाला आहे असे पाहून ती एकदम पुढे सरली आणि दाराकडे पाठ करून त्याचा रस्ता अडवून उभी राहून म्हणाली, “ मी विष खाल्लं तर तुमच्यावर कांही आफत नाही ना यायची ? ”

“ मुळीच नाही. ”

“ कुणी कांही संशय ध्यायचा नाही ना ? ”

“ अर्थात घेतील. लोकाना संशय येणारच—पण लांच देऊन लोकांचे तोंड बंद करीन. ”

शरयू म्हणाली, “ एक पत्र लिहून उशीखाली ठेवून देईन. तें दाखवा त्यांना. ”

चंद्रनाथ तिच्या जवळ आला आणि तिच्या मस्तकावर हात ठेवून म्हणाला, “ हो—तसंच कर. चांगलं तपशीलवार लिहून खाली चांगली स्पष्ट सही कर आपली. मी तुझा खून केला असा कुणी आरोप करूं नये माझ्यावर, असंच लिही.—आणखी एक गोष्ट, खिडक्या दरवाजे चांगले बंद करून घे—एवढा मुद्धां आवाज बाहेर येतां नये—मह्य्या कार्नी येतां नये— ”

शरयूने दार सोडलं आणि खाली वांकून त्याला साष्टांग नमस्कार केला. त्याची पायधूळ माथी लावून घेऊन ती उठून उभी राहिली आणि म्हणाली, “ आतां या तर— ” पुनः कांहीतरी तिला संशय आला,—चट्कन त्याचा हात धरून ती म्हणाली, “ थांबा, आणखी एक क्षणभर थांबा ! ”

हातीं दिवा घेऊन ती नवऱ्याजवळ आली आणि त्याचा चेहरा नीट निरखून पाहू लागली. पहातांच ती एकदम दचकली. चंद्रनाथच्या दोन्ही

डोळ्यांत कसली तरी अमानुष वृत्तीची छटा झळकत होती. त्याची नजर पिसाटाच्या नजरेसारखी धगधगत होती.

चंद्रनाथ म्हणाला, “डोळ्यांत काय पहातेयस शरयू ?”

एक क्षण थांबून शरयू म्हणाली, “कांहीं नाही. आतां जा.”

चंद्रनाथ हळुहळु खांदी बाहेर पडला. तो आपल्याशींच पुटपुटत होता,—
“हेंच ठीक !—हेंच ठीक—आजच्या आज !”

१०

त्या रात्री शरयू आपल्या खोलींत आली त्यावेळीं तिला एकदम रडूं कोसळलें. ती आपल्याशींच म्हणाली, “विष कांहीं घेवयाचें नाही माझ्या-
च्यानं. मीच असतें तर गेलें असतें मरून, पण आतां मी एकटी नाही—
आई होणार आहे मी. आई असतांना कशी पोटाच्या गोळ्याचा खून करूं ?”

म्हणूनच ती मेली नाही. पण आतां आपले सुखाचे दिवस संपले हें मात्र तिला कळून चुकलें होतें.

मध्यान्ह रात्री चंद्रनाथ अचानक आपल्या पत्नीच्या खोलींत आला. सारी इकिकत कळली तेव्हां त्याचें माथें भडकलें. तिला हृदयाशीं कवटाळून धरून तो स्वस्थ बसला. पुनः पुनः तो पुटपुटत होता, “असं कांहीं करूं नकोस शरयू—असं कांहीं करूं नकोस !”

पण यापेक्षा अधिक कांहीं आश्वासन देणें त्याला शक्य झालें नाही. त्याच्या या भल्या मोठ्या घरांत या हतभागी पोरीला आमरा घायला एक कोपरासुद्धां त्याला शोधून सांपडेना. शरमेनें काळवंडलेलें तोंड झांकायला शरयूला इथें एवढीसुद्धां आधाराची जागा नव्हती. साऱ्या गावांत कुणी आपल्याला मायेच्या नजरेनें पाहील असें तिला केव्हांही वाटत नव्हतें. डोळ्यांतून ठिबकणारीं गरम टिपें पुसून टाकील असें कुणीही तिचें नव्हतें.

रडूनकडून तिनें सात दिवसांची मुदत मागून घेतली होती. भाद्रपद महिन्याचे हे शेवटचे सात दिवस नवऱ्याच्या आसऱ्याला रहायचें आणि नंतर रस्त्यावरच्या निराधार भिकारणीप्रमाणें या घराला कायमचा रामराम ठोका-

यचा, असें ठरलें होतें. भाद्रपद महिन्यांत घरचें कुत्रामांजर सुद्धां हांकवून घालवायचें नाहीं, त्यामुळें गृहस्थाचें अकल्याण होतें, असा समज असऱ्यामुळें तिनें ही सुदत मागून घेतली होती.

एके दिवशीं नवऱ्याचा हात धरून ती म्हणाली, “माझ्या नशिबीं जे भालंय तें मी भोगीन. त्यासाठीं तुम्हीं वाईट वाटून घेऊं नका. माझ्यासारख्या दळभट्टीला घरात आणून तुम्हीं फार कष्ट सोसलेत—आतां ते पुरे झाले. मला निरोप द्या आणि पुनः ससारी व्हा. भरल्या घरांतला हा संसार कोसळून घालूं नका.”

चंद्रनाथ खालीं मान घालून निरुत्तर होऊन राहिला होता. बरें वाईट कोणतेंही उत्तर त्याला मुचित नव्हतें. त्याला जाणवत होतें ते हेंच, कीं शरयूची जीभ आतां सैल सुटूं लागली होती. पूर्वीपेक्षां ती आतां पुष्कळच बोळूं लागली होती. यापूर्वीं तिच्याठायीं जो घाबरटपणा होता तो आतां नाहींसा झाला होता. यापूर्वीं तोंड बंद ठेवून मुखवटा चढवून ती या संसारांत वावरत होती. नुसत्या वाऱ्याच्या झुळकीला सुद्धां त्यावेळीं ती घाबरत होती—हा मुखवटा चट्कन् दूर होईल म्हणून भीत होती.

आतां तिची खरोखरीची ओळख पटली. आतां ती भीति राहिली नाहीं म्हणूनच ती अशी निर्भयपणें बोळूं लागली होती. उभ्या आयुष्यांत तिचें सर्वस्व म्हणजे काय तो तिचा नवरा. तें सर्वस्व समाजाच्या कोटांत डिकी जारी होऊन आतां लिलांव झालें होतें. आतां ती ऋणमुक्त झाली होती, सर्वस्व हरवून बसली होती, संन्यासिनी झाली होती, म्हणूनच आतां नवऱ्याबरोबर ती मोकळेपणानें बोळूं लागली होती. मित्रासारखी, शिक्षकासारखी, अधिकारी-वाणीनें उपदेश देत निर्भयपणें मतामत प्रगट करित होती.

त्या दिवशीं रात्रीं उभयतांनीं उभयतांना शिक्षा केली होती. विष ध्यायचें आमिष चंद्रनाथला तिनें मुचवले तों तिचा दुबळेपणा तिला उपयोगी पडला होता. शरयूचे सारे दोष त्याखालीं झंकले गेले होते.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं हरकाली एक कागद घेऊन नवऱ्याला सांगून मातीमसण कांहीं तरी एक पत्र लिहवीत होती.

ब्रजकिशोरनें मधेंच विचारलें, “कशाला त्याहायला हवेंय हें एवढं ?”

त्याला दम देऊन हरकाली म्हणाली, “थोडी अक्कल असती तर असं

विचारलं नसतं तुम्हीं. एकदां माझं ऐकलं नाही त्याचा परिणाम हा झाला. आतां यापुढं आपली अक्कल चालवीत जाऊं नका. ”

हरकाली जसें सांगत होती तसेंच, घातलेलें शुद्धलेखन लिहिल्याप्रमाणें व्रजकिशोरनें अक्षरशः लिहिलें. पत्र लिहून पुरें झालें तेव्हां हरकालीनें तें अथपासून इतिपर्यंत वाचून घेतलें आणि खूप होऊन भान हलवीत म्हटलें, “ठीक झालं. ”

विचारा व्रजकिशोर उगीच बसून राहिला होता.

तिसऱ्या प्रहरीं तो कागद हातीं घेऊन हरकाली शरयूपार्शी आली आणि म्हणाली, “सूनबाई, या कागदावर आपली सही कर पाहूं. ”

कागद हातीं घेऊन शरयू रस्त्याकडे पाहून म्हणाली, “काय मामी ? ”

“मी सांगतेंय तें कर ना सूनबाई ! ”

“सही कशावर करायची तें तरी सांगशील ? ”

एवढा लांब चेहरा करून हरकाली म्हणाली, “तुझ्याच कल्याणासाठीं हें सारं करतेंय बेटा. तूं आतां इथून जाणार—आतां कुठं कशी रहाणार आहेस त्याचा पत्तासुद्धां नको का आम्हांला कळायला ? म्हणून मी म्हणतें बेटां, कुठेंही राहिलीस तरी दरमहा पांच रुपये पोटगी तुला मिळत जाईल, हें काय थोडं झालं ? ”

शरयूला आपलें बरेंवाईट कळत होतें आणि या आपल्या कल्याणकर्त्रीच्या हृदयांत कल्याणाची कितीशी इच्छा झांकून राहिली होती याचीही तिला कल्पना होती. ज्याचें भलेंमोटें घर नदींत कोसळून नदींतून वहात जात असतें तिथें चारदोन विटाकाऱ्या वांचवायच्यासाठीं तो कांहीं नदीबरोबर भांडत बसत नाही. त्यावेळीं शरयूला असेंच वाटलें. तरीही तिनें एकदां हरकालीच्या तोंडाकडे पाहून घेतलें.

तीच नजर ! आजवर ज्या नजरेकडे पाहिलें, कीं हरकालीला काळिज पिळून तिटकारा येत असे, भीतिनें धरकांप होत असे, तीच ती नजर ! त्या नजरेला नजर देणें हरकालीला कठीण गेलें.

खाली पाहून ती म्हणाली, “सूनबाई !—”

“हो मामी. मी सही करतें. ”

हातीं लेखणी घेऊन स्पष्ट अक्षरांत तिनें आपली सही केली.

आज आश्विन वद्य द्वितीया होती. आज शरयू जाणार होती. सकाळ राखून सारखा पाऊस पडत होता. आतां ही जाते कीं नाही याची हरकालीला चिंता लागली होती.

सारा दिवसभर शरयू घरच्या सामानासुमानाची निरवानिरव करीत होती. मोलवान कपडेलचे एकेक निवडून काढून ती कपाटांत बंद करून ठेवीत होती. सारे दागदागिने तिजोरींत टाकून तिजोरी बंद करून तिनें नवऱ्याला बोलवणें पाठवले.

जमिनीवर आंग टाकून तिनें एकदां पोटभर रडून घेतले. घर सोडून जाण्याची वेळ जसतशी जवळ येत होती तसतसे तिच्या मनाला होत असलेले क्लेश असह्य होत होते. हे सात दिवस जसे गेले तसाच आजचाही दिवस जाईल असें तिला वाटेना. आज शेवटच्याच दिवशीं आपला धीर कोमळून पडेल, जायच्या वेळीं दारांतून धुडकावून दिलेल्या भिकार्याप्रमाणें आपली दशा होईल, अशी शंका तिला वाटत होती. स्वाभिमानाची जी कल्पना तिनें आजवर जीव टाकून हृदयाशीं घट्ट धरून ठेवली होती, ती अशी सोडून टाकायला तिचें मन तयार होईना.

चंद्रनाथ येतांच ती डोळे पुसून उठून बसली. ती म्हणाली, “या. आज माझा जायचा दिवस—”

अजूनही तिच्या डोळ्याचीं पातीं ओलावलेलीं होती. चंद्रनाथ आला तो दुसरीकडेच पहात बसला होता. शरयू जवळ येऊन म्हणाली, “या कित्या घ्या. पुनः लग्न करीपर्यंत या आपल्यापाशींच ठेवा. दुसऱ्या कुणाकडे देऊं नका.”

चंद्रनाथ रुक्षपणें म्हणाला, “ठेवून दे त्या तिकडे कुठंतरी.”

आपल्या हातानें चंद्रनाथचा चेहरा धरून आपल्या समोर ओढून घेऊन थोडेसें हसून शरयू म्हणाली, “रडूं येतंय वाटतं ?”

चंद्रनाथला वाटलें, प्रसंग मोठा कठीण आहे.

त्याचे डोळे पुसून शरयू मोठ्या लडिवाळपणानें म्हणाली, “आठवण करा, मी यापूर्वी कधीं अशी थडा केली नाही. आज जायच्या दिवशीं जरा गंमत करून पहाणार आहे. रागवायचं नाही बरं !—” त्यानंतर ती म्हणाली, “होतं नव्हतं तेवढा कपाटांत बंद करून ठेवलय. एकदां पाहून घ्या. माझ्या वस्तू निष्कारण कुठं गहाळ होऊं देऊं नका.”

चंद्रनाथने पाहिले,—शरयूच्या अंगावर हातांतल्या चारपांच कांचेच्या बांगड्यापलीकडे दुसरा कुठलाही दागिना नव्हता. स्वतःच्या डोळ्यांनी तिची ही अशी अवस्था पाहिल्यामुळे त्याच्या हृदयांत बाण बसला. पण तो तरी काय बोलणार होता ? या असल्या देवीच्या मूर्तिला चारदोन दागिने अंगावर घालून जा म्हणायला त्याला धीर तरी कसा व्हावा ?

गळ्यांत पदर घेऊन शरयूने त्याला प्रणाम केला. त्याची पायधूळ मस्तकाला लावून ती म्हणाली, “मी जाते म्हणून उगीच मनाला लावून घेऊं नका. आतां तुमच्या हातीं कांहीं नाही हें मला कळून चुकलें !—”

एवढा वेळ चंद्रनाथने कसेवसें मन आवरलें होतें.—आतां अशक्य झालें.—तो एकदम उठून निघून गेला.

संध्याकाळच्यापूर्वी गाडीची वेळ होती. स्टेशनवर जायला निघायची वेळ झाली होती. पाऊस पडत होता. घरचा म्हातारा गुमास्ता कपड्यांचें गाठोडें पंचांत बांधून घेऊन जाऊन कोचमनजवळ बसला. पुराणांतली ती सीता-देवीची कथा आठवल्यामुळे त्याच्या डोळ्यांवाटे सारख्या आसवांच्या धारा लागल्या होत्या. डोळे पुसून तो मनांतल्या मनांत म्हणाला, “भगवंता, मी नोकर म्हणून का मला असं संकटांत घातलंस ?”

हरकालीला काय वाटत होतें याची अचुक कल्पना असल्यामुळे तिला हांक मारून घेऊन शरयूने प्रणाम केला. तिची पायधूळ घेऊन ती म्हणाली, “मामी, ही माझी ट्रंक एकदा उघडून पहा.”

हरकाली ओशाळून म्हणाली, “नाहीं—नाहीं—नाहीं—राहूं दे—” पण तितक्यांत शरयूने आपली ट्रंक उघडून हरकालीच्या समोर ठेवली. ती संधी टाळणें तिच्यापक्षीं असंभवनीय होतें. वांकड्या नजरेनें तिनें पाहिलें,—आंत एकदोन साधारण कपडे, दोन तीन पुस्तकें, कागदात गुंडाळलेल्या दोन तस्बिरा आणि असेंच काहीं सटरफटर होतें. शरयू म्हणाली, “एवढंच आहे हें.”

हरकाली आस्तेआस्ते मागें हटली.

संध्याकाळ व्हायच्यापूर्वीच शरयू गाडीतून निघाली. कोचमननें चाबूक हाणला आणि गाडी एकदम दाराच्या फाटकाबाहेर चालू झाली.

दुसऱ्या मजल्याच्या खिडकींतून मणीशंकर पहात होता. आज त्याला एकाएकीं वाटलें—झालें हें कांहीं बरें झालें नाही !

११

सारी रात्र मणीशंकरला झोप आली नाही. सारी रात्रभर त्याच्या कानांत एका भल्या मोठ्या गाडीचा घडघड आवाज दुमदुमत होता. भल्या पहाटे बिछाना सोडून तो बाहेर आला. पहातों तों दरवाजाजवळ फाटकेतुटके कपडे घातलेला एक अपरिचित माणूस पेंगत बसला होता. जवळ येतांच तो माणूस उठून उभा राहिला आणि म्हणाला, “मी एक वाटसरू आहे—”

मणीशंकर तसाच चालू लागला होता त्यावेळीं त्यानें मागून हांक मारली,
“मणीशंकरबाबूंचं घर हैच काय ?”

त्यानें मागे वळून म्हटलें, “हैच !”

“केव्हां भेट होईल त्यांची ? सांगाल का भला ?”

“माझंच नांव मणीशंकर.”

मोठ्या आदबीनें नमस्कार करून तो म्हणाला, “मी आपल्याकडेसच आलो आहे.”

त्या माणसाला एकवार नखशिखान्त पाहून घेऊन मणीशंकर म्हणाला,
“काशीहून आलायस काय बाबा ?”

“जी होय ?”

“दयाळनं पाठवलंय ?”

“जी होय.”

“पेशासाठीं आलायस ?”

“जी होय.”

इकूच हसून मणीशंकर म्हणाला, “मग माझ्याकडे कशाला आलास ? मी पैसे देईन असं का वाटलं तुला ?”

मानेनें नकार देत तो माणूस म्हणाला, “तसं नव्हे—दयाळठाकूर म्हणाले, कीं पैसे मिळायचा मार्ग आपण दाखवून द्याल.”

कपाळाला आंज्या घालून मणीशंकर म्हणाले, “बरोबर आहे. जरा आंत ये.”

दोघेही आंत गेले आणि आंतून दरवाजा बंद करून घेऊन बसले.

मणीशंकर म्हणाला, “तें सारं खरंच तर ?”

“ अगदीं सारं खरं ! ” असें म्हणून त्यानें खिशांतून कांही पत्रें काढून त्यांच्या हातीं दिलीं. तीं सारीं पत्रें वाचून पाहिल्यावर मणीशंकर म्हणाला, “ मग यांत सुनवाईचा काय गुन्हा ? ”

“ तिचा गुन्हा नसेल — पण आईच्या गुन्याचा बोजा मुलीवर पडतोच की नाही ? ”

“ तर मग जी स्वतः गुन्हेगार नाहीं तिला काय म्हणून उगीच संकटांत घालायचें ? ”

“ माझा निरुपाय आहे. पैशासाठीं मला हें सारं करावं लागतंय ! ”

कांहीवेळ विचार करून मणीशंकर म्हणाला “ असं पहा बाबा, ही बदनामी झाली तर मला सुद्धां मान खालीं घालावी लागेल. चंद्रनाथ माझा पुतण्या आहे ना ? ”

राखालदास निष्ठुरपणें म्हणाला, “ त्याला मी काय करूं ? ”

“ तुझ्याकडे पाहिलं म्हणजे दिसतंच आहे. समज, मी स्वतः पैसे दिले, तर कसे काय होईल ? ”

“ छान होईल. मग मुद्दाम होऊन चंद्रनाथबाबूकडे जायची तसदी घ्यायला नको. ”

“ पैसे मिळतांच तूं हा गांव सोडून जाशील ? मग कोणतीही गोष्ट बाहेर फोडायचा नाहीस ? अगदीं कबूल ? ”

“ कबूल. ”

“ किती पैसे हवेत ? ”

“ निदान दोन हजार ! ”

मणीशंकर बाहेर गेला आणि आपला नायब लक्ष्मीनारायण याला चारदोन गोष्टी सांगून पुनः आंत आला. पेटी उघडून त्यानें एकेक हजागच्या दोन नोटा काढून राखालदासच्या हातीं देऊन म्हटलें, “ सरकारी तिजोरी इथून दहा कोस दूर आहे. तिथं नेऊन या नोटा मोड. दुसऱ्या कुठं मोडतां यायच्या नाहीं. यापुढं या बाजूला फिरकू नकोस. तुझ्याबद्दल माझं मत तेवढंसं बरं झालेलं नाहीं म्हणून सांगतो, पुनः जर या बाजूला यायचा प्रयत्न करशील तर जिवंत परत जायचा नाहीस ! तुला सांगून ठेवतोय. ”

राखालदास निघून गेला.

जीव टाकून पायपीट करीत दुसऱ्या दिवशीं तो शहरांत जाऊन हजर झाला. त्यावेळीं कचेरी बंद झाली होती त्यामुळे त्याचें काम झालें नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं योग्यवेळीं तो त्या दोन हजाराच्या नोटा घेऊन खजिनदाराकडे गेला आणि म्हणाला, “ या नोटांची रोकड घ्या. ”

खजिनदारानें दोन्ही नोटा हातीं घेऊन उलटून पालटून पाहिल्या. त्याला बसायला सांगून ते बाहेर गेले आणि पोलीस दरोग्याला बरोबर घेऊन परत आले. राखालदासला दाखवून ते म्हणाले, “ या नोटा चोरीच्या आहेत. जमीदार मणीशंकरबाबूंच्या माणसाकडून कळलें आहे, कीं काल सकाळीं मिक्षेच्या निमित्तानें एक माणूस घरांत घुसला आणि या नोटा चोरून घेऊन पळाला. त्यांनीं दिलेले नंबर या नोटाशीं मिळताहेत. ”

राखालदास म्हणाला, “ जमीदारबाबूंनींच स्वतः या नोटा दिल्या. ”

खजिनदार म्हणाले, “ तें काय तें आतां मॅजिस्ट्रेटला सांग. ”

मॅजिस्ट्रेटमोर उभा केल्यावेळीं राखालनें सांगितलें, “ नोटांच्या मालकाकडेसच तपास केला, कीं सान्या भानगडीचें निगकरण होईल. ”

खटल्याच्या दिवशीं डेप्युटीसाहेबांच्या कोर्टांत जमीदार मणीशंकर हजर झाले आणि त्यांनीं शपथेवर सांगितलें, “ या माणसाला उभ्या जन्मांत आपण कधीं पाहिलें सुद्धां नाहीं. नोटा माझ्या पेटीत होत्या. मी कधींच कुणाला दिल्या नाहीं. ”

स्वतःचा बचाव करण्यासाठीं राखालनें पुष्कळ पुष्कळ सांगायला सुरवात केली. मॅजिस्ट्रेटनें त्यांतलें कांहीं लिहून घेतलें, बांदीं सोडून दिलें. बाकीच्या गोष्टींच्या बाबतींत मणीशंकरच्या वकीलानें सारीच गडबड उडवून दिली. सात्यर्थे काय, कीं कुणीच त्याचें म्हणणें कानावर घेतलें नाहीं.

डेप्युटीसाहेबांनीं त्याला दोन वर्षे सक्त मजुरीची सजा फर्मावली.

१२

हरिदयाळच्या घरीं आतां जुन्यांतली मोलकरीणसुद्धां राहिली नव्हती. सैपाकीणवाई निघून गेली तिचा मुलीच पत्ता नव्हता. शग्यू ज्यावेळीं त्या घरीं आली त्यावेळीं धरीं कुणीच नव्हतें. घर नुसतें खाथला आलें हातें. तिच्या

बरोबर आलेला म्हातारा गुमास्ता रडत रडत म्हणाला, “मी जाऊं का आईसाहेब ?”

त्याला नमस्कार करून शरयू खालीं मान घालून उभी राहिली. बिचारा गुमास्ता डोळ्यांतून आसवें गळीत निघाला. दयाळटाकूर येईपर्यंतमुद्दां त्यानें घाट पाहिली नाही, कीं वाट पहावी असें त्याला वाटलेही नाही.

संध्याकाळीं दयाळटाकूर घरीं आले. शरयू ओटीवर बसलेली होती तें पाहून त्यानीं विचारलें, “कोण तूं ?”

नमस्कार करून शरयू उठून उभी राहिली आणि कशीबशी उद्गारली, “मी ती.”

“शरयू !—” दयाळ आश्चर्यचकित होऊन तिला नीट निरखून पाहूं लागले. शरयूच्या अंगावर एक फुटका मणीही नव्हता. अंगावरचें वस्त्र अगदीं साधे-सिधे होतें. दासदासी कुणी बरोबर नव्हतीं. जवळच एक टूंक मात्र पडलेली होती. सान्या प्रकाराची कल्पना येऊन ते तोंड वेंगाडून म्हणाले, “शेवटीं मला वाटलें तसंच झालें. घालवलें वाटतें धरांतून ?”

शरयू उगीच राहिली.

त्यावेळीं दयाळटाकूर एकदम तोडून टाकून बोलूं लागले, “—इथं तुला आसरा मिळायचा नाही. एकदां जवळ केलें त्याची शिक्षा चांगलीच भोगतोय—आतां बस झालें.”

मान खालीं घालून शरयूनें विचारलें, “आई कुठं आहे ?”

“बया गेली कुठं पळून ! माझा सत्यानाश करून कुठं काळं तोंड केलें मेलीनं. अगदीं जातीवर गेली आपल्या.—” संतापानें त्याच्या सर्वांगाचा भडका झाला होता. खवचटपणानें ते म्हणाले, “—कुणी सांगावं, कदाचित् असेल कुठंतरी मजा मारीत.”

शरयू तिथल्या तिथें मटूकन् बसली. अखेरचा उग्राय म्हणून ती आपल्या आईगर्शी आली होती.

दयाळटाकूर बोलत होणे, “—मी तुला आसरा दिला तर जातिबहिष्कृत व्हावं लागेल मला. तसं व्हायला नकोय. ज्यानें एवढ्या प्रेमानें तुला नेलं हातं, त्यानें शेवटीं डोकें टेंकाला एक सोमडीमुद्दां बांधून दिली नाही तुला. जन्म आता माझा रुडे पाठवून दिलं तुला ! नीच इथून.”

आतां शरयूला रडे कोसळले. ती म्हणाली, “ दादामहाशय, माझी आई नाही—मी आतां जळून कुठे ? ”

हरिदयाळच्या अंतःकरणांत आतां मायाममतेचा लवलेदसुद्धां राहिला नव्हता. निर्दयपणें तो म्हणाला, “ या काशीसारख्या जागीं तुला आसरा मिळायला तोटा पडायचा नाही. प्रयत्न केलास तर मिळेल कुठंतरी जागा.”

तो मोठ्या पेंचांत पडला होता, म्हणूनच असा कुजका उद्गार काढणें त्याला मानवलें.

स्वतःच्या नवऱ्यानेंच जियें आपल्या घरीं आसरा दिला नाही तिथें हरिदयाळ कुठला देणार ? त्याला दोष देण्यांत अर्थ नव्हता हे शरयूला कळत होतें. पण डोकें टेंकायला तिला कुठेंच जागा नव्हती. दोन दिवस नवऱ्याच्या घरीं पाहुण्याप्रमाणें ती आजवर पाहुणचार घेत होती—आतां तिला निरोप देण्यांत आला होता. पाहुण्याचा आदर करणार, त्याच्यासारखा माणूस या जगांत मिळाला नसता—आतां तो पाहुणचार गेला कुठें ?

हृदयाला होत असलेल्या यातनांचा पुरावा तिच्या डोळ्यांवाटे पाहणार होता. नुकतें सोळावें वर्ष उलटलेलें—एवढ्या थोड्या वेळांत सारे सोपस्कार होऊन गेले. आई नाही, बाप नाही, नवऱ्यानें टाकून दिलें, आसऱ्याला जागा नाही—मिळवला होता काय तो कलेक—मिळवली होती बदनामी—अन् जन्मतः मिळालेलें सौंदर्य. या सौंदर्यावरसुद्धां दुसऱ्या कुणाला जगतां आलें असतें पण तसें जगायची शरयूची तयारी नव्हती. आतां जे कांहीं आयुष्याचे दिवस उरले होते ते कसे कंठावे ?—किती दिवस असें जगून रहावें लागणार होतें याचीच तिला विवंचना पडली होती. किती दिवस का असेनात, आज तिचा नवा जन्म झाला होता. यापूर्वी आयुष्यांत तिनें दुःखकष्ट पुष्कळ सोसले होतें. पण अशा प्रकारची मरणप्राय बदनामी आणि लांछना कुठें कुणी अनुभवली होती ?

दयाळठाकर मारे रागारागानें बोलत होते. आतां एकदम किंचाळून म्हणाले, “ कशाला बसून राहिली आहेम ? ”

काकुळतीला येऊन शरयू म्हणाली, “ कुठें जाऊं ? ”

“ मला काय माहीत ? ”

भरल्या गळ्यानें शरयू म्हणाली, “ दादामहाशय, आजची रात्र—”

“ नीव—नीव —क्षणभंगसुद्धां इयं वसू नकोस. ”

शरयू उठून उभी राहिली. तिला आश्चर्य वाटलं खरें, पण तिला तितकेंच अवसान आलं होतं. तिच्या वाटलं, हजार अपराध केले तरी ज्याच्यासमोर हात पसरायचा अधिकार होता, त्याच्याकडेसुद्धां जर कांहीं मागितलं नाही, तर अशा परकी मागसाकडे तरी काय म्हणून भीक मागावी ? ती आपल्याशीच म्हणाली, “ दुसऱ्याकडे आसरा नसला तरी काशीक्षेत्रांतली गंगा तर आटली नाही ! ती कांहीं जातीपातीची भीति मानीत नाही ! कीं तिची जातही बुडत नाही ! या अशा संकटांत एका दीनदुबळ्या पोरीला आपल्या उदरांत ती मोठ्या आनंदानें टाव देईल. कुठेंच आसरा मिळाला नाही तर तिथें तर आहे ! ”

शरयू उठून चालूं लागली पण तिच्या पायांत त्राण नसल्यामुळें ती मटकन खाली बसली.

दयाळठाकुरला वाटलं, कीं असें संकट आपल्यावर कधींच आलं नव्हतं. त्याचा गळा सुकून गेला होता. थकून गेल्यामुळें शेवटीं ती तशीच बसून राहिल या भीतीनें ते ओरडून म्हणाले, “ धक्की मारल्याशिवाय जाणार नाहीस वाटत ! बऱ्या बोलानं चालती हो. नाही तर—”

इतक्यांत एकाएकी बाहेरून हांक आली, “ बाबाजी ! ”

हरिदयाळ अस्वस्थ झाला आणि उद्गारला, “ हा काका आला वाटत ! ”

एका हातात बुद्धिबळांची मोटली आणि दुसऱ्या हातांत गुडगुडी घेऊन पहातां पहातां कैलासचंद्र आंत आला. तो एकदमच आत आला नव्हता. गडबड कानीं आल्यामुळें बाहेर उभा राहून हरिदयाळच्या तोंडची शिवीगाळ ऐकून घेऊनच आंत आला होता. अर्थात आंत येतांना त्याच्या हातीं बुद्धिबळांची मोटली आणि गुडगुडी होती, तरीही चेहेऱ्यावर हसू नव्हतं. तो आला तो सरळ शरयूसमोर येऊन उभा राहिला आणि म्हणाला, “ शरयू वाटत ! केव्हां आलीस पोरी ? ”

कैलासकाकाला शरयू ओळखीत होती. तिनें त्याला नमस्कार केला. आशीर्वाद देऊन काका म्हणाला, “ ये पोरी, ये. तुझ्या मुलाचें घर असतांना इथं कशाला आलीस पोरी ? ” हातांतली गुडगुडी खाली ठेवून शरयूची टूंक बगलेला मारून तो म्हणाला, “ चल पोरी, संध्याकाळ झाली. ” तो अशा काही प्रकारें बोलत होता, कीं जसा कांहीं तो तिला घेऊन जायलाच आला होता.

त्याचें भाषण शरयूच्या डोक्यांत चांगलेंसें शिरलें नाहीं. ती खालीं मान घालून बसून राहिली होती.

कैलासचंद्र उद्गारला, “— आपल्या म्हाताऱ्या मुलाच्या घरीं यायला लाज कसली ? तिथ कुणीमुद्दां तुला एका वकड्या बोलानें बोलायचें नाहीं. आई-वेल्यांना नवा संवार थाटूंया आपण ! चल आई, उगीच वेळ लावूं नकोस.”

तरीही शरयूला उठायची स्फूर्ति झाली नाहीं.

हरिदयाळ त्याला डिवचून म्हणाला, “ हें काय चाललेंय काका ? ”

“ काहीं नाहीं बाबाजी !— ” पण त्याचवेळीं तो शरयूच्या अगदीं जवळ गेला आणि जवळ जवळ तिच्या हात धरल्यासारखें करून वाकुळतीनें म्हणाला, “ चल ना पोरी. उगीच इथं बसून कडवे बोल कशाला ऐकून घेतेयस ? ”

शरयू उठून उभी राहिली असें पाहून हरिदयाळ म्हणाला, “ काय हें ! हिला वा घरीं घेऊन जाणार आहांत ? ”

म्हाताऱ्यानें उत्तर दिलें, “ नाहीं रे बाबा, नेऊन रस्त्यावर बसवणार आहें ! ”

त्याची वक्रोक्ती ऐकून हरिदयाळ चिडला आणि म्हणाला, “ काका, हें बरें नाहीं. उद्या काय होईल त्याचा विचार करा आधीं. ”

कैलासचंद्रानें त्याला कांहीं उत्तर दिलें नाहीं.—पण शरयूला म्हटलें, “ लवकर चल पोरी, नाहींतर हा पुनः कांहीं तरी फटकळासारखा बोलेल. ”

शरयू दरवाजाबाहेर आली. खांद्यावर टूंक घेऊन कैलासचंद्र तिच्या मागोमाग निघाला.

त्याच्या मागोमाग जाऊन हरिदयाळ म्हणाला, “ काका, शेवटीं जात का बालवणार आहां ! ”

मागें न फिरता कैलासचंद्र म्हणाला, “ घेतली तर देऊन टाकतो बाबाजी. ”

“ यापुढं आमच्याबरोबर जेवतां खातां यायचें नाहीं तुम्हांला—माहीत आहे ? ”

आतां थांबून मागें वळून कैलासचंद्र म्हणाला, “ हा कैलासकाका कधीं कुणाच्या घरीं आजवर बसला होता का ताटपाटावर ? ”

“ नसलांत बसलां तरी पण मी तुम्हांला बजावतोंय ! ”

कैलासनें कगळाला आल्या घातल्या. आज एवढ्या वर्षांच्या काशीवासांत पहिल्यानेच त्याला राग आल्याचें दिसून आलें. तो म्हणाला, “ हरिदयाळ, बजमानाच्या मजीप्रमाणें वागून खायला चारघांस मिळवायला मी कांहीं

काशीचा पांड्या नव्हे. कसली भीति दाखवतां मला ? जे मला पटलं तेंच भाजवर मी करीत आलों—तेंच आज करीन—त्याची काळजी तुम्हाला नको !”

हरिदयाळ अगदी कोरड्या बोलानें म्हणाला, “तुमच्या बऱ्यासाठीं—”

“राहुं दे बाबाजी, तुमची सल्ला घेतल्याशिवाय आज जर ही पंचावन्न वर्षे मला घालवतां आलीं, तर आतां उरलेलीं चागदीन वर्षे देखील तुमच्या सल्ल्याशिवाय सहज निघतील की, जा बाबाजी, घरात जा. ”

हरिदयाळ मार्गे दटला.

घरीं जातांच कैलासचंद्रनें खांद्यावरची टूंक खाली ठेवून अगदीं सहजपणें म्हटलें, “पोरी—आई, हे सारं घरदार तुझें. मी तुझा मुलगा. म्हाताऱ्यावर जरा थोडीबहुत नजर ठेव, अन् तुझा स्वतःचा संसार चालवून घे. यापेक्षा जास्त काय सांगूं ? ”

आतां कैलासचंद्राला सांगायचें असें कांहीं शिल्लक राहिलें नव्हतें. मांगणेंही कठीण जात होतें. पण शय्यू मात्र सागखी आसवें पुशीत पुशीत विचार करूं लागली, तरीही बोलायला यापुढें कांहीं राहिलें आहे असें तिला वाटेना.

शय्यूला आसरा मिळाला.

१३

शब्दक्रान्तल्या पटांटेच्या वाऱ्याच्या गोडगोड झुळका ज्यावेळी चंद्रनाथच्या खोलींत शिरून बागडत, ज्यावेळीं सारी रात्र जागरण झाल्यामुळें चंद्रनाथ गाढ झोपी जाई. सूर्याचे कडक किरण खिडकींतून त्याच्या तोंडावर डोळ्यांवर ज्यावेळीं येऊन झडप घालीत, त्यावेळीं चंद्रनाथची झोपमोड होई. तरी देखील झोपेची झोपड त्याच्या डोळ्यांवरून दूर होत नसे. डोळ्याचें पातेंन पातें भारावून जात असे.—तरीमुद्धा बळेंबळेंच विछाना सोडून तो बाहेर येई. सारा दिवस कसलें कामकाज नाही, आनंद नाही, उत्साह नाही, दुःख क्लेश सुद्धां जवळजवळ नाही. सुखाची आशा तर त्यानें केव्हांच सोडून दिली होती. नदीच्या आटलेल्या पाण्यांत संध्याकाळच्या वेळीं मालानें भरलेली होडी जशी या कांठावरून त्या कांटाला हातत डुलत वांक्णें घेत कशी बशी संथपणें जाते, त्याचप्रमाणें चंद्रनाथचे दिवस एका सूर्षोदयापासून दुसऱ्या

सूर्योदयापर्यंत हालत डुलत जात होते. आकाशभर पसरलेल्या काळ्या मेघांनी भर मध्यान्हकाळी आपल्या जीवनाच्या सुखाचा सूर्य आच्छादून टाकला आहे, या मेघांच्या आडच एक दिवस तो अस्ताला जईय, असेंच त्याला वाटत होते. आतां यापुढें तिची भेट होणार नाही ! सुकाट झालेल्या त्याच्या भयान घरांत निराशेची काळी छाया रोजरोज अधिकाधिक काळोख पसरू लागली होती आणि त्या छायेच्या पसान्याखाली आळसावलेल्या डोळ्यांनी जगाकडे पाहता चंद्रनाथ कसेबसे दिवस घालवीत होता.

या मार्गशीर्षांत चंद्रनाथचें पुनः लग्न करायचें, असें हरकाली म्हणत होती. चंद्रनाथ कांही बोलत नव्हता. तो बोलत नाही ही त्याची संमती आहे की विरोध आहे, याचा निर्णय करण्याच्या बाबतींत हरकालीची आपल्या नवऱ्याबरोबर चर्चा चाले. मणीशंकरबाबूंना विचारलें तर ते म्हणत, “ खुद्द चंद्रनाथला विचारल्याशिवाय कांहीच बोलतां यायचें नाही.”

सध्यां कार्तिक मासांतली दुर्गापूजा सुरू झाली होती. मणीशंकरच्या पूजा-मंडपांतून सनईचे सूर भल्या पहाटे ऐकुं येऊं लागल्यामुळे गांवचे लोक आगामी आनंदाची वाटाघाट करीत होते. चंद्रनाथची झोप मोडली. डोळे झांकून विछान्यावर पडून तो ऐकत होता. कसले कसले सूर निघताहेत याचा तो विचार करीत होता पण त्यांतल्या एकाही सुराबरोबर आनंदाची लहरी कांहीं तरळत येत नव्हती. उलट त्याच्या हृदयाकाशांतले काळेकुट्ट दग अधिकाधिक पसरत होते.

आज एकाएकी त्याला वाटलें, कीं आतां हथें रहाण्यांत कांहीं अर्थ नाही. नोकगला बोलावून तो म्हणाला, “ माझें सामानसुमान बांधून तयार कर. आज मी अलाहाबादला जाणार. ”

हरकालीच्या कार्नी ती बातमी जातांच ती धांवतच आली. ब्रजकिशोरने देखील त्याची समजूत घालायचा प्रयत्न केला. एवढेंच नव्हे, मणीशंकर स्वतः येऊन त्याला समजावून सांगू लागले, कीं आज षष्ठीचा दिवस, आज कुठें जाणें इष्ट नाही, तरीही चंद्रनाथनें कुणाचेंच ऐकलें नाहीं.

दुर्गारी हरिबाला येऊन हजर झाली. शरयू गेल्यापासून तिनें हें घर वर्ज्य केलें होतें.

तिला पहातांच चंद्रनाथ म्हणाला, “ आज अचानक इकडे कुठं आजीबाई ! ”

त्याच्या प्रभाचें उत्तर द्यायच्या ऐवजीं तिनेच प्रभ केला, “ बाहेरगांवीं जातोयस आज ! ”

चंद्रनाथ म्हणाला, “ हो. जातोय. ”

“ पश्चिमेकडे जाणार आहेस ? ”

“ जाईनही. ”

कांहीवेळ विचार कडून हरिवालेंने हळुच विचारलें, “ आणखी कुठं जाणार आहेस का दादा ? ”

तिचा उद्देश ध्यानीं येऊन चंद्रनाथ म्हणाला, “ नाही—” नंतर उगीच बावरल्यासारखा तो हें उचल तें उचल करूं लागला.

जें सांगण्यासाठीं हरिवाला आली होती तें सांगायला तिला संकोच वाटूं लागला—सांगायचा धीरही होईना. कांहीं वेळानें उसनें अवसान आणून ती म्हणून गेली, “ दादा तिची कांहीं व्यवस्था नाही का केलीस ? ”

दोघांची भेट झाल्यापासून दोघांच्याही मनांत एकच गोष्ट आली होती. म्हणूनच या साऱ्या प्रश्नांमरशीं दोघांच्याही डोळ्यांना पाणी आलें. मन आवरण्यासाठीं चंद्रनाथनें दुसरीकडे तोंड फिरवलें आणि म्हटलें, “ व्यवस्था कसली करायची ! ”

“ काशींत ती कुठं असते ! ”

“ असेल आपल्या आईकडे. ”

“ तें खरं—पण —”

चंद्रनाथ तिच्या तोंडाकडे पाहून म्हणाला, “ पण काय ! ”

क्षणभर उगीच राहून आजीबाईनें हळुच विचारलें, “ कांहीं पैशांची व्यवस्था कर दादा.—आज ती एकटी आहे—पण उद्यां दोन दिवसांनीं—”

चंद्रनाथनें कळत्या न कळत्यासारखें केलें. तो म्हणाला, “ दोन दिवसांनीं काय ! ”

डोळ्यांतून येणारीं दोन मोठीं टिपें हरिवालेंने चंद्रनाथच्या नजरेसमोर पुसलीं आणि म्हटलें, “ तिच्या उदरात जो आहे—सुखासमाधानानें तो जर जगून चालता बोलता झाला तर—” चंद्रनाथला नखशिखान्त कांयरे भरलें. तो एकदम म्हणाला, “ आज पछी आहे ना आजीबाई ! ”

“ होय भाई. ”

“ तर मग आज— ”

“ जायचं नाही म्हणतोय ? ”

“ त्याचाच विचार करतो. ”

“ मग तसंच कर. पूजा उरकली म्हणजे जायचं तिकडे जा. या उत्सवाच्या दिवसात इथं घरीच रहा. ”

कां कोण जाणे, चंद्रनाथने त्या प्रस्तावाला संमती दिली.

विजयादशमीच्या नंतर एके दिवशी चंद्रनाथने गुमास्याला बोटावले आणि म्हटले, “ सरकारमहाशय, काशीला तिला सोडून आलांत त्यावेळीं हरिदयाळ कांहीं बोलले होते का ? ”

गुमास्ता म्हणाला, “ त्यांची माझी भेटच झाली नाही. ”

चंद्रनाथ घाबरून म्हणाला, “ भेट झाली नाही ? मग कुणाकडे ठेवून झालांत तिला ? तिची आई तरी भेटली ना ? ”

गुमास्ता म्हणाला, “ जी—नाही ! घरांत कुणीच नव्हतं. ”

“ दुणीच नव्हतं ? त्या घरांत कुणी माणसं रहातात कीं नाही याची तरी खबर काढली होती ? हरिदयाळनीं कदाचित् बिऱ्हाड बदललं असेल. ”

गुमास्ता म्हणाला, “ हो. ती खबर काढली होती. दयाळ घोषाळ अजून त्याच घरांत रहातात. ”

एक सुस्कारा सोडून चंद्रनाथ क्षणभर उगीच राहिला. नंतर त्याने विचारलं, “ आतापर्यंत किती पैसे पाठवले ? ”

“ जी !—कांहीच पाठवलं नाही. ”

“ पाठवलं नाही ? -- ” चंद्रनाथला आश्चर्य वाटलं. मनाच्या टोंचणीने त्याचा चेहरा पांढरा फटक पडला. तो म्हणाला, “ कां ? ”

गुमास्ता शरमेने मेळ्यासारखा झाला होता. तो म्हणाला, “ मामाबाबू म्हणाले, कीं महिना पांचांच्या हिशेबानं कांहीतरी पाठवलं तरी चालेल. ”

ते ऐकून चंद्रनाथ भडकून उठला.

“ पांचाच्या हिशेबानं ? पैसा काय मामाबाबूंचा होता ? आजपासून दरमहा काशीच्या पत्त्यावर पांचशें रुपये पाठवीत जा. ”

“ जी. ” म्हणून विचारा गुमास्ता स्तंभित होऊन हळुच तिथून सटकला.

ती बातमी कार्नी जातांच हरकाली भुंवया चढवून म्हणाली, “वेड लागलेंय त्याला !”

गुमास्त्याला खुणावून तिने एका वाजूला बोलावले. तो गेतांच ती हंसत सुटली. ती अशी कां हंसते आहे याची म्हातान्या गुमास्त्याला चांगलीच कल्पना आली होती. हरकाली अड उभी राहून म्हणाली, “सरकारमहाशय, किती पैसे पाठवायला सांगितले त्यान ?”

“महिना पाचशें रुपये.”

पुनः आडून तिच्या खंयचट हंसण्याचा आवाज ऐकू आल्यामुळे विचारा गुमास्ता धोटाळ्यांत पडला. एकदां पोटभर हंसून घेतल्यावर ती शेवटीं गंभीर झाली. तशीच आडून म्हणाली, “अरेरे ! गगावला की विचाऱ्याला शुद्धबुद्धच रहात नाही. मेल्या भद्रकपाळीचं नशिवाच तसं ! पांच रुपये पाठवावे म्हणून मी म्हटलं तेव्हां राग आला वाटतं त्याला !—म्हणूनच रागारागानं पांचशें रुपये पाठवा म्हणाला वाटतं ? कळलं का सरकारमहाशय, एक पैसासुद्धा वायचा नाही तिला, अस वाटतंय चंद्रनाथला.”

या बोलण्याचा अर्थ पहिल्याने गुमास्त्याच्या ध्यानांत चांगलामा आला नाही. मनांतल्या मनांत ज्यावेळीं त्याने आंकडे मोडून पाहिजे त्यावेळीं त्याला वाटू लागले, कीं हरकालीने म्हटले तेंच खरें. कळून सवरून जिला घराबाहेर काढले तिला आपलुषीने कुणी एवढी रक्कम पाठवील का ?

विचार करून तो म्हणाला, “आपण सांगाल तसं करीन मी.”

“सांगायचं आणखी काय ? एवढी साधी गोष्टसुद्धां कशी कळली नाही तुम्हांला ?”

विचारा गुमास्ता ओशाळून म्हणाला, “तसंच करतो तर !”

“हो तसंच. पाठवायचंच असलं तर पांचाच्या हिशेवानं पाठवा. चंद्रनाथनं नाही दिले तर माझ्या हिशेवातून पांच रुपये पाठवा.”

हरकालीला दरमहा पन्नास रुपये हातखर्च म्हणून मिळत होते.

निघायच्या वेळीं गुमास्ता म्हणाला, “तेवढेच पाठवतो तर.”

चंद्रनाथ घरी नव्हता अलाहाबादला गेला होता. त्याला पत्र लिहून त्याची संमती घेण्याचें गुमास्त्याच्या मनांत आलें होतें. पण पुनः त्याला असें वाटलें, अमल्या अवास्तव वाचर्तीन निष्कारण उठाठेव करायला जाऊन स्वतःवर अफळशून्यतेचा आरोप करून घेण्यानं काय फायदा ?

१४

वर उल्लेखिलेली घटना झाल्यानंतर दोन वर्षे निघून गेली. या मुदतीत इतर कुठे कांहीं बदल झालेला असो वा नसो, कैलासकाकाच्या जीवनात मात्र मोठीच उलटामालट झाली होती. ज्या दिवशी त्याची कमला निघून गेली होती, ज्या दिवशी त्याचा कमलचरणने शेंवटचा निश्वास टाकून या जगाला रामराम ठोकण्यासाठी डोळे झांकले होते, त्या दिवसापासून या अफाट विश्वाकडे कैलासचंद्रानेही डोळेझांक केली होती. पण शरयूच्या छोट्या मुलाने या विसरलेल्या जगांतल्या स्नेहपूर्ण अशा विकट मार्गावर त्याला पुनः खेचून आणले होते. त्या दिवशी त्याचे डोळे कितीतरी दिवसांनी पुनः आनंदाश्रूंनी भरून आले. डोळे पुसून तो म्हणाला, “माझ्या घरी प्रत्यक्ष विश्वेश्वर आला !”

तेव्हा तो छोटा होता. ‘विशू’ म्हणून हांक मारली तर त्याला ‘ओ’ देता येत नसे. तो नुसता पहात राही. त्यावेळी तो शरयूच्या मांडीवर, लखियाच्या आईच्या कुशीला, अन् विछान्यावर पडून राही—पण ज्या दिवसापासून त्याची चळवळी पावले उंबरठा पार व्हायला शिकली, ज्या दिवशी त्याला कळू लागले, की दुधापेशां पाणी चांगले, स्वच्छ अस्वच्छपणाची पर्वा न करतां वाटेल त्या पाण्याच्या भांड्यांत शरयूच्या नजरेआड तोंड बुडवून आकंठ पाणी प्यायला जेव्हा तो शिकला, ज्या दिवसापासून त्याला पुरेपूर खात्री पटली, की आपल्या गौरवर्ण कोमल अंगावर आणि तोंडावर कोळशाचा किंवा धुळीचा लेग चढला की देहाची शोभा जास्त वाढते, त्या दिवसापासून शरयूच्या कडेवर बसायचे सोडून तो कैलासचंद्राच्या मांडीवर मजबूत ठाण मांडून बसू लागला.

सकाळीच उठून कैलासचंद्र हांक मारी, “विशू.” विशू तोंड पसरून म्हणे, ‘दादू!’ कैलासचंद्र म्हणे, “चल तर दादा, शंभू मिभाच्या घरी एक डाव टाकून येऊं.” त्याने बुद्धिबळांची पिशवी हाती घेतली की, ‘तल’ म्हणून तो दोन्ही हात पसरून म्हातान्याच्या गळ्याला मिठी मारी. कैलासचंद्राच्या आनंदाला पारावार नाहीसा होई.

शरयूला हांक मारून तो म्हणे, “पोरी, आमचा विशू पक्का खिलाडू होणार.” शरयू गालांतल्या गालांत हंसे. बुद्धिबळांची पिशवी हातीं घेऊन विशू म्हाताऱ्याच्या कडेवर बसून बुद्धिबळें खेळण्यामाठीं बाहेर पडे. रस्त्यानें आतांना कुणी कुणी त्याला थेटें विचारीत, “काका, म्हातारपणीं आतां तुम्हांला आणखी दोन हात फुटले वाटतं ?”

गालभर हंसून म्हातारा म्हणे, “हें पहा बाबाजी, हे हात आतां वाळलेयत. पांच्यांत आतां जोर राहिला नाही. तेव्हां आतां हे दोन नवे हात फुटलेयत. आतां या संसाराच्या वृश्वावरून कोसळायची भीति नको.”

बोलणाग बाजूला होई आणि म्हणे, “म्हाताऱ्याच्या तोंडाला लागेल कोण ?”

शंभू मिश्राच्या घरीं बुद्धिबळांचा अड्डा मांडला म्हणजे श्रीमान् विश्वेश्वरला सुद्धां तिथें एक विशेष जागा होती. दादामहाशयांच्या मांडीवर बसून लाल झबलें झुलवीत तो गंभीरपणें पहात राही—जशी कांहीं जरूर पडली तर दोन डाव टाकायची त्याची तयारी होती.

हस्तीदंती मोहरें त्याच्या दादामहाशयाच्या हस्तें एकामागून एक मारलीं जात, त्यावेळीं मोठ्या उत्साहानें विश्वेश्वर तीं दोन्ही हातांनीं आवरून आपल्या झबल्यांत भरून घेई. लाल रंगाच्या वजिरावर मात्र त्याचा डोळा असे. तो हातीं येईपर्यंत आशाळभूत नजरेनें सारखा तो त्याला सुचवी, “दादू, तो—तो !”

खेळाच्या रंगांत कैलासचंद्र विचुरपणें म्हणे, “याच दादा—”

तो तितक्यांत जर कुठें आजुबाजूला गेला, तर कैलासचंद्राचें लक्ष विशू आणि बुद्धिबळें या दोघांच्यामध्ये सारखें हेलकावे घेत राही.

गडबडीत जर एकादें मोहरें मारलें गेलें तर कैलासचंद्र तसाच मागें फिरून हांक मारी, “दादू, हें आधीं घे. ये, ये. आधीं पळत ये.” धांवत येऊन विश्वेश्वर आपल्या बैठकीचा तावा घेऊन बसे आणि त्यासरशीं म्हाताऱ्याचा उत्साह दुपटीनें वाढे. खेळ संपला कीं तांबडा वजीर हातीं घेऊन दादामहाशयाच्या कडेवर बसून तो घरीं येई.

कैलासचंद्राच्या जीवनांत अशा प्रकारें नवी अमदानी सुरू झाली होती. सुन्या संवर्षांत आतां खंड पडूं लागला होता. कित्येक दिवस मोहऱ्यांची पिशवी शोधून सांपडेनाशी होई—केव्हां केव्हां कुठल्या तरी कौन्यांत पडून राही—केव्हां केव्हां रोज सकाळीं शंभू मिश्राची भेट घ्यायची सवडसुद्धां होत

नसे—गंगा पांडेच्या घराचा दुपारचा खेळाचा अड्डा एक प्रकारे बंदच झाला होता—मुकुंद घोषच्या बैठकग्यान्यात आतां पूर्वीसारखीं माणसें गोळा होत नव्हतीं—मुकुंद घोषनें कितीही हाका मारून कंठशोष केला तरी कैलासचंद्रची भेट रात्रीं होणें कठीण झालें होतें.

त्या दिवशीं रात्रीं दिव्याजवळ बसून तो आपल्या नव्या शिष्याला खेळायला शिकवीत होता. तो म्हणत होता, “विशू, घोडा अडीज घरं चालतो !”

विशू गंभीरपणें म्हणे, “घोला—”

“हो—घोडा—”

“घोला च्यात्तो—” म्हणजे अर्थ असा, कीं घोडा चालतो.

“हो. घोडा चालतो—अडीज घरं चालतो.”

विश्वश्रमाच्या मनांत नवीनच कल्पना येई. तो म्हणे, “गाडी च्यात्ते.”

हताश होऊन कैलासचंद्र त्याला अडवून म्हणे, “नाहीं दादा, हा घोडा गाडी ओढीत नाहीं. तो घोडा वेगळा.”

शरयू कुठें जवळच असली तर मुलाच्या बुद्धीची तीव्रता पाहून पदराने तोंड झाकून हंसत निघून जाई.

विशू त्यावेळीं आपल्या छोट्या करंगळीनें दाखवून देई, “तो—तो.” अर्थात तो लाल वजीर—तो त्याला हवा होता. एवढां मोहरी असतांना या लाल वजीरावरच त्याची एवढी नजर कां तें म्हातान्याला कांही केल्या कळत नसे.

पण त्याची मागणी नाकारणें शक्यच नव्हतें. म्हातारा पहिल्यानें कसलें तरी प्यादें उचलून घ्यायचें ढोंग करी.—विशू मोठा चाणाक्ष होता—तो फसत नसे. शेवटीं मोठ्या नाखुपनें त्यानें मागितलेली वस्तु त्याच्या छोट्याशा हार्ती देऊन तो म्हणे, “कळलं दादा, हरवूं नकोस.”

“कां ?”

“वजीर नसला तर खेळतां येईल का ?”

“नाय येत ?”

“मुळीच नाही.”

विशू गंभीर होऊन म्हणे, “दाडू, वजील !”

“होय दाडू, वजीर !”

त्या दिवशीं भोलानाथ चटर्जीच्या घरीं कीर्तन होतें.

कैलासचंद्र हांक मारून म्हणाला, “विशू, चल दादा, कीर्तनाला जाऊं.”

लाल शबलें नि वर कोट घातून विश्वेश्वर त्यावेळीं तीट लावून केंस विंचरून दादूच्या कडेवर बसून कीर्तनाला गेला. हरदासबुवांनीं राजा भरताची कथा लावली होती. त्या वनवासी महापुरुषाच्या हातीं आलेंलें हरिणाचें बालक त्याला कसें विलगलें, नुकतेंच जन्मलेलें तें हरिणाचें पोर काकुळतवाणीनें कसें त्याच्याजवळ आदरा मागूं लागलें, ती कथा मोठ्या करुणवाणीनें गाइली जात होती. त्यावेळीं विशू जरा पलीकडे बसला होता. कैलासचंद्रानें त्याला ओढून आपल्या हृदयाशीं कवटालें.

त्यानंतर हरदासबुवा कथा सागूं लागले. क्षणाक्षणाला, घटकेघटकेला, दिवमादिवसाला, तें हरणाचें पोर कशाप्रकारें त्या राजाला आपल्या प्रेमाच्या पाशांत गुंतवूं लागलें, हजार ठिकाणीं तुटलेली मायेची साखळी त्याच्या सभोवार कशी पुनः गुंफली जाऊं लागली, नित्यकर्मांत, पूजापाठांत, एवढेंच काय, पण ईश्वराचें चिंतन करतांनासुद्धां तिथे तें हरणाचें पाडस कसें उभें राहूं लागलें, ध्यान करीत असतांना मनःचक्षूंपुढें त्या निराधार पाडसाची आसवांनीं डंवरलेली वरुण दृष्टि आपल्याकडे लागल्याचें कसें दिसू लागलें, त्यानंतर तें कसें मोठें झालें, याचें वर्णन बुवा करीत होते. घर सांडून तें अंगणांत येऊं लागलें, अंगणानून बागेंत गेलें, त्यानंतर जंगलात जाऊं लागलें, हळुहळू जंगलानून वाटेल तिकडे उड्या मारीत दूर दूर टिड्ढें लागलें. तें यायच्या वेळीं आलें नाही तर भरतराजा कासावीस होऊं लागे. गर्दिवरून हांका मारी, ‘ये पाडसा, ये!’ त्यानंतर कवि स्वतः रडूं लागला. रडतां रडतां भोल्याचे दोळे भरून आले—गळे दाटूं लागले. जन्मादारम्य जोडलेलें मायेचें बंधन तोडून एके दिवशीं एका निमिषात तें पाडस कसें निघून गेलें, जंगलांतल्या हरणाच्या कळपांत कसें सामील झालें, माणसाच्या हृदयाची यातना जाणायला तें कसें विसरलें!—वृद्ध भरत टाहो फोडून हांका मारीत होता, ‘ये पाडसा, ये!’ कुणी आलें नाही. व्याकुळ होऊन फोडलेल्या हाकेला कुणी उत्तर दिलें नाही. सान्या जंगलभर भटकत तो त्या पाडसाला शोधीत होता. दऱ्याखोऱ्यात, कडाकपार्श्वीत, प्रत्येक झाडाखालीं, प्रत्येक वेळीच्या जाळींत, तो रडत रडत हांक टाकत होता, ‘ये पाडसा, ये!’ कुणी आलें नाही. एक दिवस, दुसरा दिवस, तिसरा दिवस निघून गेला,—

चंद्रनाथ म्हणाला, “ एक मेली अमं कळलं तर दुमरं करीन. ”

“ इडापिडा टळो, असलं काहीं बोळूं नको बाबा ! ”

चंद्रनाथ उगीच राहिला.

मणीशंकरला एकदम भडभडून आलें. ते म्हणाले, “ तुला संसारांतून उठवायला मीच कारणीभूत झालों अमं जें मला वाटतंय—मनाला डांचतंय—ती डांचणी मेलों तरी नाहीशी व्हायची नाही. ”

बराच वेळ विचार करून चंद्रनाथ म्हणाला, “ कुठलं स्थळ ठरवलंय ? ”

डोळे पुसून मणीशंकर म्हणाले, “ कलकत्त्याचं. एकदां तूं स्वतः जाऊन पाहून आलास तर बरं. ”

चंद्रनाथ म्हणाला, “ उद्यांच जातों तर. ”

आशीर्वाद देऊन मणीशंकर म्हणाले, “ मग जाच एकदां. पसंत झालं तर मला पत्र लिही. मी इकडचीं सारीं माणसं घेऊन सरळ कलकत्त्याला येईन—” थोडा वेळ थांबून ते म्हणाले, “ आतां माझे फार दिवस राहिले नाहीत चंद्रनाथ. तूं संसारी झालास सुखी झालास, एवढं पाहीलं, कीं मी सुखानं डोळे मिटीन. ”

दुसरे दिवशीं चंद्रनाथ कलकत्त्याला गेला. बरोबर व्रजकिशोरमामा आला होता. मुलगी पाहायचा विधी उरकला. व्रजकिशोर म्हणाला, “ मुलगी म्हणजे नुसती लक्ष्मी दिसते ! ”

चंद्रनाथ तोंड फिरवून बसला. कोणत्याच प्रकारें त्यानें मत दिलें नाही.

स्टेशनवर गेऊन तिकीट काढून दोवेही गाडींत बसले. व्रजकिशोरनें विचारलें, “ मग कसं काय ? पसंत पडली ना ? ”

चंद्रनाथ म्हणाला, “ नाही. ”

व्रजकिशोर एकदम कोसळून पडला म्हणाला, “ एवढी छान मुलगी— तरी पसंत पडली नाही ? ”

चंद्रनाथनें पुनः सांगितलें, “ नाही ”

व्रजकिशोरला विचार पडला. त्यानें शरयूला पाहिलें नव्हतें.

ठरल्या स्टेशनवर आगगाडी थांबली तेव्हां व्रजकिशोर खाली उतरला. चंद्रनाथनें जाऊन अलाहाबादचें तिकीट काढलें. व्रजकिशोर म्हणाला, “ आतां केव्हां येणार ? ”

“काकांना माझे प्रणाम सांगा. त्यांना म्हणावं आतां इतक्या लवकर पायची इच्छा नाही.”

ती हकि कृत ऐकल्यावर कपाळावर हात मारून मणीशंकर म्हणाला, “जे व्हायचं ते होईल. माझी प्रकृति बरी असती तर स्वतःच जाऊन सूनवाईला शोधून घेऊन आलों असतो. उगीच लोकांच्या भीतीनं नरकांत किती दिवस पचायचं? आणि हे लोक म्हणजे तरी काय? तुम्हींआम्हींच ना?”

ही हकिकत कळतांच दांतओठ खाऊन हरकाली म्हणाली, “मरायच्या वेळेला येरड्याला भुतानं झपाटलं वाटतं.” गुमास्त्याला बोलावून तिने विचारलं, “चंद्रनाथ काय म्हणाला?”

गुमास्ता म्हणाला, “आजपर्यंत किती पैसे काशीला पाठवले, एवढंच विचारलं त्यानीं.”

“नुसतं एवढंच विचारलं? आणखी कांहीं नाही ना?”

भकास तोंडाने हरकाली तिथून निघून गेली.

१६

चन्द्रनाथने अलाहाबादचें तिकीट काढलें होतें खरें पण वाटेंतच त्यानें बेत बदलला. तो काशीला येऊन पोहोंचला.

बरोबर दोन नोकर होते. त्यानीं गाडी ठरवून सामान भरलें पण तो त्या गाडीत बसला नाही. डाक बंगल्यावर आपली वाट पहात राहायचा हुकूम करून तो पायीपायी दुसऱ्याच रस्त्याला वळला.

रस्त्यानें चाळतांना त्याला त्रास होत होता. त्याचा चेहरा उतरला होना—मदयागत झाला होता.—टाकलेलें आपले प्रत्येक पाऊल आपल्याच उरावर पडतें आहे असें त्याला वाटूं लागलें होतें. तरीही तो सारखा चालत होता. थांबत नव्हता.

थोड्या वेळाने हरिदयाळच्या घराच्या तो अगदीं जवळ जवळ आला. रोजच्या परिचयाचा तो सारा रस्ता. गल्लीच्या वळणावर तेंच पूर्वांचें ओळखीचें दुकान—अगदीं तसेंच दिसत होतें. दुकानाचा भला लठ्ठ मालक अगदीं पूर्वीसारखाच मोठी भट्टी घेऊन त्यांत भजीं तळीत होता. चंद्रनाथ क्षणभर तिथे

उभा रहिला. दुकानदारानें त्याच्याकडे पाहिलें. पण साहेबी थाटाचा पोशाख केलेल्या माणसाला भर्जी व्यायला कसें सांगावें असा त्याला प्रश्न पडला. एकदां नुसतें पाहून तो पुनः आपल्या कामाला लागला.

चंद्रनाथ पुढें चालें लागला. वळणाच्या पुढें त्याचें पाऊल उचलेना. काशीतल्या अरुंद गळ्या—एवढीसुद्धां हवा येणें कठीण—श्वसोच्छ्वास करणेंसुद्धां मुष्कील होत होतें. एकदोन पावलें चालून तो थांबे—पुनः चाले, पुनः थांबे.—वाट संपतां संपत नव्हती. त्याला वाटूं लागलें, आतां यापुढें जायचें आहे तरी किती लांब ? वाट संपल्यावर शेवटीं काय दिसणार आहे ?

शेवटीं एकदांचा तो हारिदयाळच्या घरासमोर येऊन उभा रहिला. किती तरी वेळ तो उभा रहिला होता. हांक मारावी असें वाटलें पण त्याचा घसा कोरडा पडला पडला होता. बसक्या आवाजानें, मोडक्या बोलीनें, त्यानें एकदां हांक मारली—तो पुनः थांबला. घड्याळ काढून पाहिलें—नऊ वाजले होते. धीर करून त्यानें पुनः हांक मारली, “ ठाकूर ! दयाळठाकूर ! ”

कुणी उत्तर दिलें नाहीं. त्याचा साहेबी थाटाचा पोशाख पाहून रस्त्यावरून जाणारा प्रत्येक माणूस परतून परतून त्याच्याकडे पहात होता.

चंद्रनाथनें पुनः हांक मारली, “ दयाळठाकूर ! ” आतां आतून कुणीतरी वायकी आवाजात उत्तर दिलें, “ ठाकूर घरीं नाहींत. ”

उत्तर देणारी होती एक बंगाली मोलकरीण.

ती दारापर्यंत आली आणि चंद्रनाथचा पोशाख पाहून तशीच आड झाली. मानृभाषेंत तो बोलत होता म्हणूनच एकदम भिऊन पळून गेली नाहीं.

पुनः ती आडून म्हणाली, “ ठाकूर घरीं नाहींत. ”

“ केव्हां येतील ? ”

“ दुपारीं. ”

चंद्रनाथ आंत आला. आनंद, शंका आणि लाज या तिहींच्या संमिश्रणानें त्याचें हृदय थरथर कापत होतें.—आंत शरयू असेल ! पण आंत शिरून पहातो तों तिथें कुणीच दिसलें नाहीं. त्यानें विचारलें, “ घरात दुसरें कुणी नाहीं का ? ”

“ नाहीं. ”

“ कुठं आहेत ती ? ”

“ कोणती ती ? ”

“ एक बाई . ”

“ ही मी आहे तेवढीच. माझ्याखेरीज दुसरी कुणी बाई इथं नाही. ”

“ एक लहान मूल ? ”

“ नाही—कुणी नाही. ”

चंद्रनाथ मट्कन पायरीवरच बसला. तो उद्गारला, “मग हीं गेलीं कुठं ?”

मोलकरीण अस्वस्थ होऊन म्हणाली, “ नाही हो, इथं दुसरं कुणीच नाही. मी नि ठाकूरमहाशय यांच्याखेरीज इथं दुसरं कुणी नाही. गेल्या एक महिन्यांत कुणी यजमान देखील आला नाही. ”

स्तब्ध होऊन चंद्रनाथ जमिनीकडे पहात बसून राहिला. त्याच्या मनाला यावेळीं काय यातना होत होत्या त्या एक भगवंतालाच माहीत. काहीं वेळ गेल्यावर त्याने पुनः विचारलें, “ केव्हांपासून तूं इथं आहेस ? ”

“ सुमारे दीड वर्ष. ”

“ तेवढ्यांत कुणाला पाहिलं नाहीस ? एक तिचा मुलगा किंवा मुलगी,— नाहीतर ती नुसती बाईच—कुणीच नाही ? कुणालाच पाहिलं नाहीस ? ”

“ नाही. मी कुणालाच पाहिलं नाही ”

“ त्यांच्याबद्दल कुणाकडून कांहीं ऐकलं नाहीस ? ”

“ नाही. ”

चंद्रनाथने यानंतर कांहीं विचारलें नाही. दयाळठाकूरची वाट पहात तो तिथेंच बसून राहिला. त्याची शरयू हयात नाही असें आतां त्याला वाटूं लागलें होतें. तरीही प्रत्यक्ष ऐकून खात्री करून घ्यावी म्हणून तो बसून राहिला. एकेक मिनीट त्याला एक धर्षासारखें भासत होतें.

दुपार उलटून गेल्यावर हरिदयाळ ठाकूर घरीं आले. पहिल्याच भेटीला ते जरा चमकले खरे पण लगेच त्यांना त्याची ओळख पटली.

कोरड्या बोलांनीं त्यांनीं विचारलें, “ खरंच की ! चंद्रबाबू होय ? केव्हां आलांत ? ”

कोरडलेल्या आवाजानें चंद्रनाथ उत्तरला, “ बराच वेळ झाला. हीं कुठं गेलीं ! ”

“ अं ! असं असं ! हीं म्हणजे तीं होय ?—”

डळमळत डळमळत चंद्रनाथ उठून उभा राहिला. जिवाचा आटापीट करून त्याने तोंडावाटे शब्द काढायचा प्रयत्न केला आणि विचारलें, “ सारं आटोपलं वाटतं ? केव्हां ? ”

“ काय आटोपलं ? ”

तितक्याच भरलेल्या गळ्याने चंद्रनाथने कसाबसा प्रश्न केला, “ शरयू केव्हां मेली ठाकूर ? ”

आतां ठाकूरच्या ध्यानीं आलें. ते म्हणाले, “ मेली नाही. खुशाल आहे.”

“ कुठं आहे ? ”

“ कैलासकाकाच्या घरी ”

“ कुठं आहे तें घर ? ”

“ याच गल्लीच्या टोंकाला. फणसतळ्याच्या घरांत. ”

दोन्ही हातांनीं मस्तक दावून धरून चंद्रनाथ पुनः मट्कन खालीं बसला. कितीतरी वेळ तो उगीच बसून राहिला होता. नंतर अगदीं शांतपणानें त्यानें विचारलें, “ ती का इथं नाही ? ”

दयाळठाकूरनीं असा विचार केला, कीं गोष्ट एकंदरीत खोटी नव्हे—मग उगीच लाज कशाला बाळगायची ? धीर करून ते म्हणाले, “ आपण जिला घरांत राहूं दिलं नाही तिला मी माझ्याकडे कशी राहून घेऊं ? तुमच्या-सारख्या दहापांच यजमानांच्या कुपेनेच ना आमचें चालतं ? ”

चंद्रनाथला त्याचें बोलणें पटलें. थोडा विचार करून तो म्हणाला, “ काय म्हणून ती कैलासकाकाच्या घरी गेली ? ”

“ तें स्वतःच घेऊन गेले तिला. ”

“ ते कोण ? ”

“ काशीवासी एक दुःखी ब्राह्मण आहे तो. ”

“ शरयूची अन् त्यांची पूर्वींची ओळख होती का ? ”

“ हो. चांगली ओळख होती. ”

“ त्यांच्चं वय काय ? ”

मनांतल्या मनांत हंसून हरिदयाळ म्हणाले, “ जवळ जवळ साठ्याच्या आसपास असावं. शरयूला ते ‘ आई ’ म्हणून हांक मारतात. ”

“ तिथं आणखी कोण कोण आहेत ? ”

“ एक मोठकरीण आहे, शरयू आणि विशू. ”

“ विशू कोण ? ”

“ शरयूचा मुलगा. ”

चंद्रनाथ एकदम उभा राहून म्हणाला, “ येतो. ”

हरिदयाळने त्याला थांबवून घेतले नाही. संधपणें चन्द्रनाथ बाहेर निघून गेला. गल्लीच्या टोंकाला आल्यावर त्याने एका माणसाला विचारले, “ कैलास बाबाचं घर माहित आहे का तुम्हांला ? ”

त्याने बोटाने घर दाखवून दिले. चन्द्रनाथ सरळ घरांत शिरला. त्यावेळी घरांत समोर कुणीच दिसले नाही. एक सुंदर गुटगुटीत बाळसंदार मुलगा ओसरीवर बसून भांड्यांतले पाणी घेऊन सर्वांगावर माखीत होता. त्याच्या कोंबळ्या चेहऱ्यावरची काळवंडलली छाया जणू काय त्याला हादरून हालवून हंसत हंसत खिन्नवीत होती.

त्याला उचलून कडेवर घेऊन चंद्रनाथने आंत प्रवेश केला. विशू घाबरला नाही कीं भ्यायल्याचें कोणतेंही लक्षण त्याने दाखवले नाही. अपरिचिन माणसाकडे जायची त्याला संवय असावी असें वाटले. चन्द्रनाथच्या नाकावर आपला चिमुकला गोंडस हात ठेवून त्याच्याकडे पाहून तो म्हणाला, “ कोण तुमी ? ”

चन्द्रनाथने कडकडून त्याचा मुका घेतला आणि म्हटले, “ मी बाबा. ”

“ बाबा ? ”

“ हो, बाबा ! कोण तू ? ”

“ मी विशू. ”

चन्द्रनाथने घड्याळाची सांखळी सोडवून काढून त्याच्या गळ्यांत घातली. खिशांत चाकू, पेन्सिल, मनीबॅग, जे जे काहीं होतें तें काढून मुलाच्या हाती दिले. मुलाच्या हाती आणखी कांहीं द्यावें असें त्याला वाटत होतें पण कांहींच सांपडले नाही.

एवढ्या जिनसा हातीं आल्यामुळे विशू एकदम खूप झाला आणि म्हणाला, “ बाबा ! ”

एक शब्दसुद्धां न बोलतां चन्द्रनाथने त्याचा चिमुकला चेहरा आपल्या चेहऱ्याशी मिडवला आणि म्हटले, “ बाबा ! ”

लखियाच्या आईनें तें पाहून आरडाओरड करायला सुरवात केली. कुणी तरी साहेब घरांत शिरला आणि विशूला कडेवर घेऊन खेळवतो आहे असें खिडकींतून सहज पळतांना तिला दिसलें होतें. दम अटकून ती एकदम सेंपाकघराकडे धावली. कैलासचंद्र घरीं नव्हता. आज किती तरी दिवसांनीं विश्वेश्वराची पूजा करण्यासाठीं तो गेला होता शरयू देखील नुकतीच देवळांतून परत येऊन सेंपाकाला लागली होती. लखियाची आई तिथें धापा टाकीत आली आणि म्हणाली, “ माईजी !—”

“ काय ग ? ”

“ घरांत साहेब धुमलाय आणि विशूला कडेवर घेऊन खेळवतोय.”

शरयू आश्चर्यचकित होऊन म्हणाली, “ म्हणतेस काय ! ”

दागच्या आडून तिनें पाहायचा प्रयत्न केला पण कुणी दिसलें नाहीं. लखियाच्या आईनें तिचा पदर ओढून तिला मागे ओढलें आणि म्हटलें, “ बाहेर जाऊं नका. बाबूजी येऊं दे.”

शरयूनें तिचें म्हणणें ऐकलें नाहीं. तिला संशय आला होता. पुढें होऊन पहाते तों तिनें सांगितलें तें खरें असावें असें तिला वाटलें. साहेबासारखा दिसणारा कुणीतरी किडबिड करित विश्वेश्वराला कडेवर घेऊन खेळवीत बोलतो आहे, असें तिला दिसून आलें. कमावसा धीर करून ती खिडकीपाशीं गेली. नुसत्या सावलीवरून सुद्धा तिनें त्याला ओळखलें असतें. पहातांक्षणींच तिला ओळख पटली. — तिचा नवरा—चंद्रनाथ !

ती आंत गेली आणि गळ्यात पदर घेऊन चंद्रनाथच्या पायावर मस्तक ठेवून तिनें प्रणाम केला.

ती उठून उभी राहिली.

चंद्रनाथ उद्गारला, “ शरयू ! ”

१७

पहिल्या भेटीला नवरावायकोचें संभाषण झालें तें एवढेंच.

चंद्रनाथ म्हणाला, “ फार रोडलेली दिसतेस ? ”

त्याच्या तोंडाकडे पाहून शरयू उगीच थोडीशी हंमली. जसें कांहीं तिला म्हणायचें होतें, “ यांत कसलें आश्चर्य ? ”

तितक्यांत चंद्रनाथ विशूला घेऊन खेळण्यात बराच गुंतला होता. शगवून त्याच्या बुटाचे बंद सोडले, अंगातला कोट शर्ट, एकेक काढून घेतले, भिजलेला पंचा घेऊन त्याचे पाय पुमले आणि पंखा घेऊन ती त्याला बारा वाटें लागली. या सान्या कांहीं गोष्टी तितें अशा रीतीने केल्या कीं जणू काय हा तिचा सरायच होता—रोजच तसें चालू होतें.

या जन्मांत पुनः ज्याची भेट व्हायची आशासुद्धां नव्हती—आज अकस्मात किती तरी दिवसांनीं तो आला तेव्हां किती आंसवें गळतील. किती मुस्कारे सुटतील, असें तिला वाटलें होतें.—पण तसें कांहीं झालें नाहीं. जसा कांहीं तिचा हा नवरा पूर्वीं रोज येत होता तसाच आज आपला जरा थोडासा उशीरां आला, जरा बराच उशीर लागला, अशाच कल्पनेनें शरयू वागत होती.

पण चंद्रनाथची वागणूक मात्र अगदींच विलक्षण झाली होती. तो विशूबरोबरच बोलत राहिला होता. घरांत दुसरें कुणीच नाहीं असा समज करून घेऊन चुकवाचुकवी करीत होता. बाळबुद्धि विश्वेश्वराखेरीज घरांत जसें कांहीं दुसरें कुणीच नाहीं—असलें तरी त्याची दखलगिरी ध्यायची नाहीं—असेंच जणू कांहीं त्यानें ठरवले होतें. आपण आतां पकडला गेलों आहें हें कुणाच्या ध्यानीं येऊं नये म्हणून जीव तोडून तो मुलालाच घेऊन खेळवीत राहिला होता.

शरयू म्हणाली, “ बाळ, तिकडे जाऊन खेळ पाहूं.”

खाटेवरून विशू खालीं पडणार होता. चंद्रनाथनें त्याला एकदम सांवरून खालीं उतरलें. त्याच्या आईनें चंद्रनाथला नमस्कार केल्याचें त्यानें पाहिलें होतें, म्हणून खालीं उतरल्याबरोबर बापाच्या पायांवर पट्टकन डोकें ठेवून नमस्कार करून तो पळून गेला. त्याला पकडण्यासाठीं चंद्रनाथनें हात पुढें केला पण तितक्यांत तो त्याच्या आटोक्याबाहेर गेला होता.

त्याच्या वक्षस्थलावर हात ठेवून शरयू म्हणाली, “ असं काय झालं हें ? आजारी होतां का ? ”

“ नाहीं. आजारी नव्हतां. ”

“ तर काय विचंचना करीत बसलां होतां ! ”

तिच्या तोंडाकडे पहात चंद्रनाथ म्हणाला, “ तुला काय वाटतं ? ”

शरयूनें या प्रश्नाचें उत्तर दिलें नाहीं. विषयांतर करून ती म्हणाली,
 “ उगीर झाला. आतां आघोळीला चला. ”
 चंद्रनाथनें विचारलें, “ धरधनी कुठ आहेत ? ”
 “ तं देवळांत गेले आहेत पूजेला. मला वाटतं, संध्याकाळीं येतील. ”
 “ तूं काय म्हणतेस त्यांना ? ”
 “ पूर्वी आजोबा म्हणत असें — आतांही तेंच म्हणतें. ”
 यावर चंद्रनाथनें दुसरे कांहीं विचारलें नाहीं.
 शरयूनें विचारलें, “ बरोबर कोण आलय ? ”
 “ हरी नी मधु आलेयत. ते गेले आहेत डाक बंगल्यावर. ”
 “ त्यांना इथे आणायचा धीर झाला नाहीं ? ”
 चंद्रनाथनें या प्रश्नाचें उत्तर दिलें नाहीं.

चन्द्रनाथ जेवायला बसला त्यावेळीं समोर एक थाळी पुण्या ठेवलेल्या पाहून आश्चर्यचकित झाला. वाकडें तोंड करून थाळी दूर लोटून तो म्हणाला,
 “ हें आणखी काय ? ही काय थडा लावली आहेस ? ”

शरयू विचारी ओशाळली. एवढेंसें तोंड करून म्हणाली, “ नको आहेत ? ”
 शरयूच्या तोंडाकडे क्षणभर पाहून चंद्रनाथ म्हणाला, “ दुपारच्या वेळीं मी कधीं पुण्या खाल्ल्या होत्या का ? ”

काय उत्तर द्यावें हें न सुचल्यामुळें शरयू उगीच राहिली.

चन्द्रनाथ म्हणाला, “ आज कांहीं तूं मला पहील्यानंच वाढीत नाहींस ! मला काय आवडतं — काय संवय आहे माझी — तें सुद्धां विसरलीस वाटतं ? ”

शरयूच्या डोळ्यांत आसवें आली. आतां ते दिवस कुठें राहिले होते ? ती म्हणाली, “ भात वाटूं ? पण — ”

“ पण काय ? थंड झालाय ? ”

“ नाहीं, तसं नव्हे — इथं जेवण मी रांधतें. ”

“ घरीं सुद्धां तूंच रांधीत होतीस की ! ”

थोडावेळ थांबून शरयू म्हणाली, “ माझ्या हातचं चालेल ? ”

आतां चंद्रनाथने मान खाली घातली. शरयू आतां आपल्यालेखी परकी झाली आहे याची त्याला आठवण नव्हती. तिच्या हातचें अन्न खाणें आतां चाललें नसतें. शरयूच्या उद्वारांत केवढी तरी मोठी खोंच होती. तो बराच वेळ स्वस्थ बसला. त्यानंतर हलुच म्हणाला, “ शरयू, या दुपारच्या वेळीं माझ्या डोळ्यांतून टिपं गळलेली पाहिल्याशिवाय तुझं समाधान होत नाही का ? ”

शरयू एकदम उठून उभी राहिली आणि म्हणाली, “ मग आणतें तर ! ”

सैपाकघरांत जातांच तिला भडभडून रडें कोसळलें. तिनें डोळे पुसून घेतले, पाणी घेऊन चांगले धुतले—तरी पुनः आसवें आली, पुनः तिनें तीं पुसलीं,— मन आवरणें शरयूला आतां कठीण होऊन गेलें होतें. पण नवरा उपाशी वाट पहात बसला आहे हें ध्यानीं येतांच माताची थाळी घेऊन ती बाहेर आली. पूर्वीप्रमाणें जवळ बसून आग्रह करकरून तिनें त्याला जेवूं घातलें. त्याचें जेवण होतांच उष्टें भाडें हातीं घेऊन पुनः एकदां पोतभर रडून श्रेण्यासाठीं ती सैपाकघरांत परत आली.

दोन वाजले होते. चंद्रनाथच्या कुशीला विश्वेश्वर मोठ्या आरामांत झोपी गेला होता. शरयू आंत आली.

चंद्रनाथ म्हणाला, “ काय ? उरकलं का सारं घरकाम ? ”

“ नव्हतंच कांहीं काम ! आजोबा अजून आले नाहीत. ”

मग शरयूनें घरच्या गोष्टी सुरू केल्या. घरची प्रत्येक खोली, त्या खोलीतला प्रत्येक जिन्नस, मामामामी, दासदासी, सरकार गुमास्ते, सई हरिवाला, शेजारी पाजारी. सर्वोची एकेकाची हकीकत विचारायला तिनें सुरवात केली. हें भाषण चाललें असतांना दोघापैकीं एकाच्याही हें ध्यानांत आलें नाहीं, की ही सारी चौकशी करण्यांत शरयूला कांहीं लाभ नव्हता, कीं हीं सारीं उत्तरे देण्यांत चंद्रनाथला क्लेश होणार होते. एवढीसुद्धां लाजशरम की ओशाळेपणा— एवढासुद्धां संकोच वाटला पाहिजे—हें त्यांच्या ध्यानीं आलें नाहीं. एकजण मोठ्या आनंदानें प्रश्न करीत होती, दुसरा मोठ्या आनंदानें त्याचें उत्तर देत होता. दोन दोस्त फार दिवस एकमेकांपासून दुरावले होते ते आतां पुनः एकत्र आले होते.

मधेंच शरयूनें प्रश्न केला, “ लग्न कुठं झालं ? ”

ही तर उघड उघड थट्टा होती !

चंद्रनाथ म्हणाला, “ पश्चिमेला. ”

“ कशी काय आहे नवरी ? ”

“ तुझ्यासारखी. ”

तें ऐकून शरयूच्या हृदयाला एकदम वाण बसली—तें दुःख तिला सोसता आलें नाहीं.—ती बसली होती तिथेंच आडवी पडली—चेहरा एकदम गोरामोरा झाला.

चंद्रनाथनें घाबऱ्याघाबऱ्या खाटेवरून खाली उडी मारली आणि जवळ येऊन हातानें धरून तिला उठवायचा प्रयत्न केला. पण शरयूला उठायची ताकद नव्हती. चंद्रनाथ खाली बसला आणि तिचें मस्तक आपल्या मांडीवर घेऊन रडकुंडीला येऊन त्यानें हांक मारली, “ शरयू ! ”

शरयूनें डोळे उघडले, एक क्षणभरच नवऱ्याच्या तोंडाकडे पाहिलें आणि पुनः डोळे मिटले. तिचे ओठ थरथर कांपत होते. ती कांहींतरी अस्पष्ट बोलली असावी—पण काय तें कळलें नाहीं.

चंद्रनाथ फार घाबरला. पाणी घेऊन येण्यासाठी तो ओरडला तेव्हा लखियाची आई जवळच होती ती पाणी घेऊन खोलींत आली. ती तितकीशी घाबरली नाहीं. ती म्हणाली “ बाबू, आतां बरं वाटेल तिला. मधून मधून तिला हें असं होतं. ”

त्यानें तिच्या तोंडावर पाण्याचा शिटकाव केला आणि पंखा घेऊन तो तिला घरा घालूं लागला. विशू आला आणि तिच्या केसांच्या बटा धरून ओढून ओरडला, “ आई ! ”

शरयू शुद्धीवर आली. लाजून माथ्यावरचा पदर पुढें ओढून ती उठून बसली. लखियाची आई आपल्या कामाला निघून गेली. भीतीनें चंद्रनाथचा चेहरा काळवंडून गेला होता.

शरयू हंसली—अगदीं क्षीण, अगदीं एवढीशी, गोड गोड हंसून ती म्हणाली, “ घाबरलांत ? ”

चंद्रनाथचे डोळे आसवांनीं डंवरले होते, त्यांतून टपाटप टिपें खाली पडूं लागलीं. हातानें डोळे पुसून तो म्हणाला, “ मला वाटलं, सारं कांहीं आटोपलं ! ”

शरयूला वाटलें, 'तुमच्या मांडीवर डोकं होतं. या हतभागिनीच्या नशिबीं एवढं कुठलं भाग्य ?' ती उघड म्हणाली, "असंच होतं मधून मधून."

"तें कळलं आतां—पण तेव्हां होत नव्हतं ! आतां होतं, हेंही आतां कळलं !" असें म्हणून चंद्रनाथ कितीतरी वेळ मुकाट्यानें ताठरल्यासारखा बसला होता.

शिक्षातून किल्ल्यांचा जुडगा बाहेर काढून शरयूच्या पदराच्या टोकाला बांधीत तो म्हणाला, "ही तुझी किल्ल्यांची रिंग—तूं माझ्याकडे ठेवायला देऊन आली होतीस—आज ती तुला पुनः देतोय. एकदां पाहून घे,—या वापरल्यायत कधीं असं वाटतं तुला ?"

शरयूने पाहिलें, तिच्या आवडत्या किल्ल्यांच्या रिंगवर ताव दाटली होती. या हातीं घेऊन ती म्हणाली, "तिच्याकडे कां दिल्या नाहीत ?"

चंद्रनाथचा उतरलेला चेहरा एकदम मोकळेपणानें हंमरा झाला. प्रेमाची चंचल छटा त्याच्या दोन्ही डोळ्यात नाचूं लागली—तरीही मन आवरून तो म्हणाला, "तिलाच तर दिल्या शरयू !"

शरयूला नीटसें कळलें नाहीं. संदिग्धपणें नवऱ्याच्या तोंडाकडे दृष्टि भिडवून ती हळूच म्हणाली, "मी नव्या नवरीची गोष्ट बोलतेंय. तुमची दुसरी बायको—तिच्याकडे कां दिल्या नाहीत या ?"

आतां मन आवरणें चंद्रनाथला कठीण गेलें. एकदम दोन्ही हात पुढें करून शरयूचा चेहरा आपल्या हृदयाशीं कवचालून तो गर्हिलेला म्हणाला, "तिलाच दिल्या—शरयू, तिलाच दिल्या. दुसरी बायको कुठली ?—आहे ही एकच आहे. पण ती केव्हांच जुनीपुराणी व्हायची नाहीं—अगदीं आहे तशी नवी नवरी आहे. विश्वेश्वराच्या प्रसादी फुलासारखी पहिल्यानें एकदां या कांशीतून हृदयाशीं धरून घेऊन गेलों, तशीच्या तशीच, अगदीं नवी नवरी आहे. आज पुनः विश्वेश्वराच्या पायांपाशीं पडलेली उच्चंदन घेऊन जातां आहे, ती देखील तशीच नवीच्या नवी !"

सांजवात केल्यावर मुलाला मांडीवर घेऊन शरयू नवऱ्याच्या पायांच्याशी बसली होती. ती म्हणाली, "आजोबाना भेटल्याशिवाय तुम्हाला जातां यायचं नाहीं. आज रात्रीं इथं राहायला हवं."

चंद्रनाथ म्हणाला, “ मला सुद्धां तसंच वाटतंय. आज कांहीं जाण होत नाही. ”

केव्हांासून एक प्रश्न विचारावा असें शरयूच्या मनांत येत होते. पण तिला लाज वाटत होती—तशीच संधीही सांपडली नव्हती. आतां तिनें विचारलें, “ तुमच्याकडे कसलें लाजायचं ?—”

शरयूच्या तोंडाकडे पहात चंद्रनाथ उगीच बसला होता. शरयू म्हणाली, “ एक पत्र लिहावं असं एकदां मनांत आलं होतं.—”

“ मग का लिहिलं नाहीस ? मी कांहीं नको म्हटलं नव्हतं तुला. ”

क्षणभर विचार करून शरयू म्हणाली, “ तुम्हांला राग येईल म्हणून भीति वाटत होती मला—आतां पुनः केव्हां येणार ? ”

“ जेव्हां ये म्हणशील तेव्हां येईन ! ”

एव्हांच काय तें बोलून टाकावें असें शरयूला वाटलें होतें. पण पुनः तिला वाटलें, माणसाचा विश्वास कुणी सांगावा ? याचवेळीं सांगून टाकलें नाही तर पुढें कदाचित् सांगायची संधि मिळणार नाही. चंद्रनाथ पुनः येईलही. पण तांवर जळून पिचून आपली राखरागोळी होऊन जाणार नाही कशावरून ? मनाचा निश्चय करून ती म्हणाली, “ तुमच्याकडे आतां कसली लाज बाळगायची ? ”—

“ तें सांगून झालं. आतां पुढं बोल ना. ”

क्षणभर थांबून शरयू म्हणाली, “ यापुढं जगायची इच्छा नाही—अशा रीतीनं जगणं कांहीं मला मानवत नाही—”

चंद्रनाथला वाटलें, हें भाषण कांहीं थडेंसारखें दिसत नाही. त्यानें तिच्याकडे निरखून पाहिलें. तिचा चेहरा गोरामोरा झाला होता. तो घाबरून म्हणाला, “ शरयू, कसल्यातरी दुखण्यानं पछाडलं नाही ना तुला ? ”

केविलवाणें हंसून शरयू म्हणाली, “ तें कांहीं सांगतां येत नाही. छातींत केव्हां केव्हां कळा मारल्यासारख्या वाटतात—”

चंद्रनाथ म्हणाला, “ आणि ही मूर्च्छा ? ”

शरयू हंसली, “ त्यांत कांहीं विशेष नाही. ”

चंद्रनाथ आपल्याशींच म्हणाला, ‘ जें व्हायचें तें होऊन गेलं. आतां सारं सर्वस्व खर्ची घालून तुला हिंडतीफिरती करीन. ’

शरयू म्हणाली, “तुमच्यापार्शी एक भागणं आहे—द्याल का ?”

“काय पाहिजे ?”

“माझ्यासाठी काहीं नको. मी मेऱ्याचं तुम्हांला कळलं म्हणजे मग हवंच मला तें—” मुलाला माडीवरून उचलून त्याच्या पायाजवळ बसवून ती म्हणाली, “—तेव्हां येऊन या माझ्या बाळाला घेऊन जा—”

चंद्रनाथने मोठ्या उल्हासाने विश्वेश्वरला उचलून उगारी कवटाळले आणि त्याचा मुका घेतात. तितक्यांत बाहेरून कैलासचंद्राची हांक आली, “दादा, विशू !”

बापाच्या मांडीवरून धडपडून खाली उतरून विश्वेश्वर म्हणाला, “दादू, दातो !”

शरयू उठून उभी राहिली आणि कैलासकाकाला म्हणाली, “हे आले आहेत.”

थोड्या वेळाने विश्वेश्वरला कडेवर घेऊन कैलासचंद्र अंगणांत येऊन उभा राहिला. चंद्रनाथही बाहेर आला. कैलासचंद्रने य.पूर्वी चंद्रनाथला कधी पाहिले नव्हते—गहिले असते तरी ओळखले नसते. तो त्याच्याकडे पहात राहिला. मुलाने ओळख करून दिली. त्याच्याकडे बोट करून विशू म्हणाला, “ओतो बाबा !”

चंद्रनाथने त्याला प्रणाम केला आणि तो उठून उभा राहिला. त्याला आशीर्वाद देऊन कैलासचंद्र म्हणाला, “ये बाबा, ये !”

१८

चंद्रनाथने ज्यावेळी म्हाताऱ्याला उद्देशून सांगितले, की उद्यां मी यांना घेऊन जाणार आहे, त्यावेळी कैलासचंद्राच्या हृदयाच्या पिंजऱ्यांत एकदम शंभर तोफा डागल्याचा आवाज उठल्यागत शब्द झाला. त्यावर तो काय म्हणाला ते त्याचे त्यालाच ऐकू आले नाही—पण ते चंद्रनाथला ऐकू आले—अस्पष्ट रडण्याच्या आवाजासारख्या आवाजांत कुणीतरी म्हटले, “यापेक्षा आणखी दुसरी कुठली आनंदाची बातमी आहे ?”

तें ऐकून शरयूला आनंद झाला नाही. तिच्या दोन्ही डोळ्यांतून आसवं पाझरत होती. नवऱ्याच्या पायावर डोकें टेंकून ती म्हणाली, “ही एवढी पायथूळ द्या—मला अभागिनीला इथंच ठेवून जा—तिकडे नेऊं नका.”

चंद्रनाथ म्हणाला, “कां ?”

शरयूला उत्तर देववेना. ती रडू लागली. म्हाताऱ्या कैलासचंद्राची केविल-वाणी मुद्रा तिच्या डोळ्यासमोर सारखी नाचू लागली.

काहीं वेळ थांबून चंद्रनाथ म्हणाला, “मी तुझा नवरा, मी तुला घेऊन जायला निघालों, नि तूं नाहीं म्हटलंस तरा कोण ऐकणार तुझें ? आतां विशूखेरीज रहाण मला शक्य नाहीं.”

आतां बोलायला तोंडच गहिलें नव्हतें असें शरयूला वाटलें.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळपासून कैलासचंद्र विश्वेश्वरचा कवजा घेऊन बसला होता. बुद्धिबळांची पिशवी हाती घेऊन तो मिश्राच्या घरीं आला. त्याला हांक मारून म्हणाला, “मिश्रजी, आज मोठा आनंदाचा दिवस आहे माझा ! विशूदादा आज आपल्या घरीं जाणार. आतां तो मोठा झालाय कीं नाहीं—माझ्या छोट्या घरांत आतां ठेवतां यायचं नाहीं त्याला.”

मिश्रजीनीं देखील आनंद प्रदर्शित केला.

बुद्धिबळांचा पट माडून कैलासचंद्र बसला आणि म्हणाला, “आज आनंदाचा दिवस आहे. या दोन डाव टाकून जाऊं.”

खेळाच्या सुरवातीपासूनच कैलासचंद्राला एकामागून एक सारखी हार व्यावी लागत होती. घोडा चालवायच्या ऐवजीं उंट, उंट चालवायच्या ऐवजीं घोडा, असा तो काहीं तरी गोंधळ करित होता. मिश्रजी म्हणाले, “बाबूजी, आज तुमची मिजाज ठीक नाहीं. फार गलती होतेय.”

एकामागून एक दोन डाव हरल्यावर कैलासचंद्र बुद्धिबळें गुंडाळून घेऊं लागला. पण लाल वजीर त्यानें आंत बांधला नाहीं. विशूच्या हातीं तो देऊन तो म्हणाला, “दादा, हा वजीर तुला दिला. आतां पुनः मागायचा नाहीं.”

रस्त्यांत जो भेटेल त्याला ती आनंदाची खबर म्हातारा सुनवीत होता.

आज प्रत्येक बाबतींत म्हाताऱ्याला मोठा उत्साह वाटत होता. पण काम करायच्या वेळीं मात्र त्याची पीछेहाट होत होती. बुद्धिबळ खेळतांना जशी भूलचूक होत होती तसेंच घरकामांतही होत होतें. दिवस जसजसा वर येऊं

लागला तसतशी भूलचूकही वाढत जाऊं लागली, तें पाहून शरयू आड राहून शोकडों वेळ डोळे पुसू लागली.

पण म्हातान्याच्या मुद्रेवरचा उत्साह कांहीं ओसरत नव्हता. शरयूने त्याला एका बाजूला बोलावून त्याच्या पायावर मस्तक ठेवलें. ती रडूं लागली. त्यावेळीं डोळ्यांत येणारी आसवे आवरून तो हंसत आशीर्वाद देऊन म्हणाला, “ माझे पोरी, रडूं नकोस. या तुझ्या म्हातान्या आजोबाच्या आशीर्वादानं तूं राजाची राणी म्हणून मिरवशील ! पुनः केव्हां या बाजूला आलीस तर ही छोटी झोंगडी विसरून तुसऱ्या कुठं जाऊं नकोस. ”

शरयूला आणखी रडें कोसळलें. निराधार होऊन रस्त्यावरच्या भिकारणी-सागखी ती ज्या दिवशीं काशीला आली होती, त्या दिवशींची हकिकत आठवून तिला हुदक्यांवर हुंदके येऊं लागले. आणि आज !

शरयू म्हणाली, “ आजोबा, मला टाकून कसे रहाणार तुम्हीं — ”

कैलासचंद्र म्हणाला, “ असे आणखी किती दिवस आहेत पोरी ! ”—पण मनांतल्या मनांत तो म्हणत होता, ‘ आतां बोलावणं आलंय. हा पोळलेला जीव इतक्या दिवसांनीं शांत होणार आहे ! ’

डोळे पुशीत पुशीत शरयू व्याकुल होऊन म्हणाली, “ मी अगदीं निर्दय झालेंय — ”

म्हातारा एकदम म्हणाला, “ पोरी, असे बोलू नये. मी तुला चांगला ओळखतो. ”

रात्री दहा वाजायच्या सुमारास सारी मंडळी स्टेशनवर येऊन पोहोचली. गाडी येण्याची वेळ जवळ येत चालली होती.

विश्वेश्वर झोंगी गेला होता खरा पण लाल वजीर त्याने उराशी कवचकवच धरला होता. म्हातान्याने त्याला हालवून जागें केलें. भर झोंपेंतून उठल्यामुळें पहिल्याने त्याने रडायला सुरुवात केली. पण त्याच्या तोंडाजवळ तोंड नेऊन म्हातान्याने ज्यावेळीं म्हटलें, “ विशू, दादा,— ” तेव्हां तो एकदम हसू लागला आणि म्हणाला, “ दादू ! ”

“ दादा. मेग भय्या, कुठं निघालास ? ”

विशू म्हणाला, “ दातो. ” हातचा वजीर त्याला दाखवून म्हणाला, “ वजील ! ”

कैलासचंद्र म्हणाला, “ हो दादा, वजीर कुठं हरवूं नकोस. ”

हस्तीदंताची बनवलेली आणि तांबड्या रंगाने माखलेली ही वस्तू त्याने हरवूं नये म्हणून कैलासचंद्र यापूर्वी सुद्धा अनेक वार बजावीत आला होता. मान हालवून बिशूही म्हणाला. “ हलवूं नको—वजील ! ”

गाडी आल्यावर शरयूने पुनः एकदां त्याला नमस्कार केला. ती गाडीत बसली. ओठ थरथर कांपू लागल्यामुळे म्हाताऱ्याचा आंतरिक आशीर्वाद त्याच्या ओंठाबाहेर पडला नाही. आतल्या आंतच राहिला.

गाडी सुटायला आतां अवधी राहिलेला नाही असे पाहून कैलासचंद्राने विश्वेश्वरला चंद्रनाथच्या हाती दिले आणि म्हटले, “ दादू. ”

“ दादू. ”

“ वजीर. ”

वजीर दाखवून तो हंसत म्हणाला, “ दादू—वजील ! ”

“ हरवूं नकोस — ”

“ नाई. ”

‘ म्हाताऱ्याच्या कोरड्या डोळ्यांत आता एकदम पाणी आले. ’ गाडी चालू झाली तेव्हा शरयूच्या खिडकीकडे येऊन तो म्हणाला, “ पोरी, आतां येतो— ” पुनः एकदा जोर करून तो ओरडला, “ दादू— ”

गाडीच्या घडघडाटांत आणि लोकांच्या गजबजाटांत ती हांक विश्वेश्वरच्या कानांनी गेली नाही. गाडीचा आवाज ऐकू येईनासा होईपर्यंत तो तिथून एक पाऊल सुद्धा हलला नाही.

त्यानंतर हेड्ल्यु तो परत फिरला.

१९

‘ चंद्रनाथला जी भीति वाटत होती, ती घरी पोचतांच मणीशंकरकाकांनी दूर केली. ’ ते म्हणाले, “ चंद्रनाथ, पाप घडलं तर प्रायश्चित करायचं. ज्यानं पापच केलं नाही त्याला प्रायश्चित कसलं द्यायचं ? सुनवाईच्या आईकडून पाप घडलंच नाही. म्हणून निष्कारण प्रायश्चिताची गोष्ट काढून तुम्ही लोक तिची उपमर्द करूं नका. ”

मणीशंकरच्या तांडचे हे उद्गार अगदीं अनपेक्षित होते. आश्चर्यचकित होऊन चंद्रनाथ नुसता पहात राहिला.

ते पुढें म्हणाले, “—हा असा म्हातारा झालोंय, आजवर पुष्कळ पाहिलंय, प्रत्येक कुटुंबांत कांहीं ना कांहीं चुका घडताहेत. माणसाच्या भल्या मोठ्या आयुष्यांत त्याला केवढी तरी मोठी पाऊलवाट चालायची असते. या मार्गांत कुठं चिखल असतो, तर कुठं घसरट असते, कुठं उंच सखल रस्ताही असतो, म्हणूनच माणसाचें पाऊल केव्हां केव्हां तेढ पडतं. जो तो स्वतःबद्दल बोलत नाही, केवळ दुसऱ्याला नांव ठेवतो. दुसऱ्याचे दोष, दुसऱ्याच्या चुका, मोठ-मोठ्याने ओरडून सांगतो, तो केवळ आपल्या दोषांवर पांघरूण घालण्यासाठी. दुसऱ्याच्या गडबडीत स्वतःचे दोष झांकून पडायची त्याला आशा असते—”

चंद्रनाथ मुकाट्याने ऐकत होता. क्षणभर थांबून मणीशंकर पुनः बोल्हें लागला, “—आणखी एक नवी गोष्ट शिकलोंय मी—असं शिकलोंय, कीं परक्याला जसा आपला करतां येतं तसाच दुरावतांही येतं. पण जो आपला आहे त्याला परका ठरवून कधीं दूर करतां येतं का ? आजवर मी आंधळा होतो. पण विशूनं मला नवी दृष्टी दिली. त्याच्या पुण्याईनें सारं कांहीं पवित्र झालं. आज द्वादशी. पूर्णिमेच्या दिवशीं साऱ्या गांवाला तुझ्या घरीं आमंत्रण दिलंय. दादा हयात होते त्यावेळीं हें सारं काम ते करीत होते. हें कधीं कांहीं करायची संधि मला मिळाली नव्हती. तेव्हां असं म्हणतोय, विशूचं पुनः एकदा उद्यावण करावं.”

चंद्रनाथ काळजीत पडला. तो म्हणाला, “पण लोक ?”

मणीशंकर हंसले आणि म्हणाले, “लोक मी—लोक तूं—या गांवांत कुणी नाहीं दुसरं. ज्याच्याकडे दौलत आहे तो या लोकांचा लोकनायक. मनांत आणलं तर मी तुला वाळींत टाकीन—तूं मनांत आणलंस तर मला वाळींत टाकतां येईल तुला. लोकांना म्यायचं—कांहीं कारण नाहीं. आणखी एक सांगतो, आजवर तुला सांगितलं नव्हतं—कदाचित् कधीं सांगितलंच नमतं—पण आतां वाटतंय, कीं तुला ही गोष्ट उघड करून सांगितली तर कांहीं बिघडायचं नाहीं. राखालदास भट्टाचार्याची गोष्ट तुला माहीत आहे ?”

“हो. हरिदयाळ ठाकूरच्या पत्रांत होती त्याची हकिकत.”

“आमच्या कुटुंबाची बदनामी करण्याचा पुरावा त्याच्या हाती होता. पण आता त्याला काही करता येणार नाही. मी त्याला तुरुंगात डांबलं होतं. योग्या दिवसांपूर्वी शिक्षा भोगून तो बाहेर आला पण लगेच कुठं चालता झाला. आता यापुढं तो इकडे फिरकायचासुद्धा नाही.”

मणीशंकरने झालेली सर्व हकिकत त्याला तपशिलवार सांगितली. ती ऐकली तेव्हा चंद्रनाथचे दोन्ही डोळे भरून आले.

पौर्णिमेच्या दिवशी गांवजेवणाचा बेत मोठ्या थाटात झाला. गांवांतला कुणी माणूस काहीसुद्धा बोलला नाही. या उत्सवात प्रत्यक्ष मणीशंकर भाग घेताहेत असे पाहून त्यांचा संशय दूर झाला. तो आरोग्य खोटा होता असे त्यांना वाटलं,—कदाचित् जमींदारीच्या व्यवहारांतली ही एक उलाढाल असावी असाच सर्वांचा समज झाला.

हरकाली वेगलं जेवण करून जेवली. आता या गांवी राहायचं नाही, आपल्या घरी जायचं, असे त्यांनी ठरवलं होतं. हरकाली म्हणाली, “जीव गेला तरी बेहत्तर पण मी धर्म कधी सोडायची नाही.”

गोष्ट आनंदाची असो की दुःखाची असो, त्यांना पन्नासच्या ऐवजी दरमहा शंभर रुपये तनखा देण्याची चंद्रनाथने यापुढं व्यवस्था करून टाकली.

उत्सवाच्या अखेरच्या रात्री नाचगाने बंद झाल्यावर चंद्रनाथ आपल्या खोलीत येऊन पहातो, तो नखशिखांत अलंकार घालून शरयू झोपी गेलेल्या मुलाला जवळ घेऊन नवऱ्याची वाट पहात राजराजेश्वरीसारखी जागत बसली होती.

आज पूर्णिमा.

चंद्रनाथ म्हणाला, “काय हें !”

शरयू हळूच हसून म्हणाली, “काय करूं ! सई आज मुळीं ऐकेनाच !”

२०

त्या रात्री एकेक पाऊल मोठ्या कष्टाने टाकीत म्हातारा कैलासचंद्र घरी परत आला. तुळशी वृंदावनाजवळ अजून दिवा तेवत होता पण जिकडे

तिकडे हा भयाण अंधार कसा ! हा वेळपर्यंत सारी इथं होती पण आतां कुणीच नव्हतें. तेवढी छोटी पणती अजूनही मिणमिणत होती. तिचें आयुष्य संपत आलें होतें. इतक्यांत ती विझून जाईल ! जातेवेळीं शरयूनें स्वतःच्या हातांनें ती पणती पेटवली होती.

तो येऊन बिछान्यावर पडला. त्याच्या डोळ्यावर झांपड आली होती. पण घरीं आल्यापासून त्याच्या कानापाशीं कुणीतरी मधून मधून हांक मारल्याचा भास त्याला होत होता.

‘दादू !’ स्वप्नांत त्याच्या दिसलें. राजा मरत त्याच्या हृदयावर आरली मृत्युशय्या आंथरून क्षीणवाणीनें कांपत म्हणतो आहे, “ये. ये. मागं ये. परतून ये.”

सकाळींच तो बिछान्यावरून उठला. नित्याच्या संवयीप्रमाणें बाहेर येऊन त्यानें हांक मारली, ‘विशू !’ तेव्हां कुठें त्याला आठवलें—विशू नाही—तीं सारीं निघून गेलीं होती !

बुद्धिबळांची पिशवी हातीं घेऊन तो शंभु मिश्रांच्या घरीं आला. त्यांना हांक मारून म्हणाला, “मिश्रजी, आमचा दादाभाई काल आपल्या गांवीं गेला.”

दादाभाईवर सर्वांचेंच प्रेम होतें. मिश्रजीलाही वाईट वाटलें. बुद्धिबळाचा पट मांडला तेव्हां मिश्रजी म्हणाले, “बाबूजी, यांतला वजीर काय झाला !”

एक मोठा सुस्कारा टाकून कैलासचंद्र म्हणाला, “तेंच ना मिश्रजी, त्यानं नेला ना तो ! त्या लाल वजीरावर त्याचं मोठं प्रेम होतं. मुलाची जात—ऐकेच ना कांहीं केल्या.”

प्राणापेक्षां प्रिय असलेला आपला मोहऱ्यांचा जोड आपण आपखुषीनें बिघडवला हें सांगायला त्याला लाज वाटली.

मिश्रजी म्हणाले, “तर मग दुसरी मोहरी मांडतो.”

“मांडा.”

खेळतांना कैलासचंद्र हरला. इतके दिवस शंभू मिश्र त्याच्याबरोबर खेळत होता पण त्याला हार घ्यायला लावायचें भाग्य त्यांना कधींच लाभलें नव्हतें. हरायचें कारण त्यांना आपोआप कळलें. ते म्हणाले, “बाबूजी, तुमचा सारा इलम बाळ आपल्यासाथ घेऊन गेला.”

बाबूजीच्या चेहऱ्यावर कोरड्या हसण्याची रेषा उमटून गेली. तो म्हणाला,
“या. आणखी एक डाव खेळू ”

“बहोत अच्छा. ”

खेळत असतांना शह दिला त्यावेळीं कैलासचंद्र ओरडला “विशू ! ”

शंभू मिश्र हंसत सुटले. त्याची चूक त्यांना कळली होती. ते म्हणाले, ”

“बाबूजी, शह !—शह म्हणा, विशू नव्हे. ”

दोघेही हसू लागले.

शंभू मिश्र शह देऊन म्हणाले, “बाबूजी. यावेळीं तुमचीं दोन प्यादीं गेलीं,”

कैलासचंद्र कावराकावरा होऊन म्हणाला, “दादा, ये ना लवकर. ”

तो कांहीं वेळ त्याची वाट पहात बसला. ते चिमुकले गुलगुलित हात एकदम येऊन त्याच्या पाठीवर पडतील असें त्याला वाटलें होतें. त्याला वेळ लागतो आहे असें पाहून शंभू मिश्र म्हणाले, “आतां प्यादें बचावणें अशक्य आहे बाबूजी. ”

म्हणतारा मानावर आला आणि म्हणाला, “म्वरंच कीं ! दोन मोहरीं मारलीं गेलीं की ! ”

त्यानंवर खेळ संपला. मिश्रजी विजयी झाले पण त्यांना आनंद झाला नाही. मोहरीं बाजूला लोटून ते म्हणाले, “बाबूजी, पुनः उद्यां खेळायला या. आज आपली तबियत बहोत बेदुरुस्त आहे. मिजाज एकदम बिघडला आहे. ”

घरीं परत जायला त्याला दुपार झाली. त्याला वाटत होतें, विशू नाही, मग जायची घाई कशाला ?

घरीं आला आणि पहातो तों सैंपाकघरांत लखीयाची आई एकटीच सैंपाकाची तयारी करीत होती. आज त्यांना स्वतःच चूल फुंकावी लागणार होती.—स्वतःच वाढून घ्यावें लागणार होतें—एकटेंच बसून जेवणें भाग होतें. वाटलें तर खावें, वाटलें तर खाऊं नये.—कुणाचा आग्रह नाही, कीं कुणाची पीडापीडही नाही. विश्वेश्वरच्या उपद्रवाची भीति नाही. अगदीं पूर्णपणें स्वतंत्र.

पण तें कांहीं त्याला बरे वाटलें नाही. सैंपाकघरांत येऊन पाहिलें, तर तिथें मुठभर तांदूळ, दोन बटाटे, दोन पटोल आणि थोडीशी डाळ होती.

त्याचे डोळे फाटून पाणी आले. दोन वर्षांपूर्वीची गोष्ट आठवली. त्यावेळीं असेंच स्वतःसाठीं स्वतः जेवण रांधावें लागत होतें. लखियाची आई अशीच नयारी करून देत होती. त्यावेळीं विशू आला नव्हता कीं गेलाही नव्हता.

फणसतळ्यावर त्याचें छोटेसें खेळातलें घर अजूनही उभें होतें. दोन फुटकीं मडकीं, एक हातपाय तुटलेली मातीची वाहुली, दोन पैशांचा एक फुटका अलगुज—अगदीं पोगप्रमाणेंच म्हाताऱ्या कैलासनें तीं सारीं गुंडाळून घेऊन आपल्या झोपायच्या खोलींत आणून ठेवलीं.

दुपारीं गंगा पांडेच्या घरीं पट मांडून तो बसत होता. संध्याकाळीं मुकुंद धोपच्या बैठकखान्यांत लोक तसेंच जमत होते. पण पट्टीचा खेळाडू म्हणून आतां कैलासचंद्राला कुणी मान देत नव्हता. त्यावेळीं तो दिग्विजयी होवा. आतां खेळायचें म्हणून खेळत होता. ज्यांना दाताशीं धरून त्यानें खेळायल्या शिकवले होते तेच आतां त्याच्यावर मात करीत होते. एका मोठ्यालाही दात लावून देता ज्याच्यावरान्बर तो यापूर्वी खेळत होता, ते आज छाती पुढें काढून पहिल्या फटक्याला त्याचा उंट मारून खेळ सुरू करूं लागले होते.

पूर्वीप्रमाणेंच त्याला खेळायचा नाद होता—पण आता ताकद नव्हती. पूर्वीच्या सारखे डावाला प्रतिडाव टाकायची केव्हा केव्हां त्याला आठवण होई पण सरळ खेळताना तो आतां केवढ्या तरी मोठ्या चुका करी. बुद्धिवले खेळायचा यापूर्वी त्याला मोठा अभिमान होता—आतां नुसती शरम वाटत होती.

तरीमुद्दां शंभू मिश्र अजून त्याला मानानें वागावी. त्याच्याशीं खेळताना तेढीला येत नसे. जरूर पडली तर त्याला सुचवायलामुद्दां कमी करीत नसे.

आजकाल त्याच्या घरीं भयंकर घोटाळा माजला होता. लखियाची आई जेव्हातेव्हां रागाला येऊं लागली होती. एकदोन वेळ डोळे पुशीत अमतांना मुद्दां कुणाकुणाला तो दिसून आला होता. ती म्हणे, “बाबू, खाणंपिणं अगदीं टाकलंतच का अलीकडे ? एकदां आरशांत चेहरा तरी पाहून घ्या !”

कैलासचंद्र हंसे आणि म्हणे, “बेटी, रांधावाढायला विसरून गेलीं आई मी. चुलीकडे जाणं कठीण जातंय मला.”

ती जुनीपुराणी नोकर होती. जा म्हटलें तरी जात नव्हती. आरडाओरडा करून कसाबसा मूठभर तांदळाचा भात त्याच्याकडून करून घेई.

अशा प्रकारें एक महिना गेला.

तीनचार दिवस कैलासकाका कुणाच्या दृष्टीस पडला नव्हता. ही गोष्ट पहिल्यानें शंभू मित्राच्या लक्षांत आली. तो चौकशीसाठीं आला. त्यानें हांक मारली “ बाबूजी ! ”

लखियाच्या आईनें त्यांच्या हांकिला उत्तर दिलें. ती म्हणाली, “ बाबूजींना बुखार आला आहे. ”

खोलींत येऊन मिश्रजी त्याच्या बिछान्याजवळ बसले आणि म्हणाले, “ बुखार आला आहे का बाबूजी ? ”

कैलास हंसून म्हणाला, “ हो मिश्रजी. बोलावणं आलं आहे—तेव्हां इलुहळू जायला निघालों आहे. ”

मिश्रजी म्हणाले, “ छे, छे ! राम राम ! आराम हो जायगा. ”

“ आतां आराम व्हायचं वय राहिलं नाहीं टाकूर. आतां खाना होणार आम्हीं ! ”

“ कविराजाला (वैद्याला) बोलावलं होतं ? ”

कैलासचंद्र पुनः हंसला आणि म्हणाला, “ अष्टावक्राच्या वर्षी कविराज येऊन काय करणार आहे मिश्रजी ? ”

“ अष्टावक्राच्या वर्षी ? बाबूजी, आणखी अष्टावन वर्षे जगतात ना माणसं ? ”

त्या प्रश्नाचें उत्तर न देतां कैलासचंद्र म्हणाला, “ असं पहा मिश्रजी, आमच्या दादाभाईनें पत्र लिहिलेंय—अग ये लखियाची आई, ती खिडकी उपड पाहूं. मिश्रजींना पत्र वाचून दाखवतों. ”

उशीखालचें एक पत्र काढून त्यानें मोठ्या कष्टानें तें साद्यंत वाचून दाखवलें. हिंदुस्थानी शंभू मिश्राला त्यांतला कांहीं भाग कळला, तर कांहीं कळला नाही.

रात्रीं शंभू मिश्रांनीं वैद्याला बोलावून आणलें. कविराज बंगाली होते. कैलासचंद्राची आणि त्याची ओळख होती. त्यांनीं विचारलेल्या प्रश्नाचीं उत्तरे दिल्यावर म्हातारा म्हणाला, “ कविराजमहाशय, दादाभाईनें पत्र लिहिलेंय. वाचून दाखवतों. ऐका हें. ”

कविराज महाशय दादाभाईला ओळखत नव्हते. त्यांनीं विचारलें, “ कुणाचं पत्र ? ”

“दादूचं—विशूचं ! अग ए लखियाची आई. दिवा जरा इकडे घे पाहूं—”

त्यानें सारें पत्र त्याला वाचून दाखवले. कविराजला तें कळलें कीं नाहीं याची कैलामचंद्राला पर्वा नव्हती. विशूचें पत्र—शरयूनें लिहिलेलें—यांतच म्हाताऱ्याला समाधान वाटत होतें. तेंच त्याचें सुखाचें साधन !

औषध देऊन कविराजमहाशय निघून गेले. शंभू मिश्राला जवळ बोलावून कैलासकाका विश्वेश्वराच्या रूपाचें, गुणाचें, बुद्धीचें वर्णन करूं लागला.

दोन आठवडे गेले तरी त्याचा ताप हटला नाहीं. शेजारच्या एका मुलाला बोलावून म्हाताऱ्यानें त्याच्याकडून विशूला पत्र लिहून घेतलें. सारांश एवढाच, कीं आपण खुशाल आहें,—तरीपण सध्यां प्रकृति तितकीशी बरी नाहीं,—तरीही काळजी करण्याचें कारण नाहीं.

कैलासकाका आतां अगदीं थकत चालला आहे असें कळल्यामुळें हरिदयाळ त्याला पहायला आला. चारदोन शब्द बोलला न बोलाला तोंच कैलासनें उशीखालचें पत्र काढून त्याच्या हातीं दिलें आणि म्हटलें, “बाबाजी, वाच. ”

पत्र अगदीं मळून गेलें होतें. एक दोन ठिकाणीं फाटलेलें असल्यामुळें चांगलेसें वाचतां येत नव्हतें. जेवढें वाचतां आलें तेवढें हरिदयाळनीं वाचून दाखवले. ते म्हणाले, “शरयूनं लिहिलेंय वाटतं ? ”

“ लिहिलेंय तिनं. पण पत्र आहे माझ्या दादाचं. ”

“ खालीं त्याची सही आहे खरी. ”

त्याचे उद्गार म्हाताऱ्याला आवडले नाहींत. तो म्हणाला, “ नांव त्याचं—पत्र त्याचं—शरयूनं नुसतं त्याहायचं काम केलं. आतां तो त्याहायला शिकला, कीं स्वतःच पत्र लिहील मला. ”

हरिदयाळनीं मान तुकावली. मोठ्या खुर्षीत येऊन कैलासचंद्र बोवूं लागला, “ वाचलत ना बाबाजी ? केव्हांही रात्रीं आमचा विशू ‘ दादू दादू ’ म्हणत रडत ओरडत उठायचा—तो काय असा विसरतोय मला ? ” त्याचवेळीं त्याच्या गालावरून ओघळलेलीं दोन आसवे उशीवर पडलीं.

लखियाची आई जवळच होती दयाळठाकूरनां खून करून बाहेर बोलावून ती म्हणाली, “ तुम्हीं आतां जा ठाकूर. तुम्ही बसलांत कीं सारा दिवस त्यांच्या याच गोष्टी सुरू होतील. ”

आणखी चारपांच दिवस गेले. आतां तो अगदींच थकत आला होता. आजकाल शंभू मिश्र रात्रंदिवस त्याच्या विलाय्याजवळ बसलेला असे. मधून मधून कविराज येऊन प्रकृति पाहून जात.

आज माग दिवस तो शुद्धीवर नव्हता ! संध्याकाळीं तो थोडासा भानावर आला. त्यानंतर केव्हां शुद्धीत तर केव्हां बेहोप होऊन तो पडून राहिला होता.

मध्यान्ह रात्रीं तो बोल्ड लागला, “ विशू दादा, माझा वजीर दे आतां. नाही तर मात होईल माझ्यावर ! ”

शंभू मिश्र जवळ येऊन म्हणाला, “ काय म्हणतां बाबूजी ? ”

कैलासचंद्रानें एकदां त्याच्याकडे पाहिलें. धावण्याघुबण्या त्यानें उशीच्या खालीं हात घातला. तिथलें काही तरी हरवलें, हवें तेव्हां हाताशीं मिळत नाही— असें त्याला वाटलें असावें. त्यानंतर हाताशपणें तो कुशीवर बळला आणि पुढपुढें आगला, “ विशू, विश्वेश्वर, माझा वजीर दे मय्या ! वजीर टाकून कसं खेळूं—सांग ना ? ”

ना जगाच्या बुद्धिवळांच्या खेळांत कैलासचंद्राचा वजीर हरवला होता. विश्वपतीकडे काकुळतवाणीनें तो वजीर मागत होता.

शंभू मिश्र जवळ येऊन उभा राहिला — लस्वियाच्या आईनें दिवा आणून समोर धरला. म्हाताऱ्याचे डोळे धर गेले होते—नुमते ओंठ थरथर कांपत होते. त्या ओठांवाटे थरथरत शब्द बाहेर पडत होते, “ विश्वेश्वर ! वजीर-पांचून कसा रे खेळूं ? दे भाई, दे—माझा वजीर दे ! ”

दुसऱ्या दिवशीं दयाळ ठाकूरनीं चंद्रनाथला पत्र लिहिलें—काल रात्रीं कैलासचंद्र कैलासवासी झाला.

दर्पचूर्ण

१

संध्याकाल झाल्यावर इंदुमति जरा विशेष थाटमाट करून नवऱ्याच्या खोलीत येऊन म्हणाली, “काय चाललंय ?”

नरेंद्र एक बंगाली मासिक पुरताने वाचीत होता. नजर वर करून त्याने एक शब्दमुद्रां न बोलता तिच्या तोंडाकडे पाहिले आणि हातचें पुस्तक तिच्या हाती दिले.

उघडलेल्या पानावर नजर फिरवून आपाळाला आठव्या वाक्यन इंदू आश्चर्याच्या स्वराने म्हणाली, “इच्छ ! ही कविता आहे वाटतं ? छान ! छान ! बैठेसे बेगार भली. कुठलं मासिक हें पाहूं ? ‘सरस्वती !’ ‘स्वप्रकाश’नं छापली नाही वाटतं ?”

तें मनाला लागल्यामुळे नरेंद्रची शांत दृष्टि ग्लान झाल्यासारखी दिसली.

इंदूने पुनः प्रश्न केला, “‘स्वप्रकाश’नं परत केली वाटतं ?”

“पाठवली नव्हतीच त्याच्याकडे.”

“पाठवून एकदां कां पाहिलं नाही ? ‘स्वप्रकाश’ म्हणजे काहीं ‘सरस्वती’ नव्हे. त्यांना थोडी पारख आहे. तेवढ्यासाठीच तर मी वाटेल तें मासिक कधी वाचीत नाही.” थोडेसें हंसून इंदू म्हणाली, “—बर बरं ! स्वतःचं लेखन स्वतःच इतकं मन लावून वाचीत होतां वाटतं ? छान छान ! आज शनिवार आहे—मी त्या घरच्या माझ्या मैत्रिणीबरोबर सिनेमाला जाणार आहे. कमला झोपी गेली आहे. कवितेच्या धुंदीत मुलीकडे पहायला विसरूं नका. मी चाललं.”

ममिक पुस्तक बंद करून नरेंद्रने तें टेवलावर टेवलें आणि म्हटलें,
“ जा. ”

इंदू जायला लागली होती. तितक्यांत एक मोठा सुस्कारा कानीं जाल्यामुळें ती फिरून उभी राहिली आणि म्हणाली, “ वाः ! मी कांहीं तरी करायचं मनांत आणलं कीं तुम्ही असे हे सुस्कारे कां सोडता तें सांगाल का ? एवढं जर तुमचं काळिज पोळतं तर तोंड उघडून बोला ना—बाबांना पत्र पाठवतें अन् काय करायचं तें पहातें. ”

क्षणभर इंदुकडे पहात नरेंद्र स्वस्थ राहिला होता. तो कांहींतरी बोलेल असें वाटत होतें. पण तो कांहीं बोलला नाहीं—मुकाश्यानें त्यानें मान खाली घातली.

नरेंद्रची मामेवहीण विमला ही इंदूची मैत्रीग होती. पलीकडल्या रस्त्याच्या बळणावरच तिचें घर होतें. तिच्या दारांत गाडी थांबवून इंदू घरांत आली आणि पहातांच आश्चर्यचकित झाली. रागारागानें ती म्हणाली, “ हें काय वृत्त ? कपडे बदलले नाहींत वाटतं ? निरोप नाहीं का मिळाला ? ”

विमला हंसत म्हणाली, “ मिळाला. तरी पण मला थोडा वेळ होईल बाई. आतांच हे बाहेर फिरायला गेले आहेत. ते आल्याशिवाय मला येतां यायचं नाहीं. ”

इंदू मनांतल्या मनांत संतापली. तिनें खोंचून प्रश्न केला, “ प्रभूचा हुकूम मिळाला नाहीं वाटतं ? ”

विमलेचा सुंदर चेहरा गोडशा हंसण्यानें अधिकच गोड दिसू लागला. तिची ही खोंच तिनें खिलाड वृत्तीनें ऐकून घेतली. ती म्हणाली, “ नाहीं. दासीची अर्जी अजून पेश केली नाहीं. पेश केली असती तर नामंजूर झाली नसती अशी दासीला खात्री आहे. ”

इंदू अधिकच संतापली. तिनें विचारलें, “ मग कां पेश केली नाहींस ? मी वेळीच तुला सांगून ठेवलं होतं ! ”

“ तेव्हां धोर झाला नाहीं वहिनी. आफिसांतून आल्याबरोबर ते म्हणाले, कीं डोकं दुखतंय. म्हटलं थोडा फराळ करून थोडी चक्कर मारून येऊं देत. मन जरा प्रसन्न झालं कीं सागेन. अजून जायला वेळ आहे. जरा थांब ना. त्यांना येऊं दे ना परत. ”

“ वसं तुला हसूं येतं वन्सं, तेंच मला कळत नाही. मी असतें तर शरमून मरून गेलें असतें. घरीं बाईला किंवा शिपायाला सांगून गेलं तर नाही का चालायचं ? ”

विमला घाबरून म्हणाली, “ बाप रे ! एकदम घरांतून घालवून देतील की ! पुनः या जन्मीं तोंड पहायचे नाहीत. ”

इंदू चकित झाली. संतापानें तिला बोलायलाही सुचेना. ती म्हणाली, “ घालवून देतील ? कोणत्या कायद्याच्या आधारे ? कोणत्या अधिकाराच्या जोरावर—सांग ना ? ”

विमलेनें अगदीं संथपणें उत्तर दिलें, “ त्यांत कसली अडचण वहिनी ! ते मालक—मी नुसती पायाची दासी. त्यांनीं घालवलं तर कोण त्यांना नको म्हणणार ? ”

“ नको म्हणणार सरकार ! नको म्हणणार कायदा ! तें गेलं चुलीत पण असं पहा वन्सं, स्वतःच्या तोंडानें स्वतः दासी म्हणून कबूल करायला तुला एवढीसुद्धां लाज वाटत नाही ? नवरा म्हणजे काय मोगल बादशहा ? आणि बायको म्हणजे काय त्याची विकत घेतलेली बांदी ? स्वतःला असा कमीपणा घेणं—असं तुच्छ लेखणं—हें गौरवाचं लक्षण का ? ”

तिला राग आलेला पाहून विमलेला मोठी गम्मत वाटली. ती म्हणाली, “ तुझी वन्सं आहे आपली खुळीभोळी बायको माणूस—बरं का वहिनी, म्हणून तिला नवऱ्याची दासी म्हणून घ्यायला अभिमान वाटतो. बरं, मी असं विचारतें वहिनी, तूं जी एवढी बोलते आहेस ती दादाची परवानगी घेऊन का घरांतून बाहेर निघाली आहेस ? ”

“ परवानगी ? कां ? कशासाठी ? ते बाहेर जातात तेव्हां माझ्या परवानगीची वाट पहातात का ? ‘ मी चाललें ’ एवढंच त्यांना सांगितलं आणि निघून आलें. ” एक क्षणभर उगीच राहून ती एकदम उसळून म्हणाली, “ तरीपण माझ्या नवऱ्यासारखा गुणी नवरा फारच थोड्या बायकांच्या माग्यानं लाभला असेल, असं मी अगदीं स्वच्छ म्हणेन. ते कधीसुद्धां मला विरोध करीत नाहीत. पण त्यांनीं असं केलं नसतं, सदानुकदा अडवलं असतं, तरीही तुला सांगतें वन्सं, मी माझा स्वाभिमान सोळा आणे टिकवून धरला असता. मी संगिनी आहे, सहधर्मिणी आहे. त्यांची बांदी नव्हे. तुझ्यासारखे

उद्गार मी कधीच काढले नसते. माहीत आहे वन्सं, अशाच रीतीने आमच्या देशांतल्या साऱ्या बायका, पुरुषांच्या पायतळीं डोकें देऊन अशा तुच्छ, अशा खेळांतल्या बाहुल्या होऊन बसल्या आहेत. स्वतःचा मान जर स्वतः राखला नाहीं तर नुसता मागून तो कुणी देईल का वन्सं ? सांग ना ? माझा नवरा इतका चांगला आहे—पण तो प्रभु अन् मी त्याची बायको म्हणजे त्याची बांदी, असं वाटूं घायला मी कधीसुद्धां जागा देत नाहीं. माझ्या या स्त्रीदेहांतसुद्धां भगवान वास करतोय, ही गोष्ट मी स्वतः विसरत नाहीं कीं त्यालाही विसरूं देत नाहीं.”

विमला मुकाट्यानें ऐकत होती तिचें भाषण संपल्यावर तिनें एक सुस्कारा सोडला. पण त्यांत प्रश्नाचापाचा अंश नव्हता. ती म्हणाली, “स्वाभिमान राखणं म्हणजे काय तें मला कांहीं माहित नाहीं वहिनी—स्वाभिमान म्हणजे त्याच्यापार्यां आत्मार्पण वाटतें ?—हे पदां ते आले. जरा थांब, मी आतांच त्यांची परवानगी घेऊन येतें.” असें म्हणून गालांतल्या गालांत हंसत ती घाईघाईनें निघून गेली.

इंदूनें तें पाहिलें. तिच्या सर्वांगाचा भडका उडाला.

सिनेमाहून परत येतांना वाटेंत इंदू एकाएकीं म्हणाली, “वन्सं, परवानगी मिळाली नसती तर तूं आली नसतीस का ?”

रस्त्याकडे पहात विमला दुसऱ्याच कांहींतरी गोष्टीचा विचार करित असावी ती दचकून म्हणाली, “नाहीं !”

“तर मग मला वाटतें वन्सं, जेव्हां जेव्हां मी येतें आणि तुला ओढून घेऊन जातें, तेव्हां तेव्हां तुझा नवरा तुझ्यावर रागावत असेल ?”

तोड फिरवून विमला म्हणाली, “मग मी स्वतःच कशी आलें असतें वहिनी ? उलट मलाच वाटतें, कीं तूं ही अशी येतेस म्हणून कदाचित् दादाचाच माझ्यावर राग होत असेल.”

इंदू दिमाखानें म्हणाली, “तुझ्या दादाचा तसा स्वभावच नाहीं मुळीं. आधीं ते कधीं आपल्या अधिकाराच्या मर्यादेपलीकडे जात नाहीत—शिवाय मला पक्कं माहीत आहे, कीं माझ्यावर राग करण्याइतकी स्पर्धा त्यांच्या स्वप्नांतही यायची नाही.”

विमलेने एक मोठा सुस्कारा सोडला. मिनिटभर थांबून ती हळूच म्हणाली,
“वहिनी, दादाचं तुझ्यावरचं प्रेम केवढं मोठं आहे ! पण तूं मात्र—”

आतां कुठें इंदूच्या तोंडावर हंसण्याची रेषा उमटली. ती म्हणाली, “मी काहीं त्यांच्या शब्दाबाहेर जात नाही—पण माझ्याबद्दल तुला हा असा संशय आला कशामुळे ?”

“काय सांगूं वहिनी ! पण मला असं वाटतं, कीं तूं—”

“तुला असं कां वाटतं वनसं, माहीत आहे ! माझं प्रेम तुझ्यासारखं असं पायावर लोटांगणं घेणारं नाही म्हणून ! ईश्वर करो आणि माझं प्रेम स्त्रीजातीची मर्यादा ओलांडून उलटून माझ्या मार्थी न बसो. माझ्या स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण करणारं प्रेम मला नको आहे. तसल्या प्रेमाची मला चीड आहे.”

विमला आंतल्या आंत शहारली.

क्षणभर थांबून इंदू म्हणाली, “बोलतशी नाहीस वनसं ! कसला विचार करतेयस ?”

“काहीं नाही. दादाचं प्रेम असंच चिरकाल राहो अशी प्रार्थना करतेंय मी. काहीं जरी म्हटलंस तरी नवऱ्याच्या प्रेमापेक्षां या तीन त्रिभुवनांत बायकांच्या जातीला दुसरं मोठं काहीं नाही—” क्षणभर थांबून विमला पुनः म्हणाली, “तुझी स्त्रीजातीची मर्यादा म्हणजे काय आणि तुझी स्वातंत्र्याची कल्पना तरी काय—कोण जाणे ! मी माझं सर्वस्व त्यांच्या पायीं विसंबून स्वस्थ राहिलें आहे. खरं सांगतें वहिनी, माझी अशी दशा झाली आहे, कीं स्वतःचं म्हणायला माझं असं काहीं राहिलेलंच नाही. त्यांची इच्छा म्हणजे—”

“छे छे ! गप्प बस ! गप्प बस !—”

विमला दचकून उगीच राहिली. इंदु चिडून म्हणाली, “आमच्या देशांतल्या स्त्रिया म्हणजे काय मातीच्या बाहुल्या आहेत ? जिव नाही—आत्मा नाही—काहींच नाही ?—बरं—मी असं विचारतें, असं करून तुला मिळालंय काय ? माझ्यापेक्षां प्रेमाचा जास्त वांटा का तुला मिळालाय ? वनसं, प्रेमाचं मोजमाप करायचं येत नाही, नाहीतर तुला पटवून दिलं असतं—जाऊं दे तें ! पण मी असं कां म्हणतें माहित आहे ? तुझ्यासारखी मी कंगाल वृत्ति मार्थी घेऊन बसलेली नाही. मला मोठं वाईट वाटतं वनसं, ते एवढे शांत कां ? एवढे सहनशील कां ? कधींमुद्दां एक तेढा बोल बोलत नाहीत. तसे बोलले

असते तर त्यांना पटवून दिलं असतं, कीं जिला तुम्ही हिशेबांत घेत नाही ती व्यक्तिही माणुसच आहे—तिलासुद्धां गैरहिशेबी वागतां येतं.—स्वाभिमान सोडून प्रेम नको असतं तिला !—हें आणखी काय ? तोंड फिरवून हंसतेयसशी ? ”

विमलेनें कसेंबसें आपलें हंसें दाबून म्हटलें, “ काय ? कुठं काय ! कांहीं नाही. ”

“ नाहीं कां ? आत्तांच तुझ्या तोंडावर हसूं आलेलें स्पष्ट दिसत होतं मला. ”

आतां उघडपणें हंसून विमला म्हणाली, “ तुझें भाषण ऐकून मला हंसायला येत होतं. अग वहिनी, एवढें लाभलेंय म्हणूनच तूं एवढी बडबडतेयस ! ”

संतापून इंदूनें विचारलें, “ अन् लाभलं नसतं तर ? ”

“ असं बोलली नसतीस ! ”

“ खोटं—साफ खोटं ! वन्सं, सारींच कांहीं तुझ्यासारखीं नाहीत—सारींच कांहीं भीक मागत हिंडत नाहीत. आत्मगौरवाची कल्पना असलेल्या बायका-सुद्धां या जगांत आहेत. ”

आतां मात्र विमलेच्या चेहऱ्यावरचें हसूं हळुहळु वितळत गेलें. ती म्हणाली, “ तें मला माहित आहे. ”

“ माहित असतं तर अशी बोलली नसतीस. कसंही असो, पण यापुढं ध्यानांत ठेव,—भीक मागत नाहीत, स्वतःच्या सामर्थ्यानं हवं तें मिळवतात, अशीही भागसं या जगांत आहेत. ”

विमला खिन्नपणें म्हणाली, “ बरं बरं !—हें पहा आपलं घर आलं. येतेस का जरा ? ”

“ नाही. मीही जातें घरीं. गाडीवाला, या गल्लीच्या तोंडावर—”

“ दादाला माझा प्रणाम सांग वहिनी—”

“ सांगेन. ए गाडीवाला चलो—”

२

“ आतां पुरे झालं—संसारखर्चासाठीं तरी कांहीं पैसा घ्यायला हवा ना ? ”

बायकोच्या या मागणीचें नरेंद्रला आश्चर्य वाटलें. तो म्हणाला, “ इतक्यांत दोनशें रुपये संपले ? ”

“ नाही संपले तर काय खोट बोलतेंय ! की लपवून ठेवतेंय ? ”

नरेंद्रच्या चेहऱ्यावर एकदम घाबरल्याची छाया दिसू लागली. कुठें अहित पैसे ? कसे मिळवायचे ?

त्याच्या मुद्रेवरची छाया इंदूने पाहिली खरी पण ती भलत्या नजरेने पाहिली. ती म्हणाली, “ खरं वाटत नसेल तर यापुढं एक खातेवही घ्या, मी हिशेब लिहून ठेवीन. किंवा असं करा ना—खर्चाचे पैसे तुमच्याकडेसच ठेवा. मग मलाही भीति नको अन् तुमच्या संशयाखाली मला लाजेन मरायलाही नको. ”

तीव्र दृष्टीने तिने त्याच्याकडे पाहिले त्यावेळी त्याच्या मुद्रेवरची भेसूर छाया अधिक भेसूर झाली. नरेंद्र संथपणे म्हणाला, “ खोटं म्हणत नाही—पण—”

“ पण काय ? खरं वाटत नाही ? हेंच ना ? ठीक आहे. आतांच जातं नि आठवेळ तेवढा हिशेब लिहून आणतें. अं ! काय सुखाचा घरसंसार चाललाय हा आमचा ! ” असें म्हणून रागारागाने ती खोलीबाहेर पडली.

पण लगेच मार्गे फिरून येऊन ती म्हणाली, “ तसं काय म्हणून ? काय म्हणून मी हिशेब लिहून देऊं ? मी काय खोटं बोलतेंय ? माझ्या मामे-बहिणीच्या लग्नासाठी कपडे केले, त्याला लागले रुपये पन्नासांवर. कमलेच्या कपड्यांचे झाले बारा रुपये. त्या दिवशीं सिनेमाला गेलो त्यावेळीं दहा बारा लागले. पहा ना हिशेब करून किती झाले ते ? त्यानंतर हा आज दहा पंधरा दिवसांचा घरखर्च झाला तो का एवढा मोठा झाला ? कां कपाळशूळ उठला तुमचा ? आमच्या दादाच्या संसाराला महिना सातआठशें सुद्धा पुरत नाहीत. खरं सांगतें, असं केलंत तर इथं कांहीं माझा निभाव लागायचा नाही. त्यापेक्षां अगदीं उघडच सांगा ना—दादाची बदली झालीय आतां मेदिनी-पूरला—मी मुलीला घेऊन जातें तिकडे—तुम्हीही सुटाल, मीही सुटेन. ”

कितीतरी वेळ नरेंद्र मान खाली घालून बसला होता. तशीच मान वर करून तो म्हणाला, “ यावेळीं कांहीं शक्य दिसत नाही. थोड्या दिवसांत काय जमतं तें पहातो. ”

“ म्हणजे ? नाही जमलं तर उपास का करायचे ? हें पहा, मी उद्यां आपली मेदिनीपूरलाच जातें. अन् तुम्हीही एक काम करा. हा दलालीचा

धंदा सोडून द्या अन् दादाच्या वशिल्यानं कुठं तरी एक नोकरी पत्करा, म्हणजे तेवढा तरी पुढं निश्चितपणा येईल. जे आपल्याला जमत नाही त्याला हात घालून स्वतः फसूं नका अन् माझंही नुकसान करूं नका.”

नरेंद्रने उत्तर दिलें नाहीं. इंदू आणखी कांहींतरी बोलणार होती पण तितक्यांत गड्याने शंभूबाबू आल्याचें सांगितलें आणि त्या मागोमागच बाहेरून बुटाचा आवाज ऐकूं आला. जवळच्या दरवाजांनं आंत जाऊन इंदू पडद्याआड उभी राहिली. ”

शंभूबाबू एक ‘महाजन’ होते. मरायच्यापूर्वी नरेंद्रच्या बापानें बरेंचसें कर्ज करून ठेवले होते, त्या देण्याबद्दल मुलाजवळ तगादा करण्यासाठीं शंभूबाबू वारंवार येत असत. आजही ते तसेच आले होते. त्यांची वाणी भलतीकडे गोड होती. आल्याबरोबर त्यांनीं अशा कांहीं रीतीनें बोलायला सुरवात केली, कीं त्यांचें भाषण पुनः ऐकायच्यापूर्वीच स्वतःचें डोकें कापून विकून त्यांची भरपाई करावी पण हट्टं नये — असें ऐकणाराला वाटावें.

शंभूबाबू निघून गेल्यावर इंदू पुनः समोर येऊन उभी राहिली आणि म्हणाली, “कोण हे ? ”

“शंभूबाबू.”

“बरं मग ? ”

“वसुलीसाठीं आले होते.”

“तें कळलं मला. पण हें कर्ज केलंत कशाला ? ”

या प्रश्नाचें उत्तर देताना नरेंद्रनें जरा तेढी वाट काढली. तो म्हणाला, “बाबा अचानक वारले—त्यामुळं—”

अतिशय संतापून इंदू म्हणाली, “तुमचे बाबा काय पृथ्वीच्या पाठीवरच्या प्रत्येक माणसाचें ऋण काढून ठेवून गेले ? कोण फेडणार हें ? तुम्हीं कसे फेडणार ? सांगा ना ? ”

एवढ्या प्रश्नांचें उत्तर एका दमांत देणें शक्य नव्हतें. इंदूनेंही स्वतः तशी अपेक्षा केली नव्हती. उत्तर यायच्यापूर्वीच ती म्हणाली, “—बरं, तुमचे बाबा एकाएकी वारले पण तुम्हीं तर एकाएकीं लग्न केलं नाहीं ? ही सारी भानगड माझ्या बाबांना तुम्हीं कळवायला हवी होती. माझ्याकडून लपवून ठेवलीत हें तरी बरं केलं का ? लोक म्हणतात, तुम्हीं मोठे धर्ममीरू आहांत !—मी

म्हणने, हेंच का तें तुमचं धर्मशास्त्र ? असंच लिहिलेंय का तुमच्या धर्मशास्त्रांत ?” असें म्हणून युद्धघोषणा करण्याच्या आवेशानें तिनें नवऱ्याच्या तोंडाकडे पाहिलें; पण ज्या माणसावर तीक्ष्ण बाणांचा एवढा हा वर्षाव निष्ठुरपणें करण्यांत आला होता, त्या माणसाला देवानें अगदीं निरस्त्र, अगदीं असहाय करून या जगांत सोडून दिलेलें होतें. कुणावरही उलटून आघात करणें त्याच्यालेखीं शक्यच नव्हतें — शक्य होतें सहन करणें ! आघाताचे सारे फटके त्याच्यावर बसले कीं ते वितळून जात आणि अगदीं थोडक्याच वेळांत तो स्तब्ध होऊन जाई.

पण आज तो थोडका वेळसुद्धां त्याला मिळाला नाहीं. शंभूबाबूची कठोर भाषा ऐकून झालेला त्रास क्षणभर ओसरतो न ओसरतो तोंच इंदूनेंही त्याच्यावर एवढा मोठा मडिमार करायला सुरवात केली, कीं त्या असह्य मान्यामुलें बेभान होऊन उत्तरादाखल चार कठोर शब्द बोलावे असेंही त्याला वाटलें. पण शेवटीं तें काहीं त्याला साधलें नाहीं. स्वाभाविक अक्षमतेचें निष्फळ अवडंबर माथी घेऊन तो चेंगरून कोसळून पडला. मरतुकड्या आवाजांत तो म्हणाला, “ बाबांच्या बाबतींत तूं असं बोलावं हें योग्य का ? ”

“ नाहीं — योग्य नव्हे. पण माझ्या बाबतींत योग्य काय आणि अयोग्य काय याची मीमांसा करायला काहीं मी तुम्हांला सांगितलं नव्हतं. या सान्या भानगडी तुम्हीं माझ्या बाबांना उघड करून कां सांगितल्या नाहींत ? ”

“ मी काहींच लपवलं नव्हतं इंदू. शिवाय तुझे बाबा आणि माझे बाबा बाळमित्र — त्यांना सारं काहीं माहीत होतं. ”

“ तर मग असंच तुमचं म्हणणं, कीं कळून सवरून माझ्या बाबांनीं मला असं विहिरीत लोटलं ? ”

त्याला तें असह्य झालें. तो आश्चर्यचकित झाला. स्तंभित होऊन त्यानें मान खाली घातली. बायको खरीच रागावली होती, कीं तें नुसतें प्रेमकलहाचें दोंग होतें हेंच त्याला उमजेना.

मूळ काय झालें तें इथं सांगणें अवश्य आहे. पुष्कळ वर्षेपर्यंत हीं दोन कुटुंबे शेजारींशेजारीं रहात होती. या दोघांचें लग्न एकप्रकारें ठरून गेलें होतें. पण एकाएकीं इंदूच्या बापाचें मन बदललें. काहीं वर्षे लग्न करायचें थांबवून मुलीला पुढला अभ्यास करण्यासाठीं अविवाहित ठेवावें असें तिच्या बापानें

ठरवल्यामुळे जमलेली सोयरीक तेवढ्यापुरती मोडली. इंदू अठरा वर्षांची झाल्यानंतर ज्यावेळी तिच्या लग्नाची गोष्ट निघाली त्यावेळी कलकत्त्याला आल्यावर तिच्या बापाला कळून आले, की नरेंद्रचा बाप कैलासवासी झाला होता. त्यावेळी नरेंद्रची सांपत्तिक स्थिति कोणत्या प्रकारची आहे याजबद्दल इंदूच्या आईबापांनी भरपूर विचक्षणा केली होती. इथे संबंध जुळावा असें मुद्दां त्यांना वाटत नव्हते. पण आपल्या प्रौढ आणि सुशिक्षित मुलीच्या इच्छेबाहेर जाणें त्यांना अशक्य झालें आणि त्यांनीं शेवटीं संमती दिली.

या साऱ्या गोष्टी इंदू खरोखरच विसरून गेली होती, कीं रागानें बेकाम होऊन स्वतःची फसवणूक करण्यासाठीं ती अशाप्रकारें त्याला वारंवार सतावून सोडीत होती, याचें निराकरण करतां न आल्यामुळे नरेंद्र मुकाट्यानें मान खाली घालून स्वस्थ बसून राहिला.

मुकाट्यानें खालीं मान घालून बसलेल्या त्या आपल्या नवऱ्याच्या तोंडाकडे एक कटाक्ष फेंकून एक शब्दमुद्दां न बोलतां इंदू रागागानें तिथून निघून गेली.

ती न बोलतां गेली खरी—यापूर्वीं कितीतरी वेळां ती अशी गेली होती — पण अकस्मात नरेंद्राला वाटलें, कीं तिनें बुद्धिपुरस्सर आज आपल्या हृदयांतल्या क्षतावर क्षार टाकला होता. क्षणभर मान वर करून रागागानें जात असलेल्या आपल्या स्त्रीकडे त्यानें पाहिलें. ती नजरेआड झाली तेव्हां एक मोठा—अतिशय मोठा सुस्कारा सोडून तो त्याच ठिकाणीं निर्जीवासारखा कोसळून पडला. आज सहसा त्याच्या मनांत प्रथमच असा विचार उत्पन्न झाला, “ सारं खोटं !—सारी भूल !—” हे घरदार, स्त्रीपुत्र, स्नेह, प्रेम सारं काहीं त्याला आज एका क्षणांत मरुभूमींतील मरिचिकेसारखें दिसूं लागलें.

३

“ दादा ! ”

“ कोण तें ? विमल का ? ये ताई, ये ! ” असें म्हणून नरेंद्र उठून विछान्यावर बसला. त्याच्या चेहऱ्यावर जी दुःखाची छाया दिसत होती ती विमलेच्या नजरेला आल्यावांचून राहिली नाहीं.

“ फार दिवस भेटली नाहीस ताई. खुशाल आहेस ना ? ”

विमलेचे दोन्ही डोळे पाण्याने भरून आले. ती संथपणे येऊन त्यान्या विछान्याजवळ बसली आणि म्हणाली, “ हें काय दादा—आजारी पडलायस अन् मला कळवलं नाहीस अजूनपर्यंत. ”

“ तसा कांहीं आजारी नाही मी ताई. ही छातींतली दुःखी जरा—”

डोळ्यांतलें एक टिप आपल्या हातानें पुसून ती म्हणाली, “ जरा म्हणजे काय रे ? उठून सुद्धां बसवत नाहीं !—डॉक्टर काय म्हणतो ? ”

“ डॉक्टर ? डॉक्टर कशाला हवा ? बरं होईल आपोआप. ”

“ अं ? डॉक्टरसुद्धां बोलावला नाहीस ? किती दिवस झाले ? ”

हंसायचा प्रयत्न करित नरेंद्र म्हणाला, “ किती दिवस होय ? त्या दिवसापासून ग—होतील सातआठ दिवस. ”

“ सात दिवस ? म्हणजे सारं कांहीं पाहून वहिनी निघून गेली ? ”

“ नाहीं नाहीं. पाहून गेली नाहीं—मला वाटतं, मी तसा आजारी आहे तें तिला नीटसं कळलं नसावं. ती गेली त्या दिवशीं सुद्धां मी बाहेर जाऊन बसलों होतो ना ? नाहीं, नाहीं ! हजार प्रकारें राग आला, तरी तुम्हीं बायका काय कधीं असं करणार आहांत ताई ? ”

“ म्हणजे रागावून गेली आहे का वहिनी ? ”

“ नाहीं. राग नाहीं—इथं त्रास होत होता. अडचणी होत्या बऱ्याचशा ना ? असे क्लेश काढायची तिला संवय नाही. तिची प्रकृतिदेखील भारी खराब झालीय—नाहींतर आजारीपणा पाहूनसुद्धां बायको माणूस कधी राग करतं का ? ”

डोळ्यांत येणारीं आंसवें आंवरीत ती मन घट्ट करून म्हणाली, “ करतं तर दादा ! आम्हां बायकांना अशक्य असं कांहीं नाहीं ! नाहींतर तुम्हीं विछान्यावर पडेपर्यंत कांहीं कळतसुद्धां नाहीं आम्हांला. भोला, मेणा आला का रे ? ”

“ आणायला पाठवलाय आईसाहेब. ”

“ इतक्यांतच जायचं का ताई ? अजून दिवस मावळला नाहीं. जरा थोडी बस ना. ”

“ नाहीं दादा, संध्याकाळ झाली कीं थंडी लागेल. भोला, मेणा एकदम आंतच वेहं. ”

“ आंत कशाला विमल ? ”

“ आंतच आणायला हवा दादा. ही अशी छातींतली दुःखी असतांना बाहेर चालत जायला त्रास होईल. ”

“ म्हणजे ? मला घेऊन जाणार आहेस वाटतं ? काय वेडी आहेस ! एवढा गोंधळ घालण्याजोगं असं काय झालंय मला ? मदोदित मला असं होतं — अन् तसंच आपोआप बरं वाटत. ”

“ तें राहूं दे दादा. मला काहीं आणखी एक भाऊ नाही, हा गोला तर तो आहे म्हणायला ! हा पहा मेणा आला. हें रेंपर चागलं गुंडाळून घे अंगाभोवती. मोला, जरा आणखी पुढं आण पाहूं मेणा. नाहीं दादा, यावेळीं तुला अगदीं नजरेंसमोर ठेवल्याशिवाय मला एवढंसुद्धां बरं वाटायचं नाही. ”

“ मला असा घेऊन जाशील असं वाटलं असतं, तर तुला कळवलंसुद्धां नसतं. ”

त्याच्या तोंडाकडे पहात विमला म्हणाली, “ तुझ्या अडचणी तुझ्याकडेच राहू देत दादा. मला काहीं सुनावूं नकोस. असं कसं बोलवलें तुला ? तुझी ही अशी अवस्था असतांना तुला एकटा टाकून जाववेल का मला ? अगदीं खरं खर सांग ? ”

एक सुस्कारा सोडून नरेंद्र म्हणाला. “ मग चल तर. ”

“ दादा. ”

“ काय ग ? ”

“ आज रात्रीच वहिनीला एक तार करतें. उद्यांच्या उद्यां येऊं दे ती ! ”

नरेंद्र अस्वस्थ होऊन म्हणाला, “ नको-नको-तिला कळवूं नको. ”

“ कां कळवूं नको ? मेदिनीपूर काहीं इतकं लाब नाही. एकदां येईल, वाटलं तर पुनः निघून जाईल. ”

“ नाहीं ग विमल, नाहीं. खरोखरच तिची प्रकृति बरी नाही. जाऊं दे आणखी दोन दिवस. ”

थोडा वेळ थांबून तो म्हणाला, “ विमल, तुझ्या हातीं पडल्यावर जर मी बरा झालों नाहीं तर कोण दुसरं मला बरं करणार ? काय ग, मी येणार तें गगनबाबूंना माहीत आहे ना ? ”

थक होऊन विमलनें विचारलें, “ म्हणजे ? ”

“ गगनबाबूंना कळल्याशिवाय — ”

“असं कांहीं बोललास तर डोकं आपटून प्राण देईन दादा. एका घरांत कधीं दोन मतं असतात का ? असा अपमान करूं नको माझा. ”

“अपमान कसा करीन ? त्यांचं मत वेगळं नाही याची खात्री आहे ना तुला ? ”

जरूर तेवढे कपडेलत्ते गुंडाळून घेत असतांनां लाजेनें मान हालवून ती उद्गारली, “ हो तर !

“ आज तेवढी दुःखी जाणवत नाही ना दादा ? ”

“ सुळींच नाही. या आठ दिवसांत किती त्रास झाला तुला ! आतां मला निरोप दे ताई मला जाऊं दे. ”

“ कुणाकडे जाणार ? हें पहा दादा, या सोळासतरा दिवसांत वहिनीनं बोटभर चिठी-सुद्धा कशी पाठवली नाही ? ”

“ नाही पाठवली झालं. पोंचल्याचं पत्र आलं होतं—त्यानंतर कालसुद्धां एक आलं होतं. माझ्याकडूनच गेलं नाही उत्तर. ”

साशंक मुद्रें विमला नुमती पहात राहिली. नरेंद्र थोडासा शरमला होता. तो म्हणाला, “ — तिच्या जाईपर्यंत तिची प्रकृति बरी नव्हती. सदीं, खोकला—परवां थोडासा ताप आला होता वाटतं—तरीसुद्धा तिनं तें पत्र लिहिलं—”

“ म्हणूनच पैसे पाठवून दिलेस वाटतं ने ? ”

नरेंद्र आणखी शरमला. तो म्हणाला, “ तिच्या हातीं कांहीं सुद्धां नव्हतं. घराशेजारींच मेळा भरलाय—तिनं लिहिलं आहे, कीं तो संपला कीं येणार आहे ती. तिनं तुला कांहीं पत्र लिहिलं नाही वाटतं ? ”

“ लिहिलंय तर. काल मलासुद्धां एक चांगलं चार पानं पत्र आलंय—”

“ असं होय ? असेल—लिहिलं असेल. त्याचं उत्तर—”

“ भिऊं नकोस दादा. तुझ्या आजारपणाबद्दल त्यांत कांहीं लिहिणार नाही मी. एवढा वेळ खर्ची घालायला मलाही नाही सवड !—” असें म्हणून विमला एकदम तिथून निघून गेली.

संध्याकाळ पडायच्या वेळेला वरच्या कोमेजलेल्या आकाशाकडे उघड्या खिडकीतून पहात नरेंद्र स्तब्धपणें बसून राहिला होता. विमला आंत येऊन म्हणाली, “ उगीच बसून कसला विचार करतोयस दादा ! ”

तिच्याकडे वळून नरेंद्र म्हणाला, “ कांहींसुद्धां विचार करीत नाहीं ताई. तुझे दिवस असेच सुखांत जावोत, असा मनांतल्या मनांत आशीर्वाद देत बसलोय. ”

त्याच्याजवळ येऊन त्याच्या पायाला हात लावून नमस्कार करून विमला एक खुर्ची ओढून घेऊन बसली.

“ बरं—दुपारीं अशी रागारागानं गेलीस कां ? सांग ना ? ”

“ मला अन्याय सहन होत नाहीं. कां तूं असा—”

“ असा काय सांग ना ? इंदूच्या दृष्टीनं एकदां तूं पहा—तिला सुखासमाधानांत ठेवणं कांहीं मला शक्य झालं नाही. ”

“ सुखासमाधानानं राहायची ताकद हवी माणसाच्या अंगी. तिचं भाग्य असं किती जणांना लाभलंय ? पण भाग्य लाभलं तरी तें पचवतां आलं पाहिजे—नाहींतर—” तें वाक्य पुरं करण्यापूर्वीच विमला लाजेनें मान खाली घालून बसली.

आपल्या प्रेमाच्या ओलावलेल्या दृष्टीनें नरेंद्रानें या आपल्या लाडक्या बहिणीला अभिषेक केला. क्षणभंग्यानें तो म्हणाला, “ विमला, लाजू नकोस ताई,—खरं बोल, तूं कधीं भांडत नाहीस ? ”

“ त्यांनीं सांगितलं वाटतं ? ते म्हणणारच तसं. ”

हळूच हसून नरेंद्र म्हणाला, “ नाही. गगनबाबूंनीं कांहींच सांगितलं नाही. मी तुला विचारतोय. ”

लाजेनें लाली आलेला चेहरा वर करून ती म्हणाली, “ तुम्हां पुरुषांबरोबर झगडा करायची ताकद आहे कुणाला ? शेवटीं हातींपायीं पडून—कोण तिथं तें ? ”

“ मी—मी गगनबाबू. थांबलीस कां ? बोलून टाक ना ? भांडण केलं कीं कुणाच्या हातींपायीं पडावं लागतं, तें सांगून टाक ना एकदां. ”

“ चला ! आडून लपून चोरून ऐकणाऱ्या माणसाच्या प्रश्नाला मी उत्तर देत नसतें. ” असें म्हणून रागाचा आव आणलेला दाखवून, तोंड फिरवून विमला हंसली आणि तशीच घाईघाईनें निघून गेली. एक मोठा सुस्कारा टाकून नरेंद्र तक्याला टेकून पडला. गगनबाबूनें विचारलें, “ आज कसं काय वाटतंय ? ”

“ साफ बरा झालोय मी आतां. आतां निरोप द्या मला. ”

“ निरोप ! एवढी घाई कसली !—दोन दिवस जाऊं देत कीं. तुझ्या या बहिणीच्या सहवासांत जितके दिवस जातील, तितकीं वर्षे आयुष्य वाढतं, तें माहीत आहे का तुला ? ”

“ माहीत नाही—पण मला पटतंय. ”

गगनबाबूने त्याच्याकडे रोखून पाहून म्हटलें, “ पटायचं कसलं, प्रत्यक्ष पुराव्याची गोष्ट आहे ही. खरें पाहिलं नरेंद्रबाबू, तर या जगांत असलं रत्न लाभणं विगळा भाग्य ! भाग्य ! भाग्यम् फलंति—असं कायसंसं म्हणतात ना ! नाहीं तर माझ्या सारख्या दळभट्टाला असली चीज स्वप्नांतसुद्धां मिळाली नसती. ही माझी बायको—नाहीं रे बाबा—जाऊं दे तें ! दोन दिवस—असला हा संसार टाकून स्वर्गांत देखील आराम मिळायचा नाही. तुला सांगून ठेवतो मय्या. ”

विमला दूर गेली नव्हती. पडद्याआड राहून कान देऊन ऐकत होती. डोळे पुसून तिनें डोकावून पाहिलें,—त्या दिवेलावणीच्या उजेडांत तिला अगदी स्पष्ट दिसून आलें, तिच्या नवऱ्याचें भाषण ऐकून नरेंद्रचा चेहरा क्षणभर एकदम उजळून उठला आणि लगेच पाठरा फटक पडला.

सुमारे पंधरा दिवसांनीं दुपारच्या गाडीनें मुलीला घेऊन इंदु मेदिनीपूरहून परत आली. बायकोची आणि मुलीची प्रकृति चांगली सुधारली आहे असें पाहून नरेंद्रचा कोमेजलेला चेहरा एकदम उजळून उठला. झोपलेल्या मुलीला ओढून आपल्या जवळ घेऊन त्यानें विचारलें, “ खुशाल आहेस ना इंदु ? ”

“ खुशाल आहे ? कां ? ”

“ तुला तापवीय काहीं आला असं कळलं, म्हणून काळजीत होतो. आतां सदीं बरी झाली ? ”

“ नाहींतर डॉक्टरला बोलवणार आहांत वाटतं ? ”

नरेंद्रचा हंसरा चेहरा कोमेजला. तो म्हणाला, “ नाही. म्हणूनच विचारतोय. ”

“ कशाला विचारायला हवं ? इकडे नुसते पन्नास रुपये पाठवले अन् पन्नांवर पत्रं येताहेत, कशी आहेस ? कशी आहेस ? काळजी घे—काळजी घे ! मी काय कुकुलं बाळ होतें ? की माझ्या दादाला पन्नास रुपये देतां आले नसते

मला ? असं कांहीं तरी पाठवून चारचौघांसमक्ष मला मान खाली घालायचा प्रसंग आणायची काय जरूरी होती ? सर्वोंच्या दृष्टीनं मी हास्यास्पद ठरले. ”

नरेंद्रचा कोमेजलेला चेहरा आणखी कोमेजला. तो काचरत काचरत म्हणाला, “ त्यापेक्षां जास्त मिळाले नाहीत. ”

“ मग पाठवायचे नव्हते ! तसं नुसतं लिहूनच कां कळवलं नाही ? अं ! पुनः तेंच रोजचं — ‘ नाही नाही ’ — ‘ द्या द्या ’ — बरी तिकडे होतें इतके दिवस. श्रीमंताघरची मुलगी गरीबाघरीं पडण्यासारखं महत्पाप नाही या जगांत ! ” हा अनादि सिद्धांत नवऱ्याला ऐकवून इंदू दुसरीकडे निघून गेली.

जवळजवळ एक महिन्यानं नवरा बायकोची ही पहिली भेट.

इंदू बाहेर आली. इकडे तिकडे नजर फेंकल्यावर आपल्या निजायच्या खोलींत गेली तेव्हां ती आश्चर्यचकित झाली. घरांतल्या इतर खोल्यांप्रमाणें ही खोलीमुद्धा झाडून झडपून साफगूफ केली होती.

तिनें विचारलें, “ हो झाडझूड कां चालली होती ग ? ”

नवी मोलकरीण म्हणाली, “ आपण येणार म्हणून. ”

“ मी येणार म्हणून ? ”

“ होय बाईसाहेब. असंच सांगितलं बाबूजीनीं. केरकचरा पडलेला आपल्याला आवडत नाही असं ते म्हणाले, म्हणून गेले तीन दिवस ही — ”

इंदूला ते उद्गार ऐकून एक प्रकारचा अभिमान वाटला. तरीही ती बेफिकिरीनें म्हणाली, “ केरकचरा कधीं कुणाला आवडलाय ? तरीपण हें बरं झालं — ”

“ होय बाईसाहेब, माणसं लावून वरखालीं सारं साफ करून घेतलं. ”

“ बरं — रामटहलला एकदां बोलाव पाहूं. बाजारांतून थोडीं फळंबिळं आणायला हवीं. ”

“ फळं आणून ठेवलीं आहेत बाईसाहेब. आज सकाळीं बाबू स्वतः बाजारांत जाऊन सारं कांहीं घेऊन आले. ”

“ नारळ आहेत ? दाक्षं — ”

“ आहेत तर. आत्तां घेऊन येतें — ” असें म्हणून मोलकरीण निघून गेली.

इंदूच्या मुद्रेवरची संतापाची छाया पूर्णपणें नाहीशी झाली इतकेंच नव्हे, तर थोड्या वेळापूर्वी दिसलेला नवऱ्याचा तो कोमेजलेला चेहरा हृदयाच्या कुठल्या तरी कोपण्यांतून डोकावत असल्यासारखा तिला वाटूं लागला.

घटका दोन घटका विश्रांति घेतल्यावर ती प्रसन्न चेहऱ्याने नवऱ्याच्या बैठकीच्या खोलीत आली. चष्मा चढवून टेबलावर अगदी खाली मान झुकवून नरेंद्र कांहींतरी लिहित होता. ती म्हणाली, “एवढं मन लावून कसलं लिहिणं चाललंय ? कविता ? ”

वर पाहून नरेंद्र म्हणाला, “नाहीं.”

“मग काय तर ? ”

“तसं कांहीं विशेष नाही—” असें म्हणून त्याने लिहिलेले कागद झांकून ठेवले.

इंदूचा प्रसन्न चेहरा पुनः काळवंडला. ती म्हणाली, “तें जर ‘तसं कांहीं नाही’ होतं, तर मग त्याच्यावरच एवढं डोकं खुपसून बसण्यापेक्षां संसाराचा भार हलका होईल असं कांहीं करा ना ! दादाच्या हातीं एकदोन जागा देण्या-जोग्या आहेत असं कळलं मला—” असें म्हणून तिने नवऱ्याच्या तोंडाकडे निरखून पाहिलें.

नोकरीची गोष्ट काढली, कीं केव्हांही त्याला पटत नाही—वाईट वाटतें—हें तिला निश्चिन माहित होतें. पण आज तसें वाईट वाटण्याचें एवढे सुद्धां लक्षण त्याच्या मुंदवर दिसून आलें नाहीं, हें पाहून ती आश्चर्यचकित झाली.

नरेंद्र गांठपणें म्हणाला, “त्या जागेवर नोकरी करायला माणसंसुद्धां असतील कीं तिकडे ? ”

हें अगदींच अनपेक्षित उत्तर ऐकून इंदू संतापानें भडकून उठली. क्षणभर तिच्या तोंडून शब्द बाहेर पडेना. नंतर ती म्हणाली, “तें माहीत आहे मला. तिथं असतील पण इथे तर नाहींत ? वऱ्याची गोष्ट बोलायला गेलं तर अलिकडे तुमचा कपाळशूल उठनो. घरकोंबड्यासारखं खोलीत बसून कागदांत डोकं खुपसून कविता लिहायला लाज नाहीं वाटत ? ” असें म्हणून धुसपुसत धुसपुसत ती खोलीतून बाहेर गेली.

ही दुसरी भेट !

“व्यः ! वहिनी वाटतं ! केव्हां आलीस ? ”

“परवां दुपारीं.”

“ परवां !—दुपारीं ? तेव्हांच आतां ही घाईघाईनं संध्याकाळची भेटायला आलीयस वाटतं ? नाहीं ग बाई, ही ओढ जरा कमी कर. ”

इंदु मान हालवीत म्हणाली, “ पत्र लिहिलं तर त्याचं उत्तरसुद्धां येत नाहीं ! एकटी मी कितीशी ओढ धरणार आहे वन्सं ? ”

आश्चर्यचकित होऊन विमलेने विचारलं, “ उत्तर मिळालं नाहीं ? ”

“ नाहींच म्हणायचं. चार पानांचं उत्तर काय चार ओळी ? ”

विमला ओशाळून म्हणाली, “ त्यावेळीं मला वेळ मिळत नव्हता ग. इकडे दादा बरा होतो न होतो तोंच आमचा तो नवा भाडेकरू अगदीं पंथाला लागला—”

इंदुला त्यांतलं एक अक्षरही कळलं नाहीं. आ वासून ती नुसती पहात राहिली. तिच्याकडे लक्ष न देतां विमल बोलत होती, “—तो मंगळवार मी साऱ्या जन्मांत विसरायची नाहीं. सात दिवसांनीं कळलं तेव्हां दादाला घेऊन आलं. त्यानंतर दोन दिवसांनीं दादाच्या छातींतल्या कळा अशा काही भयंकर वाढल्या—तिकडे अंबिकबाबूचं दुखणंही तसंच विकोपाला गेलं.—तुला काय सांगूं वहिनी, शेक देतां देतां—फोमेण्ट करतां करतां घरच्या प्रत्येक माणसाच्या हाताची चामडी पोळून निघाली.—रात्रंदिवस कुणाचं न्हाणंखाणंसुद्धां झालं नाहीं. खरंच सांगतं तुला, सतीसाध्वी आहे ती अंबिकबाबूची बायको. एवढीशी पोर पण किती खपत होती !—किती सेवा करीत होती नवऱ्याची ! या आजारांतून तो उठला तो तिच्या पुण्याईनं—नाहीं तर डॉक्टर वैद्यांनीं सुद्धां हात टेकले होते. ”

“ अंबिकबाबू कोण ? ”

“ कुणाला ठाऊक ! तिकडे घाटलच्या बाजूला त्यांचं घर आहे वाटतं. औषध घ्यायला इथं आलीं तीं माणस—तेव्हां आमचं हें शेजारचं घर त्यांनीं भाड्यान घेतलं. दुसरं कुणी माणूस नाहीं—हातीं पैसा नाहीं—होती नुसती एक बायको—”

इंदूनें मधेंच विचारलं, “ तुझ्या दादाचं दुखणं बरंच विकोपाला गेलं होतं वाटतं ? ”

ओठ चावून विमला म्हणाली, “ त्या रात्रीं तर मी खरोखरच घाबरलं होतं. त्या झडवंचीवरच्या त्या रिकाम्या बाटल्या पहा ना—तिथे डॉक्टर येत होते—

पण हे सांग वहिनी, दादानं यांतलं कांहीं तुला पत्रांत लिहिलं नाही वाटत ? ”

विचुकपणें इंदु म्हणाली, “ नाही. ”

विमलेनं विचारलें, “ इथं आल्यावर कळलं ? ”

इंदुनं तसेंच उत्तर दिलें, “ हो. ”

विमला सांगत होती, “ पहिल्याच दिवशी मी तुला तार करावी म्हणत होतें. दोनतीन तासांची वाट—सहज आली असतीस—पण कांहीं केल्या दादा ऐकेना—” ती हंसून म्हणाली, “ काय भारून टाकलंयस त्याला तें तुझं तुलाच माहित वहिनी ! तुझी प्रकृति बिघडलेली, तुला त्रास होईल, या भीतीनं कांहीं केल्या तो तुला कळवायला देईना. जाऊं दे—देवाच्या दयेनं आतां बरा झाला—नाहीं तर—”

“ नाही तर काय झालं असतं वनसं ! आजारांतून उठल्यावरही त्यांना माझी गरज भासत नाही—उठले नसते तरीही गरज भासली नसती—” असें म्हणून इंदू उठली आणि औषधाच्या रिकाम्या आणि अर्ध्या रिकाम्या बाटल्या उलटून पालटून त्यांचीं लेबलें पाहूं लागली.

पण हे काय झालें ? असें कधींच झालें नव्हतें.—आज एकाएकी तिचे डोळे पाण्यानें भरून आले. एवढा मोठा प्रसंग आलेला, पण तिला नुसतें कळवलें सुद्धां नाही ? इतकी का ती परकी झाली होती ? अशी ती स्वतः कितीशी आजारी पडली होती,—कीं आजारी पडल्याचें लिहिलें होतें म्हणून तिला ही खबर देणें कुणाला योग्य वाटलें नाही ?

बरें वाटल्यावर त्यानें पत्रें लिहिलीं, इकडल्या तिकडल्या पुष्कळ गोष्टी लिहिल्या, पण आपल्या आजाराची बातमी लिहायला मात्र कां विसरला ?—बरं—इथं येऊन तीन दिवस झाले, तरीसुद्धां अजून सांगावंसं कां वाटलं नाही ?

इंदुला यावेळीं काय वाटत होतें याची विमलेला कल्पना आली होती. ती मार्गे फिरून म्हणाली, “ शिशा—बाटल्या उलथून पालथून आतां काय होणार आहे वहिनी ? खोटी साक्ष द्यायच्या नाहीत त्या ! चल, तुला आतां थोडा चहा देतें. ”

‘ चल ’ म्हणून तिच्या नजरेआड डोळ्यांतलें पाणी पुसून इंदु तिच्यासमोर येऊन उभी राहिली.

चहा झाला. मुद्दाम तिला जाणवण्याच्या उद्देशाने कीं काय कोण जाणे—विमला म्हणाली, “आतां त्याचं हसूं येतं वहिनी. एका घरांत दोन रोगी—पण दोघांच्या व्यवस्थेंत किती विलक्षण फरक होता ? इकडे, टेकीला आला तरी तुला त्रास होईल म्हणून दादा तुला कळवूं नको म्हणत होता—त्याला तुझ्या प्रकृतीची काळजी वाटत होती—अन् तिकडे, अंबिकबाबू आपल्या बायकोला एक क्षणभर सुद्धां नजरेआड होऊं देत नव्हता. ती दृष्टीआड झाली नि आपला प्राण गेला तर—अशी भीति वाटे त्याला ! इतकंच नव्हे, तर तिच्याखेरीज दुसऱ्या कुणाच्या हातून औषधसुद्धां घ्यायचा धीर होत नव्हता त्याला.—कधीं ऐकलं होतंस असं वहिनी ? आमच्या यांचं नांव घेऊन तुम्हीं सारीं थट्टा करतां, पण अंबिकबाबूनं साऱ्यांनाच मागं टाकलं. सेवाशुश्रूषा करतां करतां विचारी पोर मळ्यामारखी होऊन गेलीय. ”

“हुं” म्हणून इंदू उठून उभी राहिली. ती म्हणाली, “पुनः केव्हांतरी येऊन तुझ्या या सतीमाध्वी बायकोची एकदां ओळख करून घेईन. आतां गाडी आली आहे—येतें मी. ”

“आतां उद्यां ये तर एकदां. तिची ओळख करून घेतलीस तर मोठा आनंद होईल तुला. ”

“हो. काहीं शिकतां येतं कीं काय तिच्यापासून तेही पाहीन ! ” असें म्हणून तोंड वांकडें करून ती जाऊन गाडींत बसली. आपल्या नवऱ्याच्या चांगुलपणावर अंबिकबाबूच्या वेडेपणामुळें उडालेली धूळ तिला जाणवत होती. सारा रस्ताभर ती हाच विचार करीत होती.

एकदोन दिवसांनीं बोलतां बोलतां इंदू एकदम चिडीला आली आणि म्हणाली, “खरं बोललें तर तुला राग येणार नसेल तर बोलतें. ऐक वन्सं,—तुझ्या दादानं लग्न करायला नको होतं तसं अंबिकबाबूनंही करायला नको होतं. ”

विमलेनें विचारलें, “कां ? ”

“त्रायको पोसायचं सामर्थ्य नसतां लग्न करणं म्हणजे महापाप. ”

तिचें भाषण ऐकून विमलेला फार वाईट वाटलें. इंदूर तिचा फार लोभ होता. ती म्हणाली, “अंबिकबाबूनं चूक केली असं म्हण हवं तर—पण म्हणून काय त्याच्या बायकोनं आपलं कर्तव्य करूं नये ? मरेपर्यंत नवऱ्याची सेवा केली पाहिजे ना बायकोनं ? ”

“काय म्हणून ? त्यानं चूक केली—अधिकार नसतां चूक केली तर काहीं हरकत नाही—अन् त्याचं फळ भोगावं काय आम्हीं ? तू इंग्रजीतलं काहीं वाचीत नाहीस. चार जाणत्या माणसांत मिसळत नाहीस, नाहीतर तुला पटवून दिलं असतं, कीं कर्तव्याचा प्रश्न काहीं एकाच बाजूनं पाहायचा नसतो. दोन्ही बाजू हिशेयांत घ्या, नाहीतर कुठलीच घेऊं नका. पुरुष लोक असलं काहीं आम्हांला कळूं देत नाहीत—ते कळूं देत नाहीत, म्हणून अंबिकबाबूच्या बायको-प्रमाणं काय आम्हीं आपला जीव पणाला लावायचा त्यांच्या सेवेसाठी ? ”

काहीं वेळ थांबून विमला म्हणाली, “नाहीं तर सेवाच क्षाली नसती. वहिनी, बायकांच्या जातीला सेवा करणं मोठं कठीण का जातं ? अंबिकबाबूच्या बायकोचे होत असलेले बाहेरून दिसणारे क्लेश नजरेसमोर दिसतात—पण तिला आंतून होणारा आनंद कळतो का तुला ? ”

“मला कळायला नको आहे.”

“नवऱ्याचं प्रेमसुद्धां कळायला नको आहे का तुला ? ”

“नाहीं वन्सं, आतां शिसारी आली आहे. उलट ते सारं कमी करून कर्तव्याकडे थोडीशी नजर दिली तर जीव खाली पडेल माझा.”

विमला उभी होती ती एक सुस्कारा सोडून खाली बसली आणि म्हणाली, “अगदीं असंच पूर्वी एकदां म्हणाली होतीस पण तें तेव्हां मला कळलं नव्हतं—आतांही कळत नाही. दादा आपलं कर्तव्य करीत नाही का ? तें काय तें तुझं तुला माहित. तूं पुष्कळ वाचलं आहेस, अनेक देशांचा इतिहास तुला माहित आहे. तुझ्याबरोबर वाद घालणं मला शोभायचं नाही. पण मला अगदीं पक्कं वाटतं,—चूक म्हण कीं बरोबर म्हण—पुरुषाचं प्रेम अग्राह्य करण्याइतकी स्पर्धा कुठल्याच देशांतल्या स्त्रीच्याठायीं नाही. तें हरवून बसण्यापेक्षा मरण पत्करेल असं मला वाटतं.—असं काहीं होऊन जगणं म्हणजे नुसती विटंबना. ”

“मला नाही तसं वाटत. ”

“ वाटलंच पाहीजे. ” असें म्हणून विमला हंसली. या साऱ्या गोष्टी घट्टघट्टेने चालल्या होत्या याची तिला आठवण झाली. बायकांच्या जातीच्या हष्टीने हे असें कांहीं बोलणें म्हणजे खरोखरच थडा नव्हे तर काय ?

ती म्हणाली, “ वहिनी, तोंडाला येतं तें माझ्यासमोर बोलतेयसं, पण दादाच्या समोर असं कांहीं करून उगीच शहाणपणा दाखवूं नकोम. तुला सांगून ठेवतें, पुरुष भाणूस कितीही बुद्धिमान असेना, बहुधा तो—”

“ बहुधा तो काय ? ”

“ बहुधा तो थडा कोणती आणि कोणती नव्हे, हे जाणायला असमर्थ असतो. ”

“ तें त्यांचं त्यांनीं पहावं. त्याची उठाठेव मला कशाला ? ”

“ पण ती उठाठेव अवश्य आहे असं मला वाटतं ना वहिनी ! ”

बळेंबळें हंसून इंदु म्हणाली, “ कां तें सांग ना ? ”

क्षणभर विचार करून विमला म्हणाली, “ रागावूं नकोस वहिनी पण त्या दुखण्याच्या वेळीं खरोखरच मला वाटे, कीं दादा तुझ्यासाठीं अगदीं वेडा झालाय—तें म्हणतात ना, पायीं कांटा लागला तर ऊर पुढं करायचं—तसा वेडा झाला होना तो, अस वाटत होतं मला. पण आतां वाटतं, तें तसं कांहीं आतां राहिलं नाहीं. ”

एकदम इंदूचा चेहरा काळवंडून गेला. बळेंबळें हंसायचा प्रयत्न करीत ती म्हणाली, “ तुझ्या दादाला साग, मला त्याची फिकिर नाहीं. माझ स्वतःचं बरंवाईट पहाण्याची जियं मलाच पंचाईत होतेय, तिथं दुसऱ्यासाठीं डोकेफोड करीत बसणं मला आवडत नाहीं—हे नीट ध्यानांत ठेव. ”

घरीं आल्यानंतर इंदु नवऱ्याच्या खोलीत आली. आल्याबरोबर तिने विचारलें, “ मी मेदिनीपुरला गेलें होतें तेव्हां आजारी पडलां होतां का तुम्ही ? ”

लिहित असलेल्या कागदाकडून नजर वर करून तो म्हणाला, “ नाहीं. आजार नव्हे, थोडीशी दुःखी होती. ”

“ स्वर्च बांचवायच्यासाठीं वन्संच्या घरी जाऊन का पडलां होतां ? ”

बायकोचे हे असे कुजकट उद्गार ऐकून त्याने पुनः लिहायला सुरवात केली. क्षणभर उगीच राहून तो मग हळूच म्हणाला, “ विमलच स्वतः येऊन घेऊन गेली होती मला. ”

“ पण मला कळलं असतं तर मी सांगितलं असतं, आजारी माणसासाठी हॉस्पिटलं आहेत. उगीच दुसऱ्यावर भार टाकण्यापेक्षा सरळ हॉस्पिटलांत जाणं जास्त बरं. ”

नरेंद्रने नजर वर केली नाही—कीं तोंडातून एक शब्दही काढला नाही.

रागारागाने दारावरचा पडदा ओढून ती बाहेर निघून गेली. तो धक्का लागून जवळच एक छोटे टिपॉय कोसळून पडलं पण तिकडे तिने मागे वळून सुद्धा पाहिले नाही.

चारपांच मिनिटांनी तसाच पडदा सरकावून ती पुन्हा आत आली आणि म्हणाली, “ वन्सनीं मला कळवायचं म्हटलं, त्यावेळीं तुम्ही तिला कां कळवू दिलं नाही ? मी आलं असतं, तर औषधांतून विष पाजलं असतं का तुम्हांला ? ”

वर नजर करून नरेंद्र म्हणाला, “ छे, छे. असं कसं वाटेल मला ! तुम्हीच प्रकृति बरी नव्हती—”

“ चांगली होती माझी प्रकृति ! कळवलं असतं कुणी तर आलं नसतं हे मात्र खरं. पण मी तिथं आंथरूण धरून मरायला टेंकलं होतं असं कांही मी लिहिलं नव्हतं तुम्हांला पत्रांत. निष्कारण कांहीतरी बनाव बनवून वन्सना पत्र लिहू नको म्हणण्यांत कांही अर्थ नव्हता. ” असे म्हणून ती जशी आली होती तशीच निघून गेली. नरेंद्रसुद्धा तसाच टेबलावर झुकून लिहित राहिला. पण जे कांही लिहिलं होतं ते त्याच्या नजरेला आतां सारं पुसून सारवल्यासारखे दिसत होतं.

पडद्याआडून समोर येऊन इंदू डॉक्टरला म्हणाली, “ गगनबाबूच्या घरी आपणच का माझ्या नवऱ्याला औषध देत होतां ? ”

म्हानाऱ्या डॉक्टरने वर पाहिलं. इंदूच्या उद्वेगपूर्ण मुद्रेकडे पाहून त्याने नुसता मानेने होकार दिला.

इंदू म्हणाली, “ पण त्यांची प्रकृति साफ बरी झाली आहे असं मला वाटत नाही. हे आपल्या ‘फी’चे पैसे. पुनः एकदां येऊन कुपा करून त्यांची प्रकृति पाहून जाल तर मोठे उपकार होतील. ”

डॉक्टरला आश्चर्य वाटलें. त्यांची समजूत घालून इंदू म्हणाली, “ औषध घेणं त्यांना आवडत नाही. औषधाचं प्रिस्क्रिप्शन आपण त्यांच्या नकळत माझ्याकडे द्या. अन् त्यांची एकदां समजूत घालून पहा. ”

तसें करायची कबुली देऊन डॉक्टर निघून गेले. रामटहलनें येऊन वदीं दिली, “ माईजी, वल्लभ सोनार आलाय. ”

“ आलाय ? इथं बोलाव त्याला. ”

“ वल्लभशेट, मुद्दाम तुम्हांला बोलावलं—तें तसंच एक काम आहे. तुम्हीं आमचे विश्वासू माणूस—या एवढ्या बांगड्या विकायच्या आहेत. ही फॅशन आतां जुनी झाली आहे—आतां वऱ्या नाहीं दिसत या. या विकून दुसऱ्या ध्यायच्या असं मी ठरवलंय. ”

“ ठीक आहे बाईसाहेब. तें मी करतो. ”

“ ताजवा आणलाय का ? जरा वजन करून पहा पाहूं. पैसे मात्र मला उद्यांच हवेत. यापेक्षां वेळ लावून चालायचा नाही. ”

“ ठीक आहे. ”

बांगड्या हातीं घेऊन वल्लभ म्हणाला, “ या डांक लावलेल्या बांगड्या आहेत आईसाहेब. विकायला गेलं तर थोडंसं नुकसान होईल. ”

“ काहीं हरकत नाही वल्लभशेट. यांची घडण मला पसंत नाही.—आणखी असं पहा, या बाबतींत बाबूंकडे काहीं बोलायचं नाही. ”

बाबूलोकांच्या नकळत बायकोचे दागिने खरेदीविक्री करायचा इतिहास वल्लभशेटला काहीं अगदींच अपरिचित नव्हता. हळूच हंसत तो बांगड्या घेऊन निघून गेला.

६

“ डॉक्टरबाबू, पांचसहा बाटल्या घेतल्या पण अजून छातींतली दुःखी काहीं बरी होत नाही. ”

“ नाही ? ते तर काहीं असं सांगत नाहीत ! ”

“ त्यांचा स्वभाव माहित आहे ना तुम्हाला ? मला तें कळतंय. अजून दुःखी आहे—शिवाय प्रकृतिही तितकीशी दुरुस्त झालेली दिसत नाही. ”

जरा विचार करून डॉक्टर म्हणाले, “असं पहा, मला वाटतं नुसत्या औषधानं कांहीं व्हायचं नाही. हवाबदल केला पाहिजे.”

“तसं कां सांगत नाहीं तुम्हीं त्यांना ?”

“एकदां बोललों होतो. पण त्यांना लें कांहीं पटत नाही.”

इंदु रागारागानें म्हणाली, “त्यांना पटत नाहीं म्हणजे काय ? आपण डॉक्टर, रोग्यानं आपला हुकूम मानायचा—असंच ना ?”

विचारा म्हातारा डॉक्टर थोडासा हंसला.

स्वतःच्या फाजिल काळजीमुलें इंदु शरमली आणि म्हणाली, “असं पहा, माझा मोठा नाइलाज झाला आहे. तुम्हीं जरा त्यांना थोडं घाबरवून सोडा.”

मान हालवून डॉक्टर म्हणाले, “असल्या या केसमधें भीति तर असतेच—”

इंदूचा चेहरा गोरामोरा झाला. ती म्हणाली, “खरंच का ?” तिच्या चेहऱ्याकडे पाहिल्यावर एकाएकी उत्तर देणें डॉक्टरला कठीण गेलें.

इंदूचे डोळे एकदम भरून आले. ती म्हणाली, “डॉक्टरबाबू, मी आपल्या मुलीसारखी, माझ्याकडे कांहीं लपवूं नका, काय झालंय तें मला उघडउघड सांगा.”

काय झालें होतें तें स्वतः डॉक्टरला तरी कुठें अजून उमगलें होतें ? त्यांनीं आडव्यातिडव्या भाषेंत जें कांहीं सांगितलें, तें ऐकलें तेव्हां ती रडूं लागली.

तिसऱ्या प्रहरीं हातांतली लेखणी खाली ठेवून नरेंद्र उघड्या खिडकींतून बाहेर पहात राहिला होता. इंदू आंत आली आणि एक खुर्ची ओढून घेऊन जवळच बसली. मान वळवून नरेंद्रनें एकदां तिच्याकडे पाहिलें.

आज बरेच दिवस इंदूनें पैशांची मागणी केली नव्हती—आज तेवढ्या-साठीच ती आली असावी अशी कल्पना करून घेतल्यामुलें त्याच्या हृदयांत धडकी भरली.

इंदूनें पैसे मागितले नाहीत. ती म्हणाली, “डॉक्टर म्हणतात, कीं औषधानं हें दुखणं ज्याअर्थीं अजून बरं होत नाहीं, त्याअर्थीं हवाबदल करणं अवश्य आहे. कुठं तरी एकदां जाऊन या ना.”

खरोखरच नरेंद्र चकित झाला. कित्येक दिवस दृष्टिआड झालेल्या मोलाचा ठेवा कुठें नाहीसा झाला होता, त्याचा पत्ता लागल्यासारखा त्याला वाटलें. आज ऐकूं आलेला इंदूच्या आवाजांतला गोडवा यापूर्वी तो विसरून गेला

होता. म्हणूनच हतबुद्ध होऊन तोंड फिरवून तो किती तरी वेळ आपल्या मनाचे कोपरे धुंडाळू लागला.

इंदू म्हणाली, “एकलं का ? मीं म्हणतें, उद्यांच जायचा बेत करावा. फार दूर जायला नको—बैद्यनाथला जाऊं आपण—आपण दोघं, कमला अन् एक मोलकरीण. रामटहल जुना माणूस आहे, त्याच्यावर घर टाकून जायला कांहीं हरकत नाही. बैद्यनाथला एक लहानसं घर घेतलं कीं झालं. मग ? आतांच सामानसुमानाची बांधाबांध करायला सांगूं का ?”

खर्चाचा प्रश्न आला कीं नरेंद्रच्या काळजांत धडकी भरे. या असल्या खर्चीक प्रस्तावामुळें त्याची तब्येत एकदम बिघडली. त्यानें विचारलें, “ या डॉक्टरला इथं यायला सांगितलं कुणी ? ”

इंदूनें उत्तर द्यायच्यापूर्वीच तो म्हणाला, “—विमलेला म्हणावं, असा माझ्यापाठीं डॉक्टर लावून देऊन मेहरबानी करून माझा छळ करूं नकोस. कांहींसुद्धां झालेलं नाहीं मला. ”

म्हणजे विमला आड राहून डॉक्टरला पाठवते ? काळजी काय ती विमलेला ? इंदूला धक्का बसला—तो सांवरून ती म्हणाली, “ पण खरोखरच तुमची प्रकृति बरी नाही. अजून दुःखी बरी झाली नाही. ”

“ झाली बरी. ”

“ मग अजून तब्येत सुधारत नाहीं कशी ! कांहीं का असेना, जरा कुठं बाहेर जाऊन आलं तर त्यांत कांहीं बिघडायचं नाही. ”

नरेंद्र आतां अंतर्बाह्य सहनशक्तीच्या मर्यादेपलीकडे गेला होता. मिळालेला धक्का सांवरून तो म्हणाला, “ हवाबदल करायला जायचं मला सामर्थ्य नाही. ”

हट्टाला पेटून इंदू म्हणाली, “तें चालायचं नाही. जीव तर जगवला पाहिजे ?”

ही हट्टाची पद्धति इंदूच्या बाबतींत अगदीं पहिल्यानेंच दिसून आल्यामुळें नरेंद्रनें भलताच समज करून घेतला. कांहींतरी करून सतावण्यासाठींच तिनें हा उपाय काढला आहे असेंच त्याला वाटलें. इतके दिवसपर्यंत ज्या धीरानें तो सर्व कांहीं सहन करीत होता, तें बंधन एका क्षणांत तुटून गेलें. तो एकदम ओरडून म्हणाला, “कोण म्हणतो जीव जगवला पाहिजे ? नाही. कांहीं नको—शंभर वेळ मी म्हणतो, कीं कांहीं नको जीव जगवायला. तुझ्या पाया पडतो इंदू, मला अशी छळूं नकोस. सुखानं राहूंदे मला. ”

नवऱ्याऱ्या तोंडून करडे ढोल ऐकून ध्यायऱ्ही इंदूऱ्ही अपेक्षा नव्हती. ती हतबुद्ध झाली—कावरीबावरी झाली. पण नरेंद्रऱ्या तें ध्यानीं आलें नाहीं. तो तसाच ढोलत होता, “—कोणत्या संकटांत सध्यां मी सांपडलों आहे, कशा रीतीनं दिवस काढतो आहे—तें तुला चांगलें माहित आहे. सारं कांहीं कळून सवरून केवळ मला सतावण्यासाठीं तूं रात्रंदिवस ही टोंचणी सुरू केली आहेस ? कां ? मी काय केलेंय तुझं ? काय हवेंय तुला ? ”

इंदूऱ्या तोंडचें पाणी पळालें. तिच्या तोंडून ँकही शब्द बाहेर निघेना. चिडून आरडाओरड करणें नरेंद्रऱ्या बाबतींत अगदींच अस्वाभाविक होतें हें तिला माहित होतें. त्याच्याही तें आतां ध्यानीं आलें. आवाज खाली आणून तो म्हणाला, “बरं बरं—मी कबूल करतो, कीं हवाबदल केली पाहिजे. पण कसं करायचं ? पैसे कुठं आहेत ? रोजचा खर्च भागवतांनाच माझ्या नाकीं नव येताहेत. ”

सहनशक्तीची इंदूला कधीं ओळख नव्हती. पड खानें तिच्यापक्षीं अशक्य होतें. पण यावेळीं मात्र ती घाबरली. नम्रपणें म्हणाली, “पैसे नाहींत खरे, पण दागिने तर आहेत माझे—”

“आहेत. पण ते माझे नव्हत—तुझे आहेत—तुझ्या बावांनीं दिले आहेत—तुला दिले आहेत. ते ध्यायचा मला एवढासुढां अधिकार नाहीं. माझ्यापेक्षां हें तुलाच कळलें पाहिजे होतं. ”

“बरं—ते नका घेऊं—मी रोख पैसे देतें ”

कुठं मिळाले ? घरखर्चांतून वांचवलेस ? ”

बांगड्या विकून आलेले ते पैसे होते. ँकाँकीं खोटे ढोलणें इंदूला साधलें नसतें. खोटे ढोलण्यापेक्षां खरें सांगणें बरें असें ठरवून तिनें सारी हकिकत सांगितली. ती ऐकून नरेंद्रऱ्ही मुद्रा भयंकर झाली. तो म्हणाला, “तर मग ते राहूं देत. पुन्हां दागिने घडव त्याचे. माझ्या देहांतलं रक्त आटवून जें मी घडवलं होतं तें अशा रीतीनं नाश व्हायला नको. इंदू, आजवर मी कधीं तुला टाकून ढोललों नाहीं—मुकाऱ्यानं नुसतं तुझं ढोलणं ँकत आलोंय, पण तूं त्या दिवशीं दिमाखानं ढोलली होतीस कीं ‘मी कधीं खोटं ढोलत नाहीं.’ तें आटवतं का तुला ! छेः !—”

पडद्याच्या फटींतून हांक मारून कमला म्हणाली, “आई, आऱ्या आली आहे. ”

“काय चाललेंय ग वहिनी ?” असें म्हणत म्हणत विमला आंत आली. इंदूनें मुलीला आंत ओढलें. तिच्या गळ्यांतला हार दोन्ही हातांनीं धरून ओढून तोडून नवऱ्याच्यासमोर फेंकून म्हणाली, “मी कधीं खोटं बोलत नव्हतें. तुमच्याकडेच शिकलें खोटं बोलायला. तरीपण अजूनही पितळेला सोनं म्हणून चालवायला शिकलें नव्हतें. स्वतःच्या बायकोला—पोटच्या पोरीला फसवायला ज्याला कांहीं वाटत नाही त्याच्याबद्दल काय बोलायचं ? दुसऱ्यावर खोटं बोलण्याचा आरोप कां करावा त्यानं ?”

तुटलेला हार हातीं घेऊन नरेंद्रनें विचारलें, “तुला कसं कळलं ही पितळ म्हणून ? चौकशी केलीस ?”

“आपल्या बहिणीला सांगा चौकशी करायला !” असें म्हणून डोळे वटारून तिनें विमलेकडे पाहिलें.

दोन पावलें मागें हटून विमला म्हणाली, “असलीं कामं मी करीत नाहीं वहिनी. दादानं दिलेला दागिना सोनाराकडे नेऊन कसाला लावून पाहून खात्री करून घ्यायचा प्रयत्न करण्याइतकी हलकट नाहीं मी.”

नरेंद्र म्हणाला, “इंदू, तुलासुद्धां मी एकदोन दागिने दिले आहेत—त्यांचा कस लावून पाहिला होतास का ?”

“नाहीं. पण आतां पाहिला पाहिजे.”

“पहाच—ते मात्र पितळेचे नाहीत.” बहिणीकडे वळून हार दाखवून तो म्हणाला, “ताई, हें सोनं नव्हे, पितळच आहे. प्रत्यक्ष मी या मुलीचा बाप—तिच्या वाढदिवशीं कां मी असं तिला फसवलं, तें तुला कळेल. मुलीला फसवलं खरं पण बायकोला फसवायचा मला धीर झाला नाही.”

७

“माझं ऐक वहिनी, एकदां जाऊन त्याच्या पायाला हात लावून क्षमा माग.”

“कां ? काय अडलेंय माझं ? माझं डोकं कापलं तरी तें होणं नाहीं.”

“कां होणं नाही ? नवऱ्याच्या पायापाशीं क्षमा मागायला लाज कसली ? तुझी चूक नसेलही कदाचित—पण त्याला बरं वाटेल असं कांहीं करणं जास्त महत्त्वाचं नाही का ?”

“नाहीं—माझ्यालेखी नाही. देवाच्या घरी विनडांक राहाणं मात्र मला कशा-पेक्षांही मोठं वाटतं. देवाघरीं पाप केलं नाही तोंपर्यंत मला कुणाचीही पर्वा नाही.”

रागाला येऊन विमल म्हणाली, “वहिनी, या शहाणपणाच्या गोष्टी मलाही कळतात—पण वेळ येईल त्यावेळीं हा शहाणपणा उपयोगी पडायचा नाही बरं ! डोळे झांकून संकट टाळतां येत नाहीं वहिनी. खरोखरच दादाचं मन आतां तुझ्याबद्दल विटलं आहे.”

उदासपणानें इंदु म्हणाली, “मर्जी त्यांची.”

मनांतल्या मनांत विमलेचा जळफळाट झाला. पण ती उघड म्हणाली, “ती त्यांची मर्जी ज्या दिवशीं कळून येईल, त्याच दिवशीं सत्यानाश होईल ! तुझा दादा जितका सहनशील आहे तितकाच कठोर आहे. त्याची एक बाजू तूं पाहिली आहेस—दुसरी अजून पाहायची आहे—म्हणून मी तुला बजावतेंय.”

“बरं बरं. ती दिसली कीं येईन तुला सांगायला.”

विमला यावर कांहीं बोलली नाही. ती कांहीं वेळ उगीच राहिली होती. एक मोठा मुस्कारा सोडून ती शांतपणें म्हणाली, “खरंच तें, नवऱ्यापासून आपण दुरावेन हें अजून तुला पटत नाही. पण दादा त्यांतला माणूस नव्हे. तो आजारी होता इथं, त्यावेळीं त्याची ओळख पटलीय मला. त्याच्या हृदयाचं दार एकदां बंद झालं तर तें पुनः उघडणं अशक्य होईल.”

आतां इंदुची मुद्रा गंभीर झाली ती म्हणाली, “उघडं नसलं तर बाहेरच राहीन. उघडायला सांगायसाठीं त्यांचे पाय धरायला जायची नाही, कीं शिफारस करण्यासाठीं तुलाही हांक मारायची नाही !—हें काय ? रागावून चाललीस वाटतं ?”

विमला थांबली आणि म्हणाली, “रागावून नव्हे—वाईट वाटून ! वहिनी, बहिणीपेक्षांही तुझा लोभ वाटतो मला, म्हणून माझा जीव असा कासावीस होतोय. प्रत्यक्ष मी कानांनीं ऐकलं नसतं, तर दादा केव्हां असं कांहीं बोलेल असं मला खरंच वाटलं नसतं.”

मधेंच हंसून इंदू म्हणाली, “त्यांच्या तोंडचं असलं व्याख्यान कधीं ऐकलं नव्हतंस वाटतं ?”

“अन् तूं सुद्धां कांहीं कमी व्याख्यान दिलं नाहीस वहिनी ! पण यानंतर मात्र तो असं कांहीं करील असं मला वाटत नाही. एकच गोष्ट शंभरदां बोलून दाखवणारा माणूस तो नव्हे.”

पुनः हंसून इंदू म्हणाली, “ खरं ग तें—तरी पण आणखीही एक मोठं कारण झालेंय. यापुढं स्वप्नांतसुद्धां माझ्यावर डोळे वटारायची त्यांची छाती व्हायची नाही. माझ्या बाबांचं पत्र आलेंय. त्यांनीं आपल्या मृत्युपत्रांत दहा हजार रुपये माझ्या नांवें ठेवलेयत. आतां सांग वन्सं, अजूनही त्यांचे पाय मी धरले पाहिजेत असं वाटतं का तुला ? ”

विमलेची मुद्रा जास्तच काळवंडून गेली. ती म्हणाली, “ यापूर्वी तरी त्यानं कुठं तुझ्यावर डोळे वटारले होते वहिनी ! तूं कशा प्रकारें मेदिनीपुगला गेलीस तें मला कळलेंय—तरीसुद्धां एकाही शब्दानं त्यानं तुला नांव ठेवलं नाही. हंसतमुखानं त्यानं माझ्याकडे तुझ्या दोषांवर पांघरूण घातलं—तें काय तुझ्या पैशाच्या लोभानं ? वहिनी, श्रद्धा असल्याशिवाय प्रेम टिकत नाही. अभिमानाच्या भरीला पडून हेटाळणीनं जी वस्तु तूं हरवूं पाहते आहेस, ती खरोखरच हरवली म्हणजे तुला तिची किंमत कळून येईल. माझं एवढंच सांगणं ध्यानांत ठेव वहिनी, माझा दादा असा अधम नाही ! पुरे झालं. संध्याकाळ झाली. आतां मी जातें. उद्यांवरवां सबड झाली. तर एकदां ये आमच्याकडे. ”

“ ठीक आहे. ” असं म्हणून इंदू तिच्याबरोबर सदर दरवाजापर्यंत आली. ती मागोमाग येत होती याची विमलेनं मुळींच दखलगिरी घेतली नाही, तें तिच्या ध्यानीं आलें. आजपर्यंत गाडींत बसल्याबरोबर या दोघी मैत्रिणी एकमेकींकडे डोकावून पहात, एकमेकींना आमंत्रणें देत, हंसत हंसत गाडीचा दरवाजा बंद करीत—पण आज गाडींत पाऊल ठेवतांच विमलेनं गाडीचें दार एकदम बंद करून घेतलें.

घरांत येतांच इंदूनं कमलेला ओढून आपल्या जवळ घेतलें आणि ती विछान्यावर आडवी झाली.

विमला निघून गेली—पण तिच्या कठोर शब्दांनीं दिलेले डाग मात्र गेले नाहीत. त्या डागांचा भडका कसा होता याची इंदूला आतां कल्पना आली. त्या भडक्यामुळें तिच्या अभिमानाचा गगनभेदी हिमालय जसाजसा वितळूं लागला, तसतशी तिला एकामागून एक नवीनवी दृष्टि येऊं लागली. इतकी चिखलमाती, इतका केरकचरा, सहज बोचणारे इतके कठीण दगडधोडे, त्या वितळणाऱ्या बर्फाखालीं कसे झांकले गेले होते याची अजून तिला कल्पनाही आली नव्हती. तिच्या अंतरंगांतून कुणीतरी तिला प्रश्न करीत होतें, ‘ त्यानं

जर तुला टाकलं इंदू, तर काय होईल ? तूं जवळ गेलीस आणि त्यानं शिसारून तोंड फिरवलं—तर ? ”

तिच्या सर्वोगावर कांटा उभा राहिला.

कमला म्हणाली, “ काय झालं आई ! ”

तिला हृदयाशी घट्ट कवटाळून घेऊन तिचा मुका घेऊन इंदु म्हणाली, “ तुझ्या आत्मानं मोठी भीति दाखवली मला. ”

“ कसली भीति आई ! ”

तिचा आणखी एक मुका घेऊन इंदु म्हणाली, “ काहीं नाहीं बाळ. सारं खोटं—सारं खोटं ! जा बरं बाळ, पहा पाहूं तुझे बाबा काय करताहेत ते ! ”

मुलगी पळतच गेली.

आज दोन दिवस नवराबायकोंत अगोला आला होता.

कमला आली आणि म्हणाली, “ बाबा उगीच आडवे पडले आहेत. ”

“ उगीच ? थांब अं. तूं इथंच निजून रहा. मी पाहून येते. ” असें म्हणून इंदु स्वतःच निघाली. पडद्याच्या फटीतून तिने पाहिले, —खरंच तर ! वर डोळे लावून तो कोचावर निजला होता. चार पांच मिनिटें उभें राहून त्याच्याकडे पाहिल्यावर इंदु परत आली. आंत जायचा तिला धीर झाला नाही. तिचें तिलाच आश्चर्य वाटलें.

“ कमला ! ”

“ काय आई ! ”

“ तुझ्या बाबांचं डोकं दुखतंय वाटतं. जा बाळ, बसत्या बसत्या त्यांच्या डोक्यावरून जरा हात फिरव जा. ”

तिने मुलीला त्याच्याकडे पाठवून दिली. स्वतः आड राहून ती कान देऊन दोघांचें भाषण ऐकू लागली.

मुलीनें विचारलें, “ तुमचं डोकं का दुखतंय बाबा ? ”

बापानें उत्तर दिलें, “ छट् ! कोण म्हणतो दुखतंय म्हणून ? ”

मुलीनें पुनः विचारलें, “ आई म्हणाली, खूप डोकं दुखतंय म्हणून. ”

काहीं वेळ मुलीच्या तोंडाकडे पाहिल्यावर बाप म्हणाला, “ तुझ्या आईला काहीं कळत नाही. ”

पडदा दूर करून इंदू अगदीं सहज आंत आली. टेबलावरचा दिवा बारिक करून ती म्हणाली, “ अशी थकलेली प्रकृति,—भ्रम कसे सोसतील ?

जा पाहूं बाळ कमल, त्या खोलींतली कोलनवाटरची बाटली घेऊन ये अन् रामटहलला म्हणावं, थोडा बर्फ घेऊन ये बाजारांतून. ”

मुलीला घालवून देऊन इंदू त्याच्या उशापाशी येऊन बसली. त्याच्या केसांतून हात फिरवीत ती म्हणाली, “ आग उठलीय जशी कांहीं ! ”

नरेंद्र डोळे झांकून पडला होता. तो कांहीं बोलला नाही. इंदू मुकाट्याने त्याच्या मस्तकावरून हात फिरवीत असतांना हळूच खाली वांकून म्हणाली, “ आज छातींतली दुःखी कशी आहे ? ”

“ तशीच. ”

“ मग ? आजारी असतांना औषध घेतलं नाही—दुखणं वाढलं तर काय होईल ? ”

डोळे उघडून तिच्याकडे पाहून नरेंद्र थकल्या आवाजांत उद्गारला, “ मला वरं वाटत नाही—मला जरा स्वस्थ पडू दे इंदू. ”

या प्रश्नाचें हें उत्तर !

इंदू ताडकन् उठून उभी राहिली आणि म्हणाली, “ मग पडा तर. झक मारली न तुमच्या खोलींत आलें. ”

दरवाजापाशी थांबून ती म्हणाली, “ असं जिवावर उदार होऊन मला शिक्षा देऊं पहातां—पण तें व्हायचं नाही. हें पत्र वाचून पहा, बाबांनीं मला दहा हजार रुपये ठेवलेयत आपल्या बुईलांत. ” असें म्हणून डाव्या हातानें पत्र कोचाकडे फेंकून ती बाहेर येऊन उभी राहिली. ओठाशीं आलेलें रडूं आवरण्यासाठीं पदराचा बोळा तोंडांत धरून ती आपल्या खोलींत येऊन दार बंद करून बिछान्यावर पडली.

सहन करायला ती कधीं शिकलीच नव्हती—पुष्कळ बायकांना ती खोड आहे—आज मनांत ठरवलेले तिचे सारे संकल्प एकदम कुकट गेले. एक करतांना ती भलतेंच करून बसली.

“ हें काय वन्स ? रडतांहां वाटतं ? डोळे तांबडे लाल झालेयत ? ”

अंबिकाबाबूची बायको ऐकत होती आणि विमला बिछान्यावर उपडी पडून एक पुस्तक वाचीत होती.

धडपडत उठून बसून डोळे पुसून ती हंसली आणि म्हणाली, “अं: ! दुर्गामणीची दशा पाहिली की काळीज फाटतं वहिनी. ”

इंदूने विचारलें, “कुठली दुर्गामणी ? ”

“असं वेड पांघरूं नकोस वहिनी. दुर्गामणी माहित नाही तुला ? आज प्रत्येकाच्या तोंडीं तिचें नांव झालेंय. ”

इंदू कांहीं बोलली नाही. कांहींतरी पुस्तकांतली गोष्ट असावी असं तिला वाटलें. हात पुढें करून ती म्हणाली, “पाहूं तें पुस्तक. ”

पुस्तक हातीं घेऊन पहातांच वरच तिला ग्रंथकाराचें नांव दिसलें. तिच्या नवऱ्याचें नांव. पहिलेंच पान उलटून पाहिलें—पुस्तक अर्पण केलें होतें विमलेला.

इकडून तिकडून पुस्तक उलटून पालटून तिनें बाजूला ठेवलें. लिहून झालें, छापून झालें, देऊन झालें—पण तिला थांगपत्ता सुद्धां लागूं दिला नाही ?

तिची मुद्रा पहातांच विमलेला तिला पुढें कांहीं विचारवेना. इंदू स्वतःच म्हणाली, “नाटक नॉव्हेल वाचणं मला आवडत नाही—बरंही वाटत नाही. कसं का असेना, पुस्तक बरं झालेंय हें ऐकून मला आनंद झाला. ”

अंधिकावाचूचा नोकर येऊन त्याच्या बायकोला उद्देशून म्हणाला, “बाबू विचारताहेत—आज म्युझियम पाहायला जायचं ठरलं होतं—जायचं का ? ”

ती नवी नवरी होती—सर्वांपेक्षां लहान होती. लाजून मान खाली घालून ती हळूच म्हणाली, “नाहीं. अजून प्रकृति तितकीशी बरी झाली नाही—आज जायचं नाही. ”

नोकर निघून गेला तेव्हां इंदू आ वासून नुसती पहात राहिली. असला विलक्षण प्रकार तिनें उभ्या आयुष्यांत कधीं पाहिला नव्हता.

भोला आला आणि विमलेला विचारूं लागला, “आफिसांतून बाबूंकडून माणूस आलाय—त्यांनीं विचारलेंय, लिलावांत एक मोठं कपाट मिळतंय—दिवाणखान्यासाठीं घ्यायचं का ? ”

विमला म्हणाली, “नाहीं. घ्यायची कांहीं जरूर नाही म्हणावं. लहानशी बुक्केस वेतली कीं काम भागेल. ”

भोला निघून गेला. अत्यंत आश्चर्यचकित होऊन इंदू नुसती पहात राहिली. विमलेच्या नवऱ्याकडून आलेल्या या निरोपांत मालकीचा दिमाख नव्हता,—आणि या दोन्ही बायकांनीं दिलेल्या उत्तरांत ‘दासी’पणाचा हलकेपणा नव्हता.

तिच्या मनाला ती गोष्ट एक प्रकारें लागून राहिली. या दोघांच्या पुढें आपला दर्जा हलका झाला आहे असें तिला वाटूं लागलें.

ती जायला निघाली त्यावेळीं विमलेनें तिला एके बाजूला घेऊन हळूच विचारलें, “ वहिनी, खरं सांग, दादाच्या या पुस्तकाची बातमी खरोखरीच का तुला कळली नव्हती ? ”

बेफिकिरपणें इंदू म्हणाली, “ नाही. असल्या भलत्या उठाठेवी करून मी डोकं पिकवून घेत नाही. सारा दिवस बसून कांहीं तरी लिहित असत—कोण कशाला त्याची कदर करतंय ?—बरं—वन्स, मी उद्यां माहेरी जातेंय. ”

उद्विग्न होऊन विमला म्हणाली, “ नाही वहिनी, जायचं नाही ! ”

“ कां ! ”

“ कां तें तुला सांगायला का हवं वहिनी ? स्वतःच्या बऱ्याचा किंवा वाईटाचा कोणताही भार दादा तुझ्यावर टाकीत नाही, तें तूं स्वतःच पहातेयस ना ? नवऱ्याचं प्रेम हरवून बसतेयस—तें अजून नाही का तुला कळत ? ”

एकदम रागाला येऊन इंदू म्हणाली, “ किती वेळ सांगितलं तुला,—मला जरूर नाही—जरूर नाही—जरूर नाही ! मी माझ्या दादाकडे जाऊन सुखानं राहीन. त्यांनीं मला आणायसाठीं तिकडे येऊं नये अन् उगीच मला त्रासही देऊं नये. ”

आतां विमलाही एकदम चिडीला आली. ती म्हणाली, “ ही सारी बढाई पुरुष माणसाला सांग ! मी बायको माणूस आहे. माझ्याकडे हें पचायचं नाही. तुझें माहेर चांगलं गडगंज आहे—त्यांनीं तुझी चांगली सोय करून ठेवली आहे—त्याचा अभिमान झालाय का तुला ? ठीक ! जायचं असलं तर खुशाल जा—पण ज्यावेळीं डोळे उघडतील, त्यावेळीं हातचं घालवलं तें पृथ्वीमोलाचं होतं असं कळून येईल तुला. वहिनी, फारच थोड्या बायकांना तुझ्यासारखं भाग्य लाभतं. पण तूं जो त्याचा अपव्यय करतेयस—तसाच करीत राहिलीस तर कुबेरालासुद्धां भीक लागेल. मला वाटतं, तें भाग्य गेलंसुद्धां असेल खर्चून. ”

तें पुस्तक विमलेच्या हातांतच होतें. त्याच्याकडे नजर जातांच इंदूच्या हृदयांत बाण बसल्यासारखें झालें. ती म्हणाली, “ तसंच कांहीं असल्याशिवाय कोण कांहीं अभिमान बाळगीत नाही. माझा सत्यानाश व्हायचा असला तर होऊं दे. त्यासाठीं वन्स, तुम्ही कशाला डोकं पिकवून घेतां ? अन् मी तरी

कशाला ऐकत उभी राहूं ? यापुढं इथं राहायची माझी इच्छा नाही. मी रहाणार नाही. काय व्हायचं असेल तें होईल. मला कुणाचा सल्ला नको, की कुणार्शी झगडाही नको ! ”

विमला उगीच राहिली. तिला काय वाटत होतें तें एक ईश्वरालाच माहीत. पण गोष्टी एवढ्या थराला गेल्यावर तिच्याशी कांहीं बोलावें असें तिला वाटेना. इंदु जायला निघाली त्यावेळीं तिला थांबवून ती म्हणाली, “ थांब वहिनी, नात्यानं तूं मला वडील आहेस—एकदां नमस्कार करूं दे तुला ! ”

९

त्या दिवशीं संध्याकाळीं आकाशांत ढग जमून आले होते. पाऊस पडूं लागला होता. मुलीला जवळ घेऊन इंदु बिछान्यावर आडवी पडली होती. आज तिचा धाकटा मेहुंगा आला होता. शेजारच्या खोलीतून त्यांची कुजबूज, गडबड, खाणेंपीणें, खेळणें बागडणें—अशा चाललेल्या प्रकारचे ओझरते आवाज जसजसे तिच्या कानीं येऊं लागले होते तसतसा तिचा जीव शरमेनें व्याकुळ होऊं लागला होता.

मेदिनीपुरला येऊन तिला आतां तीन महिने झाले होते. तिची धाकटी बहीणही आतां आली होती. ती आल्यापासूनच्या दोन महिन्यांत शांतीपुराहून तिचा नवरा कर्मीत कमी पांच सहा वेळ तरी येऊन गेला होता. नरेंद्र एकदां सुद्धां आला नाही, कीं त्यानें एक बोटभर पत्रही पाठवले नाही.

ही गोष्ट सर्वांच्याच ध्यानीं आली होती आणि सारेच त्याबद्दल चर्चा करीत होते. धाकट्या मेहुण्याच्या समोर ही गोष्ट कुणी काढील या भीतीनें इंदु मधूनच निघून आपल्या खोलींत आली होती.

तिचा नवरा तिची चौकशी करीत नव्हता !—या त्याच्या हेटाळणीमुळे होणाऱ्या वेदना किती भयंकर होत्या तें इंदूचें इंदूलाच माहीत. तें जाऊंदे ! पण चारचौघांत ती गोष्ट किती शरमेची होऊन बसली होती याची कल्पना यापूर्वीं तिला कधीच झाली नव्हती. भ्रूणहत्या, नरहत्येप्रमाणेंच ही चोरून ठेवायची गोष्ट होती. आपल्या नवऱ्याचें आपल्यावर प्रेम नाही हें उघड-उघड कबूल करणें मरणप्राय होतें.

आजवर नवऱ्याच्या खोलींत, नवऱ्याच्या शेजारी बसून, ओढून ताणून, त्याला टाकून बोलून स्वतःचा बडेजाव वाढवून घेण्यांतच तिने आपली शक्ति खर्ची घातली होती. आतां ती दुसऱ्याच्या घरी होती—नजरेआड जे कांहीं भंगून कोसळून पडले होते, ते आतां कसे उभे राहाणार होते ?

तिचा मेहुणा आल्यापासून जो कुणी तिच्याकडे पाही त्याला तिची दया येई. कमलेला कुणी तिच्या बापाबद्दल विचारले तर इंदूच्या हृदयाला बाण लागे. घरी केव्हां जाणार असा प्रश्न केला तर लाजेने मरायला होई.

इकडे यायच्यापूर्वी ती नवऱ्याला तोडून टाकून बोलली होती—बायको पोसायचें सामर्थ्य आलें, कीं आपल्याला बोलवायला या—असें तिने त्याला सांगितलें होते.

आज एकाएकी तिचा तो भ्रम दूर झाला. ती म्हणाली, “कमल, कां रडतेस ग ?”

कमला स्फुंदत म्हणाली, “बावांची आठवण येतेय—कससंच वाटतंय !” हृदयावर कुणीतरी घणाचे घाव मारल्यासारखे तिला वाटले. ऊर भरून येऊन तिने मुलीला हृदयाशीं कडकडून कवटाळले आणि ती फुलून फुलून रडूं लागली. बाहेर पाऊस पडत होता म्हणूनच तिची अब्रू बचावली. हा तिच्या रडण्याचा आवाज तिच्या मुलीखेरीज दुसऱ्या कुणी ऐकला नाही.

इंदूच्या आईने शिकवले होते कीं काय कोण जाणे, दुसऱ्या दिवसापासून कमला बापाजवळ जायचा हट्ट घेऊन बसली. पहिल्याने इंदूने आदळआपट करून पाहिले—शेवटीं दादाकडे येऊन ती म्हणाली, “कमला कांहीं ऐकत नाही. कलकत्याला जायचें म्हणते.”

दादा म्हणाला, “एवढा वेळ वाट कां पाहिलीस ताई ? उद्यां सकाळींच तिला घेऊन जा. कसा काय आहे नरेंद्र ? तो कांहीं मला पत्र पाठवीत नाही. तुला लिहीलंय ना त्यानं.”

मान खाली घालून इंदु म्हणाली, “हो.”

“खुशाल आहे ना ?”

इंदूने तसेंच उत्तर दिलें, “खुशाल आहे.”

विमला आश्चर्यचकित झाली. “केव्हां आलीस वहिनी ?”

“ ही आतांच ! ”

गाडीतून इंदूची ट्रंक घेऊन नोकर आंत आला. मनाला जे काय वाटत होते ते बाहेर दिसू न देतां विमला म्हणाली, “ घरी गेली नाहीस ? ”

“ नाही. कमलला तिथं उतरून टाकली नि मी इकडे आले. तिच्यासाठीं यावं लागलं—नाहीं तर आलें नसतें. ”

एक सुस्कारा सोडून विमला म्हणाली, “ आली नसतीस तर बरं झालं असतं वहिनी. आतां तुला तिथं जागा नाही. ”

इंदूच्या हृदयांत एकदम धडकी भरली ती म्हणाली, “ कां वन्स ? ”

गंभीर होऊन विमल म्हणाली, “ तें मग सागेन. आधीं हातपाय धुवून कपडे बदलून घे. जे व्हायचें तें होऊन गेल्यं—तें आतां ऐकलंस काय नि दोन दिवसांनीं ऐकलंस काय—सारखंच. ”

इंदुनें बसकण मारली. तिचा चेहरा काळानिळा झाला होता. ती म्हणाली, “ तें चालायचें नाही वन्स ! काय झालें तें कळत्याशिवाय मी पाण्याचा थेंबसुद्धां तोंडांत घालायची नाही. त्यांना मी पाहिलं—ते आहेत हें कळलं—मग मला तिथं जायला जागा नाही असं कां म्हणतेस ? ”

क्षणभर थांबून एक मोठा सुस्कारा सोडून ती म्हणाली, “ खरोखरच त्या घरीं आतां तुला जागा नाही. आतां तुझ्यालेखीं इथं रहाणं नि माहेरी रहाणं दोन्हीही सारखींच. त्या घरीं मात्र तुला जातां यायचें नाही. ”

येत असलेलें रडें आंवरून इंदू म्हणाली, “ आतां माझ्यानें नाहीं रहावत. वन्स, काय झालें ते मला एकदांच सांगून टाका. लग्न केलें का त्यांनीं ? ”

“ असं वाटतं तुला ? ”

“ नाही—मुळींच नाही. माझा गुन्हा केवढाही झालेला असो—पण त्यांच्या हातून खास तसं काहीं व्हायचें नाही. तरीपण मला तिथं जागा नाही कां ? तें कां सांगत नाहीस ? ” बोलतां बोलतां तिच्या डोळ्यांतून आसवांची झरणी सुरू झाली.

विमलेचेही डोळे ओलावले पण पाझरले नाहीत. ती म्हणाली, “ वहिनी, तुला कसं सांगावं याचीच मला पंचाईत पडली आहे.—शंभूबाबून दादाला तुरंगात घातलं होतं.—”

इंदूच्या सर्वांगावर कांटा उभा राहिला.

“ मग पुढं ? ”

विमला म्हणाली, “ आम्हीं तेव्हां काशीला होतो. पैशाची तजवीज करण्यासाठी शंभूबाबूनं दोन दिवसांची मुदत दिली होती. चार हजार रुपये तितक्यांत उभे करणं कांहीं जमलं नाही. दादाला पकडून नेल्यावर मोला काशीला आमच्याकडे आला. पण तितक्यांत आम्ही प्रयागला गेलो होतो. तो येत होता—जात होता—पुन्हां येत होता—अशा प्रकारें दहा दिवस फुकट गेले. त्यानंतर मी आले. माझ्याकडे रोख पैसा नव्हता. दागिने गहाण ठेवून पैसे उभे केले आणि अकराव्या दिवशी दादाला सोडवून घेऊन आले. तुझ्या अंगावर चार पांच हजारांचे दागिने आहेत, मेदीनीपुरही कांहीं दूर नाही, तुला कळवलं असतं तर हें संकट आलं नसतं ! दहा दिवस तुरुंगांत राहिला पण दादानं तुझ्याकडे कांहीं हात पसरला नाही ! कळलं ना ? आतां कशाला जाणार आहेस त्याच्याकडे ? आजवर खूप सुख दिलंस त्याला ! पुरे झालं. आतां एकदां त्याला मोकळा कर. तो सुखी होईल अन् तूही सुखी होशील ! ”

मान खाली घालून इंदू बराच वेळ बसून राहिली होती. त्यानंतर तिने अंगावरचा एकेक दागिना काढून सारे दागिने विमलेच्या पायाजवळ ठेवले आणि म्हटलें, “ हे दागिने ध्या वस्सं, आणखी तुमचे दागिने सोडवून आणा. मी निघालें त्यांच्याकडे. तुम्हीं म्हणतां, मला तिथं जाग नाही—पण मी म्हणतें, कधीं मला त्यांच्याकडे जागा मिळायची असेल तर ती याचवेळीं. आजवर मी त्यांच्यापासून ज्यामुळं दुरावलें होतें, तें हें माझं वैभव तुझ्या पायाशीं फेंकून मी माझी जागा ध्यायला चाललें. उद्यां एकदां ये ताई. एकदां तुझ्या दादाला आणि वहिनीला भेटून जा. मी चाललें. ” असें म्हणून गाडीची सुद्धा वाट न पहातां ती एकदम चालती झाली.

“ अरे मोला, जा तिच्याबरोबर ! ” असें म्हणून विमला डोळे पुशीत पुशीत तिच्या मागोमाग येऊन दरवाजांत उभी राहिली.

हेमांगिनी

(मेजोदिदि)

१

कृष्णाच्या आईने चणेकुरमुरे भाजून पोट भरीत, हालअपेष्टांत दिवस काढीत, कृष्णाला चवदा वर्षांपर्यंत वाढवले. त्यानंतर ती मरून गेली. बिचाऱ्याला डोकें टेंकायला साऱ्या गांवांत जागा राहिली नाही. त्याची सावत्र बहिण कादंबिनी हिची गृहस्थिति चांगली होती. सर्वोनीं सांगितले, “ जा रे कृष्णा, आपल्या आक्काच्या घरीं जाऊन रहा. ती मोठी माणूस आहे. बरं चालेल तिथं तुझं. जा. ”

आईच्या मृत्युमुळे रडूनकडून दिवस काढल्यामुळे कृष्णाला ताप आला. बरा झाला तेव्हां त्यानें भिक्षा मागून श्राद्ध केले. त्यानंतर तो उघड्या डोक्यानें एक छोटें बोचकें हातीं घेऊन राजहाट गांवीं आक्काच्या घरीं येऊन उपस्थित झाला.

त्याच्या आक्कानें यापूर्वी त्याला पाहिलें नव्हतें. त्यानें ओळख दिली आणि येण्याचा उद्देश सांगितला तेव्हां ती एकदम भडकून उठली. आपल्या परीनें मुलेंबाळें घेऊन ती घरसंसार थाटून बसली होती—अकस्मात हें काय संकट ! गांवचा जो म्हातारा कृष्णाला वाट दाखवायला त्याच्याबरोबर आला होता त्याला कादंबिनीनें चार चांगले करडे बोल सुनावले आणि म्हटले, “ बरा मावशीच्या पोराला आणलात इथं भात भकणायला !—” सावत्र आईला उद्देशून ती म्हणाली, “—मेली हलकट बया—जिवंत असतांना एक दिवस एका शब्दानें माझी चौकशीसुद्धां केली नाहीं अन् आतां मेली तेव्हां माझ्या

गळ्यांत बांधायला आपलें पोर पाठवून दिलें. परक्याचें मूल. तुम्हीं कशाला आणलेंत बाबा ! आणलेंत याला तसे घेऊन जा. हा असला संजाट गळ्यांत बांधून घ्यायची मला ताकद नाही. ”

म्हातारा जातीचा न्हावी होता. कृष्णाच्या आईवर त्याची फार श्रद्धा होती. तो तिला ‘आई’ म्हणून हांक मारीत असे. म्हणूनच तें सारें कुजकें भाषण त्यानें ऐकून घेतलें. काकुळती विनवणी करीत तो म्हणाला, “ हें पहा आकासाहेब, तुमच्या घरीं लक्ष्मीचें भांडार आहे. किती दासदासी, गोसावी बैरागी, कुत्रेमांजरं, तुमच्या घरचें अन्न खाऊन वाढलीं आहेत. एवढेंस पोर हें— दोन घांस खाऊन पडून राहिलें तर कुणाला कळायचेंसुद्धां नाही. मुलगा अगदीं मोठाभावडा आहे बरें आका. भाऊ म्हणून नव्हे— पण संकटांत पडलेलें एक ब्राह्मणाचें मूल म्हणून घराच्या एकाद्या कोऱ्यांत त्याला आसरा द्या. ”

स्तुति केली तर पोलिसचा फौजदार देखील वितळतो, मग कादंबिनी तर एक बायको माणूस. तेवढ्या वेळापुरती ती उगी राहिली. म्हाताऱ्यानें कृष्णाला बाजूला घेतलें, कसें वागावें याचद्वल चार शब्द सांगितले आणि डोळे पुशीत तो निघून गेला.

कृष्णाला आसरा मिळाला. कादंबिनीचा नवरा नवीन मुखर्जी याचें डाळ-तांदळाचें दुकान होतें. बारा वाजतां तो धरीं आला तेव्हां वांकड्या नजरेनें कृष्णाकडे पाहून त्यानें विचारलें, “ कोण हा ? ”

एवढें लांब तोंड करून कादंबिनी म्हणाली, “ तुमचा मेहुणा हो, तुमचा मेहुणा. ध्या त्याला ताब्यांत. खायला प्यायला घाला—लहानाचा मोठा करा— स्वर्गांत तुमची कीर्ती होईल. ”

सावत्र सासू मेल्याचें नवीनला कळलें होतें. सारा प्रकार त्याच्या ध्यानीं आला. तो म्हणाला, “ असं का ? बरा लढ गुटगुटीत दिसतो. ”

बायको म्हणाली, “ कां गुटगुटीत असायचा नाही ? माझ्या बापानं मरतांना जे कांहीं ठेवलें होतं तें सारं त्या बयेनें रिचवलय ना याच्या पोटांत ? मला त्यांतली एक कवडीसुद्धां कांहीं मिळाली नाही ! ” हें ‘सारं कांहीं’ म्हणजे एक दगडमातीचें घर आणि दारांत असलेले एक लिंबाचें झाड एवढेंच होतें. विचारी विधवा घरांत नुसती छपराखालीं राही आणि लिंबाचीं लिंबे विकून मुलाच्या शालेची फी भरी.

राग गिल्लून नवीन म्हणाला, “ फार उत्तम. ”

कादंबिनी म्हणाली, “ उत्तमच तर काय ! अहो तुमचा पाहुणा आहे तो ! तशाच मानानं वागवलं पाहिजे त्याला. माझ्या पोगावाळांच्या नशिबीं सकाळीं असलं अन् संध्याकाळीं नसलं तरी चालेल पण याचं कांहीं चुकलं तर जगभर अपकीर्ति होईल. ”—असें म्हणून उघड्या खिडकींतून शेजारच्या घरांतून दिसणाऱ्या दुमजली घराकडे तिनें आपली जळजळती नजर फेंकली. ‘ सारें जग ’ म्हणजे हेंच तें—तिची जाऊ हेमांगिनी हिचें घर.

बिचारा कृष्णा ओटीच्या एका कोपऱ्याला बसून खालीं मान घालून विचार करीत होता. त्याला मरणप्राय दुःख झालें होतें. कादंबिनी कोठींत गेली आणि नारळाच्या करवंटींतून तेल आणून त्याच्या हातीं देऊन म्हणाली, “ आतां हें रडायचं ढोंग पुरे झालं बाबा. जा. तळ्यावर जाऊन दोन बुचकळ्या मारून ये. फुलेलविलेल डोक्यावर घालायची संवय तर नाही ना तुला ?—” नवऱ्याला उद्देशून ती ओगडून म्हणाली, “—आघोळीला जाल त्यावेळीं या बाबूंना बरोबर घेऊन जा हो !—बुडून मेला कदाचित तर घरच्या साऱ्या माणसांच्या हातांत हातकड्या पडतील. ”

कृष्णा जेवायला बसला. रोज त्याला भात थोडा जास्त लागे. काल दुपार-पासून तो जेवला नव्हता, आज एवढी मजल पायीं पायीं चालत आलेला—दुपारही उलटून गेली होती—पानांत वाढलेला भात पहातांपहातां संपून गेला तरी त्याची भूक निवाली नाही. नवीन जवळच जेवायला बसला होता. त्याच्या तें लक्षांत आलें तेव्हां तो बायकोला म्हणाला, “ कृष्णाला थोडा भात वाढ ना ग. ”

“ वाढतें ! ” असें म्हणून कादंबिनी आंत जाऊन एक थाळीभर भात घेऊन आली आणि सारा भात त्याच्या पानांत ओतून मोठ्यानें हंसून म्हणाली, “ आतां तरी पुरेल ? हें हत्तीचं पिट्टं पोसतांपोसतां आमचं दुकान खालीं होणारसं दिसतंय. आतां गेलां दुकानीं, कीं एक मण जाडे तांदूळ पाठवून द्या. नाहीतर दिवाळं वाजायची पाळी येईल—सांगून ठेवतेंय ! ”

कृष्णाला मरणातिक दुःख झालें. तो आईचा एकुलता एक मुलगा होता. बिचाऱ्या आईच्या प्रपंचांत बारके तांदूळ मिळत होते कीं नाहीं तें सांगतां आलें नसतें, पण पोटभर भात खायच्या अपराधापायीं लाजेनें मान खालीं

घालायचा प्रसंग यापूर्वी त्याला आला नव्हता. केव्हाही जास्त जेवले तरी आईचें समाधान होत नसे, याची त्याला आठवण झाली. पैज लावून पैसे मिळवण्यापायीं एकदां त्यानें भातावर चांगला ताव मारला होता त्याचीही त्याला आठवण झाली.

त्याच्या डोळ्याच्या कोंपऱ्यांतून एवढालीं मोठीं टिपें भाताच्या थाळीवर टपाटप गळत होती. मान खालीं घालून तो भाताचे घास तोंडीं घालीत होता. डाव्या हातानें डोळे पुसण्याइतकासुद्धां धीर त्याला होत नव्हता. आम्हांनें पाहिलें तर ! जातांजातां नुकतीच त्याला रडण्याबद्दल जरब मिळाली होती. मातृवियोगाचें दुःखसुद्धां त्या जरबेखालीं दडपून गेलें होतें.

२

वडिलोपार्जित घर दोन्ही भावांनीं वांटून घेतलें होतें. शेजारचें दुमजली घर मधला भाऊ विपिन याच्या वांट्याला आलें होतें. बऱ्याच दिवसांपूर्वी धाकटा भाऊ मरून गेला होता.

विपिनचें देखील किराणामालाचेंच दुकान होतें. त्याची सुस्थिति असली तरी वडिल भाऊ नवीन, याच्याइतका तो संपन्न नव्हता. तरीपण त्याचें घर दुमजली होतें. त्याची बायको हेमांगिनी शहरांत वाढलेली होती. नोकरचाकर बाळगून घरीं चार पाहुण्यारावळ्यांना खायला घालीत, ती थोड्याशा थाटमाटांत रहात असे. पैसा सांठवायचा असला म्हणजे असली रहाणी पटत नाहीं, त्यामुळे गेल्या चार वर्षांपूर्वीं दोन्ही जावांचें भांडण होऊन दोघे भाऊ विभक्त झाले. तेव्हांपासून बऱ्याच वेळां उघड भांडणें झालीं, बऱ्याच वेळां तीं मिटलीं, पण उभयतांच्या मनांत उत्पन्न झालेला विषाड कांहीं नाहींसा झाला नाहीं.

पण याला कारण होती ती एकटी मोठी जाऊ कादंबिनीच. ती मोठी पक्की होती. फुटलेलें भांडें सांघत नाहीं हें तिला माहीत होतें. पण मधली जाऊ इतकी पक्की नव्हती. तिच्या ध्यानांत कांहीं तें आलें नाहीं. पहिल्यानें भांडण तिच्याकडूनच सुरू होत असे खरें पण तें मिटवण्यासाठीं, पुनः बोलण्यासाठीं, पुनः जेवणखाण सुरू करण्यासाठीं, तिचा जीव खालींवर होई आणि तीच आपण होऊन पुनः वडिल जाऊजवळ येऊन बसे. शेवटीं हातींपायीं पडून,

रडून ओरडून शपथा घेऊन मोठ्या जावेली स्वतःच्या घरीं घेऊन जाऊन समजूत घाली.

अशा प्रकारें दोन्ही जावांचा संसार बरेच दिवस चालला होता. आज तीन साडेतीन वाजायच्या सुमाराला हेमांगिनी या घरीं आली. विहिरीच्या जवळच्या सिमीटाच्या डोणीवर बसून भर उन्हांत तापत कृष्णा बरेचसे कपडे सावण लावून धूत होता. जवळच उभी राहून कादंबिनी त्याला कसें धुवावें तें शिकवीत होती. थोडासा सावण आणि बराचसा मनगटांतला जोर, कपडे धुण्यासाठीं कसा खर्चा घालायचा तें ती त्याला दाखवीत होती. जाऊ आलेली पहातांच ती एकदम उद्गारली. “अग आई ग, पोरानं कसले गलिच्छ कपडे आणले होते हे !”

तें खरें होतें. तांबड्या कांठाचें धोतर नेसून, कांठाचें उपरणें अंगावर घेऊन कृष्णा मेहुण्याच्या घरीं आला नव्हता. त्याचीं दोन्हीही वस्त्रें धुतलीं पाहिजे होती खरी—पण त्याहीपेक्षां पांचुगोपाळचें आणि त्याच्या बापाचें धोतर-उपरणें परटाच्या अभावीं धुऊन घेणें अवश्य होतें. कृष्णा त्यावेळीं जें काम करीत होता तें हें.

नजर टाकतांच कपडे कुणाचे होते तें हेमांगिनीनें ओळखलें पण त्याचा उल्लेख न करतां तिनें विचारलें, “हा कोण मुलगा जाऊबाई ?”

आड राहून तिनें सारी हकिकत यापूर्वीं आपल्या घरांतून ऐकली होती. जाऊ उत्तर द्यायचें टाळते आहे असें पाहून तिनें पुनः विचारलें, “छान दिसतो मुलगा. चेहरा अगदीं तुमच्याचसारखा दिसतो जाऊबाई ! कुणी माहेरचा आहे वाटतं ?”

कादंबिनीला राग आला होता. तरीही ती गंभीर चेहरा करून म्हणाली, “हो, माझा सावत्र भाऊ. अरे कृष्णा, या तुझ्या ताईला प्रणाम कर ना रे ! काय तरी गांवढळ मुलगा हा ! वडिलांना नमस्कार केला पाहिजे एवढंसुद्धां त्या बयेनें—त्या तुझ्या आईनें मरायच्यापूर्वीं तुला शिकवलं नाहीं वाटतं ?”

कृष्णा कावराबावरा झाला. त्यानें येऊन कादंबिनीलाच नमस्कार केला तेव्हां त्याला धमकावून ती म्हणाली, “आतां काय मेल्याला सांगावं ? कुणाला नमस्कार करतोयस ?”

आल्या घटकेपासून त्याला जी भाषा ऐकावी लागत होती, अपमानाचे जे फटके खावे लागत होते, त्यामुळें त्याचें माथें बिघडून गेलें होतें.

आतां शुद्धीवर येऊन—पुनः कावराबावरा होऊन त्याने हेमांगिनीजवळ येऊन नमस्कार करण्यासाठीं मान वांकवली, तोंच तिने त्याचा हात धरला, त्याच्या हनुवटीला हात लावला आणि आशीर्वाद दिला, “राहुंदे राहुंदे. पोचला बरं नमस्कार. चिरंजीव हो ! ”

कृष्णा वेड्यासारखा तिच्या तोंडाकडे पहात राहिला. असली भाषा बोलणारी माणसें या गावांत असतील याची त्याला कल्पनासुद्धां नव्हती.

त्याची ती बिचकती, घाबरती, थरथरती, असहाय मुद्रा पाहून हेमांगिनीच्या काळजाला पीळ पडला. तिला एकदम रडूं कोसळलें. मन आवरणें अशक्य झाल्यामुळें त्या हतभागी अन्याय मुलाला तिने आपल्या हृदयाशीं कवटाळलें. थकून भागून घामाघूम झालेला त्याचा चेहरा तिने आपल्या पदरानें पुसला आणि आपल्या जावेला म्हटलें, “हें काय ? याच्याकडनं का कपडे धुवून घ्यायचे जाऊबाई ? नोकराला कां नाहीं सांगितलें ? ”

कादंबिनीची एकदम दांतखीळ बसली. तिच्या तोंडून शब्द बाहेर फुटेना. लगेच भानावर येऊन ती रागारागानें म्हणाली, “दहावीस नोकरचाकर ठेवायला मी तुझ्यासारखी बडी माणूस का आहे ? आमचं गृहस्थाचं घर—”

तिचें वाक्य पुरें होण्याच्या पूर्वीच हेमांगिनीनें आपल्या घराकडे पाहून मुलीला हांक मारली, “उमा, शिवाला इकडे या घरीं पाठवून दे बरं बाळ. मोठे भावजी अन् पांचूचे हे कपडे तळ्यावरून धुऊन आणून वाळत टाक म्हणावं !—” जावेकडे पाहून ती म्हणाली, “—आतां कृष्णा आणि पांचू-गोपाळ दोघांनाही जेवायला येऊं दे माझ्याकडे. पांचू शाळेंतून आला, कीं त्याला पाठवून द्या—तोवर मी याला घेऊन जातें.” ती कृष्णाला म्हणाली, “—मी देखील हिच्यासारखीच तुझी बहीण बरं. ही अक्का—मी ताई ! चल माझ्याबरोबर—” असें म्हणून त्याचा हात धरून ती त्याला आपल्या घरीं घेऊन गेली.

कादंबिनीनें नको म्हटलें नाही—एवढेंच नव्हे, तर हेमांगिनीनें हाणलेला एवढा मोठा टोला तिनें मुकाट्यानें सहन केला. जिनें हा टोला हाणला तिनेंच या बाबतींतला खर्चाचा बोजा उचलला होता म्हणूनच तिनें तें सहन केलें. या जगांत कादंबिनीला पैशापलीकडे दुसरें कांहीं मोठें वाटत नसे, म्हणूनच बूध देण्याच्या गाईनें लाथ मारली तरी ती सहन करी.

३

संध्याकाळच्या वेळी कादंबिनीने विचारलें, “ काय खाऊन आलास रे कृष्णा ? ”

लाजून मान खाली घालून कृष्णा म्हणाला, “ पुऱ्या. ”

“ बरोबर काय होतं ? ”

कृष्णा तसाच म्हणाला, “ रांवशीची आमटी, संदेश, रसगुळा—”

“ इश ! अगवाई ! कुणाच्या पानांत वाढले रे तिनं हे जिवस ! ”

या विलक्षण प्रश्नामुळे कृष्णाचा चेहरा गोरामोरा झाला. दोरीने बांधलेल्या जनावराला मारायला काढलें म्हणजे त्याची जशी स्थिति होते त्याचप्रमाणें कृष्णाच्या काळजांत काळवाकालव सुरू झाली. तो उत्तर देत नाही असें पाहून कादंबिनीने पुनः विचारलें, “ तुझ्याच पानांत वाढतं ? ”

एखाद्या गुन्हेगाराप्रमाणें कृष्णानें मान खाली घातली. जवळच बसून नवीन गुडगुडी ओढीत होता त्याला उद्देशून कादंबिनी म्हणाली, “ म्हटलं एकलं का ? ”

नुसतें ‘ हुं ’ म्हणून त्याने गुडगुडीचा आणखी एक दम मारला.

कादंबिनी उबळून येऊन म्हणाली, “ मेली आपली म्हणून म्हणायची पण लक्षण तर पहा ! माझ्या पांचुगोपाळनं जशी कांदी रांवशी कधीं बघितलीच नाही ! त्याच्या पानांत वाढायच्या ऐवजीं या कावळ्यासमोर मोती वाढणाराची अकल तर पहा. काय रे कृष्णा, संदेश रसगुळे अगदीं पोट भरभरून खाल्लेस ना ? सात जन्मांत कधीं बघितलेच नव्हतेस वाढतं ?—” नवऱ्याकडे वळून ती म्हणाली, “— दोन घांस भात खाल्ला कीं ज्याचें पोट भरतं त्याला ही शिरापुरी कशाला ? पण मी तुम्हांला सांगून ठेवतें, या तुमच्या भावाच्या बायकोनेच या पोराला जर नाहीं बिघडवलं तर कुत्री म्हणा मला ! ”

नवीन कांदी बोलला नाही. ही आपली बायको हजर असतां आपली भावजय त्याला बिघडवायला समर्थ होईल असें त्याला कधींच वाटलें नसतें.

पण कादंबिनीचा स्वतःवरच विश्वास नव्हता. नवऱ्याच्या बाबतींतही ती अस्वस्थ असे. कुणीतरी त्याला फसवील म्हणून ती डोळ्यांत तेरू घालून

नजर ठेवी. एवढ्याचसाठी आपला धाकटा भाऊ कृष्णा याच्या मानसिक उन्नति आणि अवनतीकडे करडी नजर राखणे अवश्य आहे असे तिला वाटू लागले.

दुसऱ्या दिवसापासून घरच्या दोन नोकरांतल्या एकाला रजा दिली. नवीनच्या किराणा मालाच्या दुकानावर कृष्णा काम करू लागला. तिथे तो माल वजन करी, विक्री करी, चारपांच कोस पायपीट करीत धान्याचे नमुने घेऊन येई, दुपारच्या वेळी नवीन घरी जेवून येईपर्यंत दुकान संभाळी, वाम-कुक्षी करून तो दुकानावर परत गेला म्हणजे कृष्णा घरी जेवायला येई त्यावेळी तीन वाजून जात असत.

तळ्यावरून आंघोळ करून कृष्णा घरी आला आणि पहानो तो त्याची आक्या झोपी गेली होती. भुकेने त्याच्या पोटांत एवढा मोठा कहर केला होता की वाघाच्या तोंडचा घांसुद्धा त्याने काढून घेतला असता. पण आक्याला हाक मारण्याचे धैर्य काही त्याला झाले नाही.

सैपाकघराच्या चौथऱ्यावर आक्याला जाग केव्हा येते याची वाट पहात तो मुकाट्याने बसला होता तोंच त्याच्या कार्नी हांक आली, “कृष्णा !”

किती गोड लागली त्याच्या कानाला ती हाक ! त्याने वर पाहिले. हेमांगिनी आपल्या घरच्या दुसऱ्या मजल्याच्या खिडकीत उभी होती. त्याने एकदा तिच्याकडे पाहिले आणि पुनः मान खाली घातली. थोड्या वेळाने हेमांगिनी त्याच्यासमोर येऊन उभी राहिली आणि म्हणाली, “किती दिवस दिसला नाहीस रे कुठे ? काय रे कृष्णा, इथं उगी उगी कां बसलायस ?”

आधीच भुकेने तो रडकुंडीला आला होता—त्यांत ही अशी प्रेमाची हांक—त्याच्या दोन्ही डोळ्यांतून आसवांच्या धारा सुरू झाल्या. काहीसुद्धा उत्तर न देतां मान खाली घालून तो बसून राहिला.

मधल्या काकूवर साऱ्या मुलाबाळांचा मोठा जिढ्याळा होता. तिचा आवाज ऐकतांच कादंबिनीची धाकटी मुलगी घांवतच बाहेर आली आणि कृष्णा तिथे बसलेला पाहून ओरडून म्हणाली, “किशामामा, सैपाकघरांत तुझे जेवण झाकून ठेवलेय. तू जेवून घे. जेवणखाण उरकून आई झोपली आहे.”

थक होऊन हेमांगिनी म्हणाली, “अजून किशा जेवला नाही ? तुझी आई जेवून झोपलीसुद्धा कां ग ? काय रे किशा, एवढा उशीर कां केलास आज ?”

कृष्णा तसाच मान खाली घालून बसला होता. तिच्या प्रश्नाचें उत्तर दुनीने दिलें, “ किशामामा रोज याचवेळीं येतो कीं जेवायला. जेवूनखाऊन झोप काढून बाबा दुकानीं जातात तेव्हां त्याला येतां येत ! ”

कृष्णाला दुकानच्या कामाला लावल्याचें अशा रीतीनें हेमांगिनीला कळलें. जवळ बसून त्याला जेवायला घालायची गोष्ट दूरच राहो, पण एवढा वेळपर्यंत त्याला उपाशी राहावें लागत असेल असें तिला वाटलें नव्हतें. भुकेतहानेनें व्याकुळ झालेल्या त्या गरीब पोराना चेहरा पाहून तिच्या डोळ्यांना पाणी आलें. पदरानें डोळे पुशीत पुशीत ती आपल्या घरीं निघून गेली.

थोड्या वेळानें वाटीभर दुध हातीं घेऊन ती सैंपाकघरांत आली—आंत येतांच शहारून तिनें तोंड फिरवलें.

कृष्णा जेवायला बसला होता. एका पितळेच्या थाळींत वाळून गार झालेला भात आणि त्याच्यावर थोडेसें वरण टाकलें होतें. जवळच भाजीसारखें कांहीं तरी होतें.

दूध मिळाल्याबरोबर त्याचें कोमजलेलें तोंड एकदम प्रफुल्लित झालें.

हेमांगिनी दाराच्याबाहेर येऊन उभी राहिली होती. जेवण उरकून कृष्णा आचवायला तळ्यावर गेला त्यावेळीं तिनें आंत डोकावून पाहिलें, थाळींत भाताचें एक शीतसुद्धां शिल्लक नव्हतें. भुकेच्या आगीनें त्यानें होतें नव्हतें तेव्हणें धुऊनपुसून खाऊन टाकलें होतें.

हेमांगिनीचा मुलगा ललित कृष्णाच्याच वयाचा होता. आपल्यामागे आपल्या मुलांची स्थिति अशीच नाही ना व्हायची, अशी वेडीबिंदी कल्पना मनांत येऊन तिला एकदम भडभडून आलें. ओठांशीं येणारें रडें दांतओट खाऊन गिळून टाकीत ती आपल्या घरीं निघून गेली.

सर्दीमुळें हेमांगिनीला मधून मधून ताप येई आणि एक दोन दिवस राहून आपोआप बरा होई. असाच ताप आल्यामुळें एके दिवशी संध्याकाळीं ती बिछान्यावर पडली होती. खोलींत दुसरें कुणी नव्हतें. कुणी तरी आंतून हळूच डोकावून पहात आढे असें सहज तिला वाटलें. तिनें विचारलें, “ कोण रे तिथं तो ! ललित का ! ”

कुणी उत्तर दिलें नाहीं. तिनें पुनः हटकलें त्यावेळीं दाराआडून उत्तर आलें, “मी !”

“कोण ‘मी’ रे ? ये ना. आंत ये ना.”

घाबरत घाबरत कृष्णा आंत आला आणि भिंतीला टेकून उभा राहिला. हेमांगिनी उठून बसली आणि त्याला हांक मारून जवळ बोलावून म्हणाली, “काय रे कृष्णा ?”

कृष्णा हळूच एकदोन पावलें पुढें आला आणि आपल्या मळक्या घोतराच्या सोग्यांत बांधलेले अर्धवट पिकलेले दोन पेरू बाहेर काढून म्हणाला, “तापाला हे बरे !” हात पुढें करून हेमांगिनी म्हणाली, “कुठं मिळाले रे ? कालपासून मी किती जणांना किती सांगतेंय पण कुणी कांहीं आणून दिले नाहींत—” असें म्हणून पेरूसकट कृष्णाचा हात धरून त्याला ओढून तिनें जवळ बसवून घेतलें.

कृष्णाचा चेहरा लाजेनें लालीलाल झाला होता. हे पेरूचे दिवस नव्हते. पेरूसाठीं हेमांगिनीही कांहीं उतावीळ झाली नव्हती,—तरीसुद्धां हे दोन पेरू मिळवण्यासाठीं दुपारच्या भर उन्हांतून तो कुठें कुठें फिरला होता कोण जाणे.

हेमांगिनीनें विचारलें, “काय रे किशा, मला ताप आलाय म्हणून कुणी सांगितलं तुला ?—” कृष्णानें उत्तर दिलें नाहीं तेव्हां ती पुढें म्हणाली— “मला पेरू हवे होते ते कसं कळलं रे तुला ?”

त्याही प्रश्नाचें उत्तर त्यानें दिलें नाहीं. एकदां जी त्यानें मान खाली घातली होती ती वर उचलली नाहीं. मुलगा अगदींच भित्रा, अगदींच लाजाळू असल्याचें हेमांगिनीला यापूर्वीच कळून चुकलें होतें.

तिनें त्याच्या माथ्यावरून हात फिरवला, तोंडावरून हात फिरवला, मोठ्या लडिवाळपणानें ‘दादा’ म्हणून हांक मारली—आणखीही किती तरी लाडिकपणा करून त्याची भीति दूर करण्यासाठीं ती सारखी त्याच्याबरोबर किडविडत बसली.

पेरू कशा रीतीनें मिळवले त्या हकिकतीपासून सुरवात करून, आपल्या गांवची हकिकत, आईची हकिकत, इथली जेवणखाणाची व्यवस्था, दुकानावर काय काय काम करावें लागत होतें त्याची हकिकत—सारी हकिकत ऐकून घेतल्यावर ती डोळे पुसून म्हणाली, “मी तुम्ही ताई बरं, या ताईपासून कांहीं

लपवून ठेवू नकोस किशा. जेव्हां तुला कांहीं हवंसं वाटेल तेव्हां गुपचुप येऊन मला सांग अन् घेऊन जा. सांगशील ना ? ”

मोठ्या खुपीत येऊन कृष्णा म्हणाला, “ ठीक आहे. ”

खऱ्या प्रेमाचें लक्षण कसें असतें याचा धडा कृष्णानें आपल्या दुःखी दरिद्री आईकडून घेतला होता, तोच अनुभव या ताईच्या बाबतींत आल्यामुळे आईच्या वियोगाचें आजवर दाबून ठेवलेलें दुःख आज पार धुऊन गेलें. जायच्यावेळीं ताईच्या पायावर डोकें ठेवून तो बाहेर आला आणि वान्यानें हिलावणाऱ्या गवताच्या पातीसारखा तरळत तरळत निघून गेला.

त्याच्या आक्काचा छळ दिवसेंदिवस वाढत चालला होता. सावत्र आईचा मुलगा—निराधार झालेला—तशीच वेळ आली तर घालवून द्यावा असें म्हटलें तर लोकांत निंदा व्हायची—दुसऱ्या कुठेही त्याला वटावणें शक्य नव्हतें—इथेंच ठेवून घेण्याखेरीज गर्त्यंतर नाही असें पाहून, आदि तोंवर त्याला चांगला राबवून ध्यायचा, असें तिनें ठरवले.

तो आंत आल्याबरोबर आक्कानें त्याला छेडायला सुरवात केली, “ साऱ्या दुपारभर दुकानांतून पळून कुठं गेला होतास रे किशा ? ”

कृष्णानें उत्तर दिलें नाहीं. अत्यंत संतापून कादंबिनीनें विचारलें, “ बोल लौकर ! ”

तरीही कृष्णानें उत्तर दिलें नाहीं. माणूस उगी राहिलें म्हणजे कुणा-कुणाचा राग ओसरतो—कादंबिनी अशा माणसातली नव्हती. त्यानें तोंड उघडावें म्हणून जसजशी ती त्याला छेडूं लागली—तो उत्तर देत नाहीं असें पाहून तिचा रागही तसतसा भडकून उठूं लागला. शेवटीं तिनें पांचूगोळा हांक मारली आणि त्याच्याकरवीं त्याचे दोन्ही कान पुनः पुनः पिरगळायला लावले. त्या रात्री त्याच्यासाठीं आधणाला तांदूळ चढले नाहींत.

आघात केवढाही मोठा होवो, त्याची प्रतिक्रिया झाली नाहीं तर तो जाणवत नाहीं. कड्यावरून कुणाला नुसतें लोटून दिलें तर हातपाय मोडत नाहींत—खालच्या कठीण जमिनीवर ज्यावेळीं ती पडण्याची गती अडवली जाते त्यावेळींच हातपाय मोडतात. कृष्णाच्या बाबतींत तसेंच झालें होतें. आधाराला असलेली आईची पांखर त्याच्या पायांखालून नाहींशी झाल्या. वेळापासून बाहेरचा कोणताही आघात त्याला जमिनदोस्त करायला समर्थ

होत नव्हता. दुःखी दरिद्री माणसांचा तो मुलगा होता खरा, पण त्या छोट्या आयुष्यांत त्याने दुःख अनुभवले नव्हते. तिटकारा हेटाळणीचा त्याला यापूर्वी परिचय नव्हता. कादंबिनीकडे आल्या दिवसापासून हे सारे आघात सहन करायला तो जो समर्थ झाला, तो पायतळचा आधार नाहीसा झाल्यामुळेच.

पण आतां सारे कांहीं सहनशक्तीपलीकडे गेले होते. हेमांगिनीच्या मातृवात्सल्याच्या मजबूत पायावर तो आतां उभा राहिला होता, त्यामुळेच आजकाल होत असलेला अत्याचार आणि अपमान त्याला जाणवू लागला आणि त्यामुळेच तो जमिनदोस्त होऊ लागला. या निराधार मुलाला ती आईमुले सारखी छळीत, अपमान करीत, मार देत राहिली होती.

ती निघून गेल्यावर काळोखांत तो जमिनीवर आडवा झाला. फारा दिवसांनी त्याला आईची आठवण झाली. नव्या लाभलेल्या 'ताई'चें नांव घेऊन तो फुलून फुलून रडू लागला.

दुसरे दिवशी सकाळी हळुच खोलींत शिरून कृष्णा अचानक हेमांगिनीच्या विछान्याच्या पायथ्याशी एका बाजूला येऊन बसला.

पाय आखडून घेऊन हेमांगिनी विछान्यावर बाजूला वळली आणि म्हणाली, “दुकानीं गेला नाहीस किशा ?”

“जाईन आतां.”

“उशीर लावूं नकोस दादा. याचवेळीं जा. नाहीतर ती आतांच येईल आणि शिवीगाळ सुरू होईल.”

कृष्णाचा चेहरा एकदम लालीलाल झाला आणि लगेच पांढरा फटक पडला. “जातो” असें म्हणून तो उठून उभा राहिला. इकडेतिकडे पाहून बोलायला म्हणून तोंड उघडतां उघडतां पुनः तोंड मिटून तो उगी राहिला.

ती कल्पना येऊन हेमांगिनी म्हणाली, “मला कांहीं सांगायचंय का रे ?”

खाली पहात कृष्णा अगदी हळुच म्हणाला, “काल जेवलों नव्हतों ताई—”

“कालपासून जेवला नाहीस ? म्हणतोस काय किशा ?”

क्षणभर हेमांगिनी ताठरल्यासारखी राहिली होती. लगेच तिचे डोळे आसवांनीं भरून आले. डोळ्यांतून खाली पाण्याची झरणी लागली. त्याचा हात धरून ओढून तिने त्याला जवळ बसवून घेतले आणि हळुहळू विचारून एकेक गोष्ट त्याच्या कडून कडून घेतल्यावर ती म्हणाली, “काल रात्रीच कां आला नाहीस ?”

कृष्णा उगीच राहिला. पदराने डोळे पुसून हेमांगिनी म्हणाली, “तुला माझ्या गळ्याची शपथ आहे भाई,—तुझी आई मेली नाही—मीच तुझी ती आई म्हणून समज आजपासून.”

योग्य वेळीं ही हकिकत कादंबिनीच्या कानीं गेली. स्वतःच्याच खोलींतून हाक मारून ती जावेला म्हणाली, “एवढी जी गळी पडायला गेली होतीस ती माझ्या भावाला पोसायला मी समर्थे नाही म्हणून का ?”

तिच्या बोलण्याचा रोख ध्यानीं येऊन हेमांगिनीच्या अंगाचा भडका झाला. मनांतली गोष्ट मनांत ठेवून ती म्हणाली, “मी गळी पडले तर त्यांत काय चुकलं ?”

कादंबिनीने विचारले, “उद्यां तुझ्या मुलाला बोलावून जर मी असंच कांहीं केलं तर तुझा मान कसा राहील तें सांग ना ? तूं अशा रीतीने त्याला चुचकारलंस, तर मी त्याला कशी शिक्षा लावावी तें सांग ना ?”

यापुढें सहन करणें हेमांगिनीला कठीण गेलें. ती म्हणाली, “जाऊबाई, पंधरा सोळा वर्षे आपण एका घरांत एके जागीं होतो—मी तुम्हांला ओळखते. असं पोट मारायच्यापूर्वी आधीं आपल्या पोटच्या पोराला शिक्षा लावा—अन् मग दुसऱ्याच्या पोराला शिक्षा लावायचं बोला—मग ही गळी पडण्याची गोष्ट नाही बोलली तरी चालेल.”

कादंबिनी थक झाली. ती म्हणाली, “माझ्या पांचुगोपालची सर त्याला लावतेस का ? देवाची न् माकडाची तुलना करतेस ? आतां यापेक्षां आणखी काय बोलणार आहेस तेंच मला समजत नाही !”

हेमांगिनीने उत्तर दिलें, “देव कोण अन् माकड कोण तें मला चांगलं माहित आहे. आतां मी कांहीं बोलणार नाही जाऊबाई. बोलायचंच तर असं म्हणेन, कीं तुमच्यासारखी निर्दय, निष्ठूर, आतताई बाई या जगांत शोधून सांपडायची नाही.” असें म्हणून प्रत्युत्तराची अपेक्षा न करतां खिडकी बंद करून ती निघून गेली.

त्या दिवशी संध्याकाळच्या पूर्वी—म्हणजे घरचे घरधनी घरी यायच्या सुमारास मोठी जाऊ आपल्या घराच्या अंगणांत उभी राहून मोलकरणीला उद्देशून मोठमोठ्याने आरडत ओरडत होती, “रात्रंदिवस जी ही उठाठेव करतेय तिनंच काय तें निराकरण करावं. आईपेक्षां मावशीचंच मन मोठें होय ! माझ्या भावाचें वर्म मला कळत नाही ?—दुसऱ्याला कळतं !—कधी बरं व्हायचं नाही यांचं. भावाबद्दिणीत झगडा लावून बसल्या बसल्या मजा पहाल, पण देवधर्माला तें मानवायचं नाही—सांगून ठेवतेंय !” असें म्हणून ती सैपाकपरांत निघून गेली.

आजवर दोन्ही जावांमधें अशा प्रकारची शिवीगाळ, तोंडातोंडी, शापशपथा, कितीतरी वेळ होऊन गेल्या होत्या. पण आज ती मात्रा बरीच वाढली होती. कार्नी आलें तरी बहुधा हेमांगिनी तें ऐकत नसे. अंगीं आलें तरी लावून घेत नसे. पण आज तिची प्रकृति बिघडलेली असल्यामुळें तिला सहन झालें नाही. ती येऊन खिडकींत उभी राहिली आणि म्हणाली, “इतक्यांतच कां थांबलां जाऊबाई ?—देवाच्या कार्नी पोचलं नसेल अजून. आणखी चातू दे की थोडा वेळ. या कीं मला शिव्याशाप—थोरले भावजी घरीं येऊं देत—हे येऊंदेत—घरीं येऊन ऐकूं देत. इतक्यांत थकलांत तर कसं होईल ?”

कादंबिनी धक्यावर चढून उभी राहिली आणि वर पाहून ओरडली, “कधी कुठल्या अवदसेचं नांव मी घेतलं होतं माझ्या तोंडानं ?”

शांतपणें हेमांगिनी म्हणाली, “कशाला बोलाल तोंडानं ! तुम्हीं कधी तोंडानं का बोलतां ? जाऊबाई, काय वाटतं तुम्हांला ? एक तुम्हीं काय त्या शहाण्या ! अन् पृथ्वीच्या पाठीवरचीं सारीं माणसं मूर्ख ! कुणाचं डोकं आदळून फुटतंय ते त्या माणसाला कळत का नाही ?”

आतां कादंबिनी आपल्या मूळ पदावर आली. अगदीं आकर्ण तोंड पसरून हातपाय नाचवीत ती म्हणाली, “अन् न कळलं म्हणून काय झालं ? खाई त्याला खवखवे. तुला तेवढं कळतं—अन् मला का कळत नाही ? किशा इथं आला तेव्हां सात थपडा दिल्या तरी हुं म्हणत नसे, जो हुकूम करीन तो मुकाट्यानं ऐके, आज दुपारीं कुणाच्या जोरावर त्यानं काय जबाब दिला तें या प्रसन्नच्या आईला एकदां विचारून पहा ना.” असें म्हणून तिनें मोलकरणीकडे बोट दाखवलें.

प्रसन्नची आई म्हणाली, “ तें मात्र खरं हो सूनवाई ! आज तो भात टाकून उठून गेला तेव्हां यांनीं म्हटलं, ‘ हे पिंड गिळले नाहीं तर यमाच्या घरी जावं लागेल,—कुणाच्या जोरावर एवढी मिजास आलीय तुला ? ’—त्यावेळीं काय म्हणतो तो, ‘ माझी ताई आहे तोंवर मी कुणालाच भीत नाहीं. ’ ”

छाती फुलवून कादंबिनी म्हणाली, “ काय ! झालं ना ? ही मिजास कुणाच्या जोरावर ! आज मी अगदीं सरळसरळ सांगतें तुला, त्याला अशी शंभर वेळ हांका मारीत जाऊं नकोस—आम्हां भावाबहिणींत अशी आडवी येऊं नकोस ! ”

हेमांगिनी यावर कांहीं बोलली नाही. सापानें उलटून डंख मारलेला पाहून तिच्या आश्चर्याची कमाल झाली. खिडकींतून दूर होऊन ती विचार करूं लागली—किती डिवचली म्हणजे ही सर्पीण उलटेळ ?

तिचें डोकें दुखत होतें. ताप यायला सुरवात झाली होती, म्हणून अवेळींच जाऊन ती विछान्यावर आडवी पडली. ती तिची स्थिति ध्यानीं न आल्यामुळें तिचा नवरा रागारागानें आंत येऊन म्हणाला, “ वहिनीबरोबर आज कसला तंटा कैलास ! कुणाचंच कसं ऐकत नाहीं ! जगांत असतील नसतील तेवढे दळभद्रे दिसले, कीं तूं कंवर कसून सरसावतेस !—रोज रोज हा त्रास सुरू राहिला तर मला सहन व्हायचं नाही. आज वहिनीनं निष्कारण माझ्यावर भलतीकडे तोंडमुख घेतलं. ”

थकल्या वाणीनें हेमांगिनी म्हणाली, “ वहिनीनं तोंड टाकलं म्हणून का आज तुम्हीं नाहक माझ्यावर तोंड टाकतांहांत ? ”

विपिन म्हणाला, “ पण आजचं तिचं म्हणणं कांहीं गैर नव्हतं. तुझा स्वभाव मला माहित आहे. मागं एकदां घरच्या गुराख्याचं प्रकरण काढून असंच केलंस. मोती कुंभाराच्या भाच्याची बाग तुझ्यामुळेंच हातावेगळी झाली—उलट पोलीसांची तोंडें बंद करायला माझेच शेंदीडशें गेले. स्वतःचं बरं वाईट तुला स्वतःच कसं कळत नाही ! ही तुझी खोड कधीं जाणार ? ”

हेमांगिनी उठून बसली आणि नवऱ्याच्या तोंडाकडे पाहून म्हणाली, “ माझी खोड जाणार माझ्या बरोबर—मी सेलें म्हणजे !—त्याच्या आधीं नाही. मी आई आहे, माझ्या आसऱ्याला चार कच्चीबच्चीं आहेत—वर देव पहातो आहे—वडील माणसांच्या विरुद्ध मला यापेक्षां कांहीं तेढंवांकडं बोलायचं नाही.

आज माझी प्रकृति बिघडलेली आहे. यावेळीं मला टाकून बोलू नका. जा पाहू ! ” असें म्हणून अंगावर पांघरूण ओढून ती पाठ फिरवून झोपी गेली.

यापुढें उघड उघड वाद करण्याचें विपिनला धैर्य झालें नाहीं. मनांतल्या मनांत आपल्या बायकोवर—विशेषतः गलग्रह झालेल्या त्या दळभड्यावर तो भयंकर संतापला होता.

६

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं हेमांगिनी खिडकी उघडते न उघडते तोंच तिच्या कार्नी मोठ्या जावेच्या कठोर आवाजाचा झंकार प्रवेश करता झाला. ती नवऱ्याला उद्देशून म्हणत होती, “ मेला कालपासून कुठं पळून गेलाय. एकदां चौकशी करा ना ! ”

नवऱ्याने उत्तर दिलें, “ गेला चुलीत ! कसली चौकशी करायची ? ”

साऱ्या गांवाला ऐकू येईल एवढ्या मोठ्याने ती म्हणाली, “ मग लोकांच्या तोंडापुढं या गावीं रहाणं कठीण जाईल बरं. आधींच आम्हाला गावांत शत्रू फार—कुठं तरी जाऊन पडून मेलायिला, तर घरच्या लहानमोठ्या साऱ्या माणसांना तुरुंगांत जावं लागेल, याची आद्वे ना कल्पना ? ”

हेमांगिनीला सारें कांहीं कळून चुकलें. लगेच खिडकी बंद करून ती बाजूला झाली. एक मोठा सुस्कारा सोडून ती दुसरीकडे निघून गेली.

दुपारीं सैपाकघरांतल्या चौथऱ्यावर बसून ती थोडीशी रोटी खात होती. तितक्यांत चोरासारखीं पावलें टाकीत कृष्णा येऊन हजर झाला. तोंड उतरलेलें—रुक्ष झालेलें ! तिनें विचारलें, “ कुठं पळाला होतास रे किशा ? ”

“ पळालों नव्हतों—काल संध्याकाळीं दुकानांत शोंपलों होतों. जागा झालों अन् पहातों तर मध्यान्ह रात्र झालेली.—भूक लागलीय ताई. ”

“ जा तिकडे आपल्या घरीं आणि खा. जा. ” असें म्हणून हेमांगिनी आपल्या थालीतली रोटी खाऊं लागली.

एक मिनिटभर उगीच राहून वाट पाहून कृष्णा जायला निघाला होता, त्याला मागें बोलावून हेमांगिनीनें जवळ बसवून घेतलें आणि सैपाकीणबाईला तिथेंच त्याचें ताट वाढायला तिनें सांगितलें.

त्याचें अर्थें जेवण झालें न झालें तोंच बाहेरून उमा घाबऱ्याघुबऱ्या पण मुळींच गडबड न करतां धांवत आली आणि म्हणाली, “ बाबा येताहेत ! ”

मुलीची ही काररीबावरी अवस्था पाहून आईला आश्चर्य वाटलें, “ त्यांत एवढें घाबरायला काय झालं ग ? ”

उमा आली ती कृष्णाच्या मागें उभी राहिली होती. उत्तरादाखल त्याच्याकडे बोट करून नाकतोंड मुरडून खुणें दाखवून ती म्हणाली, “ जेवतोय ना !—हा ! ”

काय झालें तें पहाण्यासाठीं कृष्णानें मान वळवली. उमेची उत्कंठित नजर आणि संशयित मुद्रा त्याच्या नजरेला आली. एकदम त्याचा चेहरा पांढरा फटक झाला. त्यावेळीं त्याला काय वाटलें तें त्याचा तोच जाणे.

“ ताई, बाबू येताहेत ! ” असें म्हणून जेवण टाकून तो पळत जाऊन सैपाकघराच्या दाराआड लपला. तो पळतो आहे असें पाहून उमाही पळत दुसरीकडे गेली. घरावाला आल्यावर चोराची जी गत होते तशीच त्यांची गत झाली होती. हेमांगिनीला पहिल्यानें कांहींच कल्पना न आल्यामुळें तिनें एकदां हकडे तिकडे पाहून घेतलें. नंतर थकल्यासारखें करून ती भिंतीला टेकून पडली. तिच्या हृदयाला बाण लागून ओरखडे आल्यासारखें झालें होतें.

तितक्यांत विपिन येऊन दजर झाला. अशाप्रकारें आपली बायको समोरच बसलेली पाहून जवळ येऊन त्यानें उद्भिन्नपणें विचारलें, “ हें काय ? जेवणाचें भरलें ताट समोर घेऊन अशी कां बसली आहेस ? ”

हेमांगिनीनें उत्तर दिलें नाहीं. अधिकच अस्वस्थ होऊन विपिननें विचारलें, “ पुनः ताप आला वाटतं ? ”

अर्ध्या जेवणावरून उठलेलें कृष्णाचें ताट त्याच्या नजरेसमोर येतांच तो म्हणाला, “ इथं हा एवढा भात टाकून उठून कोण गेलं ? ललित वाटतं ? ”

हेमांगिनी उठून बसली आणि म्हणाली, “ नाहीं. ललीत नव्हे. शेजारचा किशा जेवीत होता. तुमच्या भीतीनें जाऊन दाराआड लपलाय. ”

“ कां ? ”

हेमांगिनी म्हणाली, “ तें तुमचें तुम्हालाच माहित. नुसता तोच कांहीं बाबरला नाहीं—तुम्ही येतांहां म्हणून घाबरून वर्दी घायला उमाच आली होती पळत. ”

आपली बायको तेढी बोलते आहे याची विपिनला कल्पना आली. म्हणूनच तिला सरळ मार्गावर आणण्यासाठी त्याने हंसून विचारलें, “कां उगीच अशी पळत आली ती ?”

हेमांगिनी म्हणाली, “कोण जाणे ! समोरच आईची बेअब्रू झालेली बघायला नको म्हणून आली असेल पळत !—” असें म्हणून एक सुस्कारा सोडून ती पुनः उद्गारली, “किशा म्हणजे परक्याचा मुलगा. तो घाबरून लपला यांत काहीं आश्चर्य नाही. पण प्रत्यक्ष पोटच्या पोरीला भीति वाटली याचं आश्चर्य वाटतं. मूठभर भात कुणालातरी द्यायचा अधिकार आपल्या आईला नाही हे तिला सुद्धां कळलं.”

प्रकरण विकोपाला गेलें आहे याची कल्पना विपिनला आली. आतां तें जास्त विकोपाला जाऊं नये म्हणून ती गोष्ट थट्टेवारी नेऊन उडवून टाकण्याच्या उद्देशानें, डोळे मिचकावून मान हलवून तो म्हणाला, “नाहीं. खरंच अधिकार नाही. भिकाऱ्याला भिक्षा घालायचा सुद्धां अधिकार नाही. जाऊंदे तें—कालपासून डोकं धरलं नाही ना ? उद्यां शहरच्या केदार डॉक्टरला बोलवावंसं वाटतंय मला. नाहीतर एकदां कलकत्याच्याच डॉक्टरला—”

दुखणें आणि त्या दुखण्याच्या उपायाची चर्चा एवढ्यावरच थांबली. हेमांगिनीनें मधेंच विचारलें, “उमेच्यासमोर तुम्हीं किशाला कांहीं बोललां होतां ?”

विपिनला आकाशांतून कोसळल्यागत वाटलें. तो म्हणाला, “मी ? कुठं—नाहीं ! हं हं ! त्या दिवशीं मला वाटतं, बोललों होतो—वहिनी रागावली होती—दादा चिडले होते, तेव्हां तिथं उभी होती वाटतं—समजल का—”

“समजलं !” असें म्हणून हेमांगिनीनें त्या विषयावर पडदा टाकला.

विपिन आपल्या खोलींत निघून गेल्यावर कृष्णाला बाहेर बोलावून ती म्हणाली, “किशा, हे चार पैसे घे नि दुकानावरचे चणेकुरमुरे, नाहीतर कांहींतरी घेऊन खा जा. कधीं भूक लागली तर यापुढं माझ्याकडे येऊं नकोस. बाहेरच्या माणसाला घासभर भात घालायची सत्ता काहीं तुझ्या ताईच्या हातीं राहिलेली नाही.”

कृष्णा मुकाट्यानें निघून गेला. विपिननें तें खोलींतून पाहिलें. रागानें दांतओंठ खात त्याच्याकडे पहात तो तसाच उभा राहिला होता.

७

पांचसात दिवसांनंतर एके दिवशीं तिसऱ्या प्रहरीं तोंड वांकडें करून विपिन रागारागानें आंत आला आणि म्हणाला, “हें काय चालवलयस तूं ? दुसऱ्याच्या पोरांचा बोजा घेऊन रात्रंदिवस ही आपसाआपसांत लढाई कां सुरू झालीय ? आज पाहिलें—दादासुद्धां आतां रागाला आलाय !”

थोड्याच वेळापूर्वीं स्वतःच्या खोलींत बसून जाऊबाईनीं भाकट्या जात्रेला उद्देशून आपल्या नवऱ्यापुढें आरडून ओरडून जे अपशब्दाचे बाण फेकले होते त्यांतला एकसुद्धां फुकट गेला नव्हता. सारे बाण येऊन हेमांगिनीला लागले होते. त्याच्या प्रत्येकाच्या फाळाला असलेल्या विषाचा परिणाम होऊन तिच्या सर्वांगाची लाहीलाही झाली होती. मोठे भावोजी मधें हजर असल्यामुळें तें सहन करण्यापलिकडे हेमांगिनीला त्याचा प्रतिकार करणें अशक्य झालें.

इतिहासकाळीं यवन लोक ज्याप्रमाणें समोर गायी उभ्या करून रजपूत-सेनेवर बाण सोडीत आणि युद्धांत जय मिळवीत, त्याचप्रमाणें कादंबिनी अलिकडे आपल्या नवऱ्याला पुढें करून या युद्धांत हेमांगिनीला हार खायला लावीत असे.

नवऱ्याच्या या भाषणामुळें हेमांगिनी एकदम भडकली. ती म्हणाली, “म्हणतां काय ? तेसुद्धां रागवले अं ! एवढ मोठें आश्चर्य घडलेलें कधीं कुणी ऐकलें होतें का ? विश्वास बसेल का कुणाचा ? बरें—आतां काय करूं म्हणजे त्यांचा राग जाईल ?”

विपिन मनांतल्या मनांत चिडला होता. पण तसें कांहीं बाहेर दिसूं देणें त्याच्या सवयीचें नव्हतें. म्हणूनच मनांतला राग मनात ठेवून तो सहजपणें म्हणाला, “कांहीं झालं तरी तीं वडिल माणसं—”

त्याचें वाक्य पुरें होऊं न देतां हेमांगिनी म्हणाली, “माहीत आहे. वडिलांचा मान कसा ठेवायचा हें न कळायला मी कहीं पाळण्यांतली पोर नाहीं. बिचाऱ्या पोगाबद्दल मला लोभ वाटतो म्हणून मेल्याचे डोळे फुटताहेत नि रात्रंदिवस मला असं टोंचताहेत—” तिचा आवाज आता नरम आला होता. वडिल दिराबद्दल आपण त्वेष आणून बोललों याची जाणीव होऊन

ती मनांतल्या मनांत ओशाळली होती. पण तिच्याही अंगाचा भडका झाला होता म्हणूनच राग आवरणे तिला कठीण गेलें.

विपिनचा ओठा आंतून प्रतिपक्षाकडे होता. परक्याच्या पोराचा प्रश्न घेऊन उगीच दादाबरोबर झगडा माजवणें त्याला पसंत नव्हतें. आपली बायको आतां ओशाळली आहे असें पाहून जरा जोरांत येऊन तो म्हणाला, “ यांत टोंचणी कसली ? स्वतःच्या मुलाला रीत लावण्यासाठीं त्यानीं त्याला शिक्षा केली तर त्यांत तुला कशाला टोंचणी लागायला हवी ? शिवाय कांहींही म्हण—वडिल माणसं ना तीं ! ”

नवऱ्याच्या तोंडाकडे हेमांगिनीने पाहिलें तेव्हां पहिल्यानें तिला थोडेंसें आश्चर्य वाटलें. या पंधरासोळा वर्षांच्या कारकिर्दीत त्यानें कधीही भ्रातृ-भक्तीचा एवढा मोठा पुरावा दाखवला नव्हता. तरीही त्याच क्षणाला रागानें तिच्या सर्वांगाची लाही झाली. ती म्हणाली, “ तीं जशीं वडिल माणसं, तशीच मी आई आहे. वडिल माणसं जर स्वतःचा मान घालवून बसायला लागलीं, तर त्याची भरपाई मी कशी करणार ? ”

विपिनच्या तोंडाशीं काहींतरी उत्तर आलें होतें पण तो थांबून उगीच राहिला. दाराच्या बाहेरून कुणाचा अत्यंत विनयशील पण संकुचित आवाज ऐकूं आला, “ ताई ! ”

नवराबायकोची नजरानजर झाली. नवरा थोडासा हंसला. त्या हसण्यांत प्रीतीचें लक्षण सामावून दिसत होतें. हसूं आंवरण्यासाठीं दातानीं ओठ चावून तीं दरवाजाच्या बाजूला सरकली. एक शब्दसुद्धां न बोलतां कृष्णाच्या तोंडाकडे तिनें मोठ्या प्रेमानें पाहिलें, त्यासरशीं त्यालाही आनंदाचें भरतें आलें आणि जें तोंडाला आलें तें बोलावें म्हणून तो म्हणाला, “ बरी आहेस ना ताई ? ”

क्षणभर हेमांगिनीच्या तोंडातून शब्द उमटला नाहीं. आतांच नवरा-बायकोमध्ये ज्या बाबतींत भांडण झालें होतें त्याचें मूळ एकाएकीं असें समोर दिसतांच त्या वितंडवादाची आठवण तिच्या मस्तकांत जागी झाली. तोंडांतल्या तोंडांत पण रागारागानें हेमांगिनी म्हणाली. “ इथं कशाला आलायस ? रोज रोज कशाला इथं येतोस ? सांग ना ? ”

कृष्णाच्या हृदयांत धसका बसला. तिच्या शब्दांतला निष्ठुरपणा खरोखरच त्याला इतक्या कठोरपणानें जाणवला—उद्देश कांहींही असो—

हे भाषण कांहीं थट्टेचें नव्हे, हे त्या बिचाऱ्या पोराला कळायला कठीण गेले नाहीं.

मीतीनें—आश्चर्यानें, शरमेनें त्याचें तोंड काळवंडून गेलें. तो हळुच म्हणाला, “पहायला आलों होतो.”

विपिन हंसून म्हणाला, “पहायला आला होता !—तुला !” त्या हंसण्यानें आपले दांतच पाडले असें हेमांगिनीला वाटलें. शेपटीवर पाय पडलेल्या नागिणीसारखी ती फणाणून उठली आणि कृष्णाला उद्देशून म्हणाली, “जा—आजपासून इथं येऊं नकोस—जा !”

“बरं.” असें म्हणून कृष्णानें हंसण्याचा वेडावांकडां प्रयत्न केला—पण त्यामुळें त्याची मुद्रा अधिकच काळवंडून गेली. तशाच कालवंडलेल्या तोंडानें मान खाली घालून तो चालता झाला.

कृष्णाच्या मुद्रेवरची ती काळवंडलेली छाया हेमांगिनीच्या चेहऱ्यावर उमटलेली दिसली. त्या तशा काळवंडलेल्या मुद्रेनें एकवार नवऱ्याकडे पाहून भराभर पावले टाकीत ती तिथून निघून गेली.

गेल्या पांच सहा दिवसांत हेमांगिनीचा ताप उतरला नव्हता. काल डॉक्टरनें येऊन पाहिलें तेव्हां छातींत सर्दी भरल्याचें त्यानें सांगितलें.

नुकतीच सांजवात लावली होती. थाटमाटाचे कपडे करून ललित आंत आला आणि म्हणाला, “आई, दत्तांच्या घरी बाहुलीचा खेळ आहे. जाऊं का पाहायला ?”

उगीच थोडीशी हंसून आई म्हणाली, “काय रे ललित, आज पांच सहा दिवस तुझी आई अशी पडून आहे, एकदांसुद्धां जवळपास कुठं आला नाहीस ना !”

ललित ओशाळला आणि तिच्या उशागती येऊन बसला. लाडक्या मुलाच्या पाठीवर हात ठेवून आई म्हणाली, “माझं हें दुखणं बरं झालं नाहीं, मी मेलें, तर काय कशील रे ? खूप रडशील ?”—

“जा ! बरं होईल !” असें म्हणून ललितनें आपला हात तिच्या अंगावर ठेवला. मुलाचा तो हात आपल्या हातीं घेऊन ती मुकाट्यानें पडून राहिली

होती. तापाच्या भरांत तो मुलाच्या हाताचा स्पर्श तिला मोठा गोड लागत होता, आंगभर जाणवत होता. असेंच घटकाभर रहावे असें तिला वाटत होतें. पण तितक्यांत ललित गडबड करूं लागला. बाहुलीचा खेळ इतक्यांत सुरू झाला असेल असें वाटून तो फार अस्वस्थ झाला होता. मुलाचा उद्देश ध्यानीं येऊन आई मनांतल्या मनांत हंसून म्हणाली, “बरं बरं. जा—पाहून ये. रात्री फार वेळ राहूं नकोस.”

“नाहीं आई, अगदीं लवकर येतो परत.” असें म्हणून ललित खोलीबाहेर निघून गेला—पण लगेच फिरून आला आणि म्हणाला, “आई, एक गोष्ट विचारूं ?”

आई हंसून म्हणाली, “एक रुपया हवा ना ? त्या फडताळांत आहे. तो घे जा—पण जास्त घेऊं नकोस हं.”

“नाहीं आई, रुपया नको. पण आधीं सांग, तूं ऐकशील ?”

चकित होऊन आईनें विचारलें, “रुपया नको ! मग काय आहे रे ?”

ललित अगदीं तिच्या जवळ येऊन हळुच म्हणाला, “किशामामाला जरा इथं येऊं देशील ? तो आंत नाहीं यायचा—उंबरठ्यावर उभा राहून एकदां तुला पाहून घेऊन तसाच जाईल परत. कालसुद्धां तो असाच बाहेर येऊन बसला होता—आजही बसला आहे येऊन.”

हेमांगिनी अस्वस्थ होऊन उठून बसली आणि म्हणाली, “जा जा ललित, आत्तांच घेऊन ये त्याला. अरेरे ! बसलाय म्हणतोस ? कुणी कां सांगितलं नाहीं रे मला ?”

“तो भीत होता यायला.” असें म्हणून ललित निघून गेला. थोड्या वेळानें कृष्णा आंत आला आणि मान खाली घालून भिंतीला टेकून उभा राहिला.

हेमांगिनीनें हांक मारली, “ये दादा, ये.”

कृष्णा तसाच उभा राहिला होता असें पाहून ती स्वतः उठली आणि त्याचा हात धरून मोठ्या कष्टानें पुनः विछान्यावर येऊन बसली. त्याच्या पाठीवरून हात फिरवीत ती म्हणाली, “हो का रे किशा, टाकून बोललें म्हणून ताईला काय असं विसरतां येतं होय ?”

कृष्णा एकदम हुंदकून रडूं लागला. हेमांगिनीला आश्चर्य वाटलें. यापूर्वी तो रडल्याचें कधी कुणी पाहिलें नव्हतें. कुणी कितीही छळलें, त्रास दिला,

मार दिला, तरीही मुकाब्याने तो मान खाली घालून उभा राही. लोकांसमोर डोळ्यांतून कधी एक टिप बाहेर येऊं देत नसे. हा त्याचा स्वभाव हेमांगिनीला माहित होता म्हणूनच तिला आश्चर्य वाटलें. ती म्हणाली, “छे ! असं रडायचं काय तें ! अशा तुझ्यासारख्या मोठ्या मुलानं काय डोळ्यांतून टिप काढायची ?”

घोतराचा बोळा तोंडांत घेऊन रडें आवरण्याचा जिवापाड प्रयत्न करीत तो म्हणाला, “छातींत सर्दी भरलीय असं म्हणतात ना डॉक्टर ?”

हेमांगिनी हंसली आणि म्हणाली, “एवढंच ! छे छे ! काय पोरकट आहेस रे ?” बोलतां बोलतां तिच्याच डोळ्यांतून टपटप करून दोन टिपें खाली घरंगळलीं, तीं डाव्या हातानें पुसून दुसरा हात त्याच्या मस्तकावर ठेवून ती कौतुकानें म्हणाली, “सर्दी भरलीय ! भरेना का रे ? मी मेलें कीं तूं अन् ललित दोवेही मला खाद्यावर घेऊन गंगेवर घेऊन जा ना !—कसं ! नेशील ना ?”

“काय सूनवाई ? कशी काय आहे प्रकृति आज ”—असें म्हणत मोठ्या जाऊबाई येऊन दारांत उभ्या राहिल्या. क्षणभर तिखट नजरेनें कुण्णाकडे पहात कादंबिनी म्हणाली, “वाः ! स्वतःच स्वारी हजर झाली आहे वाटतं येऊन ? अन् हें काय ? रडूनकडून ताईला माया लावायचं ढोंग चाललंय होय ? म्हणतात वेडा—पण सारी ढोंग साधतात हो याला !”

थकल्यामुळें हेमांगिनी नुकतीच तक्त्याला टेकून पडली होती ती ताडून् उठून बसली आणि म्हणाली, “जाऊबाई, महासात दिवस मला ताप येतोय, मी तुमच्या पायां पडतें, आज तुम्हीं जा पाहूं.”

कादंबिनी पहिल्यानें जराशी दबकली होती खरी पण लगेच अवसानांत येऊन म्हणाली, “मी तुला सांगत नव्हतें सुनवाई ! स्वतःच्या भावाला मी बोलत होतें, तिथं कां एवढी निकडीला येऊन उसळलीस ?”

हेमांगिनी म्हणाली, “तें बोलणं तर रात्रंदिवस सुरूच आहे. तें तिकडे तुमच्या घरीं चालूं द्या. माझ्यासमोर नको. इथं मी बोलूं द्यायची नाहीं कुणाला.”

“कां ? काय करशील ? घरांतून बाहेर काढशील मला ?”

हेमांगिनी हात जोडून म्हणाली, “माझी प्रकृति बरी नाहीं जाऊबाई. तुमच्या पायां पडतें, एक उगी तरी रहा.—नाहींतर निघून तरी जा.”

कादंबिनी म्हणाली, “स्वतःच्या भावाला मी शिक्षा लावायची नाही ?”

हेमांगिनी उत्तरली, “ तें काय तें तिकडे तुमच्या घरी करा ! ”

“ तें आतां चांगलेंच होईल ! त्याची काळजी नको. माझ्या नांवाची बदनामी करतो—सारं बिंग बाहेर काढतें मेल्याचं. नष्ट खोश मेला ! मी म्हटलं, गाईला दावं नाही—थोडा ताग कापून आण म्हटलं—तर म्हणतो. ‘ नाही आक्का. तुझ्या पाया पडतो. बाहुलीचा खेळ पहायला जातो ’—हा बाहुलीचा खेळ चाललाय होय रे ? ” असें म्हणून दणदण पावले वाजवीत कादंबिनी निघून गेली.

हेमांगिनी कितीतरी वेळ काष्ट होऊन पडून राहिली होती. ती म्हणाली, “ बाहुलीचा खेळ बघायला कां गेला नाहीस रे किशा ? गेला असतास तर कशाला हें असं झालं असतं ? तूं इथं आलेलं जर त्यांना आवडत नाही तर भाई, कशाला इथं येतोस माझ्याकडे ? ”

एक शब्दसुद्धां न बोलतां कृष्णा हलुहलु निघून गेला—पण त्याच क्षणी पुनः परत येऊन म्हणाला, “ आमची गांवची विशालाक्षी देवी म्हणजे मोठी जाग्रत देवता आहे ताई. तिची पूजा करून तीर्थ घेतलं, कीं सारे रोग बरे होतात. तेवढं कर ना ताई. ”

आतांच जावेबरोबर निष्कारण झगडा झाल्यामुळें हेमांगिनीचें मन अगदीं बिघडून गेलें होतें. नुसतें भांडणतंटा झाला एवढ्यासाठींच नव्हे, एवढें बोलणें ऐकून घ्यावें लागलें तरी हा सारें कसें विसरून जातो, याची दशा पुढें काय होणार, या कल्पनेनें तिच्या अंतःकरणाला पीळ पडूं लागला होता. कृष्णा-परत आला त्याचवेळीं हेमांगिनी उठून बसली आणि त्याला जवळ बसवून घेऊन त्याच्या पाठीवरून हात फिरवीत रडूं लागली. डोळे पुसून ती म्हणाली, “ मी बरी झालें कीं हलुच तिकडे कुणाला नकळत तुला पाठवून देईन पूजा करायला. एकटाच जागील ? ”

कृष्णा खुपित आला आणि एवढाले डोळे करून पहात म्हणाला, “ हो हो. एकटाच जाईन तर ! आतांच एक रुपया दे मला ताई—आतांच जातो मी—उद्यां सकाळींच पूजा करून तुला प्रसाद घेऊन येतो. प्रसाद खाछा, कीं लगेच दुखणं बरं होईल. मग काय ताई, पाठवतेस ना मला आजच ! ”

हेमांगिनीनें जेव्हां पाहिलें कीं आतां तो कांहीं ऐकत नाही, तेव्हां ती म्हणाली, “ पण उद्यांवर्यत तिकडे राहिलास तर हीं चोप देतील ना तुला ! ”

माराची गोष्ट निघतांच पहिल्यानें तो हटला पण लगेच उल्हासून म्हणाला,
“ मारीनात का—तुझें दुखणें तर बरें होईल ! ”

पुनः तिच्या डोळ्यांतून आसवें पाझरूं लागलीं. ती म्हणाली, “ काय रे
किशा, मी तुझी कुणी नव्हे—कां एवढा जीव खालीं वर करतोस माझ्यासाठीं ? ”

या प्रश्नाचें उत्तर बिचारा किशा काय देणार होता ?

त्याचें पिळवटलेलें हृदय रात्रंदिवस आंसवें गाळीत आईच्या शोधांत होतें.

कांहीं वेळ तिच्या तोंडाकडे पाहून तो म्हणाला, “ तुझें दुखणें अजून बरें
होत नाहीं, तार्ई ! छातींत सर्दी भरली आहे ना ? ”

उगीच थोडेसें हंसून हेमांगिनी म्हणाली, “ माझ्या छातींत भरलंय, त्यांत
तुझें काय गेलं ? तुला कशाला ती कळजी ? ”

कृष्णा आश्चर्यचकित होउन म्हणाला, “ कशी काळजी वाटायची नाहीं,
तार्ई ! छातींत सर्दी भरणें भारी वाईट. हें दुखणें जर असंच वाढलें,
तर मग—”

“ तर मग तुला बोलवायला पाठवीन. पण बोलावल्याशिवाय येऊं
नकोस, गार्ई. ”

“ कां तार्ई ? ”

निश्चयाच्या स्वरानें हेमांगिनी म्हणाली, “ नाहीं—तुला मी इथं येऊं
द्यायची नाहीं. न बोलावतां आलास तर मला भारी राग येईल. ”

तिच्या चेहऱ्याकडे घाबरटपणें पाहून कृष्ण म्हणाला, “ तर मग उद्यां
सकाळीं बोलवायला पाठवशील मला ? ”

“ उद्यां सकाळीं यायला हवें का तुला ? ”

कृष्णा ओशाळून म्हणाला, “ बरें—सकाळीं नको असलें तर दुपारीं
येईन—नाहीं तार्ई ! ”

त्याची मुद्रा अगदीं काकुळतवाणी झाली होती. हेमांगिनीच्या मनाला तें
फार लागलें. पण मन कठोर केल्यावांचून तिला गत्यंतर नव्हतें. सर्वांनीं
मिळून या भोळ्या बिचाऱ्या असहाय मुलाचा जो छळ सुरू केला होता, तो
कांहीं ना काहीं करून वाढूं न देणें अवश्य होतें. तें तिलाच साधलें असतें.
तार्ईला येऊन भेटण्यापायीं कितीही कडक शिक्षा झाली तरी ती सहन करायला
तो मार्गें हटला नसता. पण तिला वाटलें, आपण तें कसें सहन करावें !

हेमांगिनीचे डोळे फाटून पाणी आले. उसना कठोरपणा आणून ती म्हणाली, “मला त्रास देऊ नकोस कृष्णा. नीघ इथून. बोलावीन तेव्हा ये. उगीच जेव्हा तेव्हा येऊन माझं डोक भडकवू नकोस !”

“बरं तर. नाही येत !” असें म्हणून शरमेने मान खाली घाटून कृष्णा तसाच निघून गेला.

हेमांगिनीच्या डोळ्यांतून आसवांचा पूर लोटून लागला. आई हरपल्यामुळे हे अनाथ पोर आपल्याचाच आई मानून कवटाळत आहे, हे तिला स्पष्ट कळून चुकले. तिच्या पदराची एवढीशी पाखर मिळण्यासाठी भिकाऱ्यासारखे हे पोर कसे जीव खाली वर करते आहे !

डोळे पुसून हेमांगिनी आपल्याशीच म्हणाली, “असं तोंड वाकडं करून गेलास कृष्णा,—पण ही तुझी आई सुद्धा तुझ्याइतकीच असहाय झाली आहे. वळेंच तुला घेऊन जवळ करायचं सामर्थ्य कांहीं तिच्या ठायीं नाही भाई !”

उमा येऊन म्हणाली, “आई, काल किशामामा वसुलीला गेला नाही, तुझ्याकडे येऊन बसून राहिला, म्हणून काकांनी त्याला मार दिला. त्याच्या नाकांतून—”

तिला धमकावून हेमांगिनी म्हणाली, “बरं बरं—कळलं ! जा तू. नीघ इथून !”

अचानक धमकी मिळाल्यामुळे उमा चमकली. ती मुकाट्याने जाऊ लागली होती, तोंच तिच्या आईने तिला हांक मारून विचारलं, “काय ग, नाकांतून रक्त आलं म्हटलंस होय ?”

उमा थांबून म्हणाली, “नाहीं—तसं फार नाही—थोडंसं.”

“बरं बरं, तू जा.”

उमा दाराजवळ उभी राहून म्हणाली, “आई, किशामामा हा इथंच उभा आहे !”

कृष्णाच्या तें कानीं गेलें. तेंच बोलावणें समजून आंत डोकावून लाजत लाजत हंसत तो म्हणाला, “आतां कसं आहे, ताई ?”

हेमांगिनीला जितकें वाईट वाटलें होतें, तितकीच ती चिडली होती. पिसाळल्याप्रमाणें ओरडून ती म्हणाली, “कशाला येतोयस इथं ? जा. जा म्हणतें ना इथनं ?”

कृष्णा वेळ्यासारखा पहात राहिला. हेमांगिनी अधिकच पिसाळून म्हणाली, “अजून उभा राहिला आहेस, दळभट्ट्या ? गेला नाहीस ?”

नुसतें ‘जातो’—म्हणून कृष्णा तोंड वांकडें करून निघून गेला. तो गेल्याबरोबर हेमांगिनी उसासे टाकीत विछान्यावर पडली आणि रागारागानें आपल्याशीच म्हणाली, “शंभर वेळ सांगितलं मेल्याला, कीं इथं येऊं नकोस म्हणून—तरी ‘ताई ताई’ करीत येतो. शिवूला सांग उभा—म्हणावं, याला इथं पाऊल टाकूं देऊं नकोस.”

उमेनें उत्तर दिलें नाहीं. तीही हळुच बाहेर निघून गेली.

रात्री हेमांगिनीनें नवऱ्याला बोलावून घेऊन रडकुंडीला येऊन म्हटलें, “आजवर तुमच्यापाशीं मी कांहीं मागितलं नाहीं—ही अशी विछान्यावर पडलें आहे—एक मागणं आहे—द्याल ?”

संदिग्धपणें विपिननें विचारलें, “काय मागणं आहे ?”

हेमांगिनी म्हणाली, “एवढा हा कृष्णा मला द्या. दीनवाणा झाला आहे विचारा—आईबाप नाहीत—ही माणसं त्याला बडवून मारताहेत, तें माझ्यानें पाहवत नाहीं.”

विपिन हंसत हंसत म्हणाला, “तर मग डोळे झांकून घे !”

नवऱ्याचे ते निष्ठुर उद्गार हेमांगिनीच्या हृदयाला बाणासारखे लागले. इतर वेळीं ती चिडली असती पण यावेळीं तिचा जीव कळवळला होता, म्हणूनच मुकाट्यानें सहन करून ती हात जोडून म्हणाली, “शपथेवर सांगतें तुम्हांला, तो पोटाच्या गोळ्यासारखा वाटतोय मला. मला द्या तो ! त्याला खायला प्यायला घालीन—लहानाचा मोठा करीन—मग तुम्हाला काय वाटेल तें करा. मोठा झाला कीं मी एक शब्द सुद्धां बोलणार नाही.”

थोडासा नरम येऊन विपिन म्हणाला, “कृष्णा म्हणजे काय माझ्या दुकानांतला डाळतांदूळ, तो तुला आणून देऊं ? तुमच्याचा भाऊ, तुमच्या घरीं आलेला, तूं मधें पडतेस कसल्या कळवळ्यानें ?”

हेमांगिनीला रडें कोसळलें. डोळे पुसून ती म्हणाली, “तुम्ही मनात आणलं तर भावजींना सांगतां येईल, जाऊबाईंना सांगतां येईल, खुशाल वेळून येतां येईल त्याला. तुमच्या पायां पडलें, एवढं माझं ऐका.”

विपिन म्हणाला, “बरं, बरं. तसं करतां येईल. पण त्याला पोसायला मी तरी काय असा बडा माणूस लागून गेलों आहे ?”

हेमांगिनी म्हणाली, “आजवर मी सांगेन तें—अगदीं धुल्लक गोष्ट असली तरी—तुम्ही कधीं नाहीं म्हटलं नाहीं. काय माझी अशी चूक झाली म्हणून आतां हें असं उत्तर देतां ? खरोखर सांगतें, माझा जीव अगदीं आशेला आला आहे. एवढं लहानसं मागणंसुद्धां घायचं नाहीं का तुम्हांला ? अभागी विचारा—म्हणून का तुम्ही सारीं त्याच्या जिवावर उठलां आहां ? मी ठेवून घेतें त्याला. काय करतात तें तरी पाहतें !”

विपिन आतां चिडीला आला. तो म्हणाला, “त्याला पोसायची माझी तयारी नाही.”

हेमांगिनी म्हणाली, “माझी तयारी आहे. आपल्या पोरांना पोसतां येऊं नये, असा या घरांत मला मुळींच का अधिकार नाही ? उद्यांच घेऊन येतें त्याला. जाऊबाई जबरदस्ती करूं लागली तर पोलिसांत वर्दीं देईन.”

बायकोचें भाषण ऐकून विपिनला राग आला. आपल्या मर्जीविरुद्ध ती जाऊं पहाते आहे, याची त्याला चीड आली. तो रागारागानें म्हणाला, “बरं. बरं. तें पाहतां येईल !—” असें म्हणून तो निघून गेला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळपासून पाऊस पडत होता. हेमांगिनी खिडकी उघडून आकाशाकडे पहात बसली होती. तितक्यांत पांचूगोपाळची आरडा-ओरड तिच्या कानीं आली. तो मोठमोठ्यानें ओरडून आपल्या आईला सांगत होता, “आई, तुझा शहाणा भाऊ मिजत मिजत आला आहे कुठून तरी.”

“खेंटर कुठं आहे रे ! आलें हं !”—असें म्हणून डोक्यावर पंचा घाकून कादंबिनी घाईघाईनें सदर दरवाजाकडे गेली.

हेमांगिनीच्या हृदयांत थरकाप सुटला. ललितला हांक मारून ती म्हणाली, “अरे बाबा, जरा जा शेजारच्या घरीं, अन् पहा तर खरं तुझा किशामामा कुठून आला आहे तो ?”

ललित धांवत गेला आणि तसाच धावत परत आला. तो म्हणाला, “पांचूदादानं किशामामाला आंगठे धरायला लावलेयत् अन् दोन विटा ठेवल्या आहेत त्याच्या मानेवर.”

हेमांगिनीनें विचारलें, “काय केलं रे त्यानं ?”

ललित म्हणाला, “काल दुपारीं वसुलीसाठीं त्याला गवळवाड्यांत पाठवला होता. त्यानें तीन रुपये वसूल केले आणि सारे खर्चून परत आला घरीं.”

हेमांगिनीला तें खरें वाटलें नाहीं. ती म्हणाली, “त्यानें पैसे वसूल केले, असें कोण म्हणतें ?”

“लक्ष्मण गवळी स्वतः येऊन सांगून गेला—” असें म्हणून ललित आपल्या अभ्यासाला लागला.

आणखी दोन तीन घटका कसलीच गडबड ऐकूं आली नाहीं. दहा वाज्याच्या सुमारास सैपाकीणबाईनें ताटांतून दोन चपात्या आणून ठेवल्या. हेमांगिनी जेवायला बसणार होती, इतक्यांत तिच्याच खोलीबाहेर कुरुक्षेत्र माजलेलें तिला ऐकूं आलें.

पांचूगोपाळनें कुष्णाचे कान पकडले होते. कादंबिनी त्याच्या मागे होती. बरोबर घरधनीही होते. विपिनला बोलावण्यासाठीं दुकानावर माणूस पाठवला होता.

घावऱ्याघावऱ्या हेमांगिनी माथ्यावरचा पदर ओढून एका बाजूला उठून उभी राहिली. मोठ्या भावोजीचें कर्कश व्याख्यान सुरू झालें,—“हें पहा मूनबाई, तुझ्यागरीं आम्हांला हें घर टाकावं लागणार. विपिनला सांगून आमच्या घराची किंमत देऊन टाक, म्हणजे आम्हीं जातो दुसऱ्या कुठं तरी.”

आश्चर्यानें हतबुद्ध होऊन हेमांगिनी एक शब्दसुद्धां न उच्चारतां स्वस्थ उभी राहिली, त्यावेळीं लढाई पुढें चालवण्याची जबाबदारी स्वतःच्या हातीं घेऊन थोरली जाऊ अगदीं दारासमोर येऊन तोंड वेंगाडून हातवारे करीत म्हणाली, “अग मूनबाई, मी तुझी वडील जाऊ—मलासुद्धां कोल्हाकुत्र्याच्या लायकीची का समजतेस ? म्हणायचें तसें तर म्हण, पण लोकांसमोर तोंडदेखला चांगुलपणा दाखवून माझ्या भावाचें माथें बिघडवूं नकोस म्हणून हजार वेळ तुला सांगतेंय—कस ? ऐकलंस'का माझें ? अग बाई, दोन दिवस लाडिकपणा करणें सोपें असतें. पण जन्मभर कांहीं तूं त्याचा बोजा घ्यायची नाहींस !—तो मलाच घेतला पाहिजे.”

वांकडेंतिकडें बोलून आपल्याला भांडणांत ओढायचा हा तिचा उपक्रम होता—दुसरे कांहीं नव्हे—हें हेमांगिनीला कळून चुकलें होतें. तिनें हळुच विचारलें, “काय झालें ?”

वडिल जाऊ म्हणाली, “आम्ही त्याला खायला घालीत नाही—नुसंता राबवतो—अन् तू त्याला पोटाला घालून जगवलंयस, होय ?”

हेमांगिनीने उत्तर दिले, “होय, होय ! आजपर्यंत केव्हांसुद्धां तुम्ही त्याला दोन वेळ पोटभर अन्न घातलं नाही. नुसती घरमार चाललीय आणि राबवून वेतांहांत. तुमच्या मीतीनं मी त्याला येऊं नको म्हणून हजारवेळां सांगितलं—पण त्या विचाऱ्याला भूक आवरत नाही. माझ्याकडे आलं कीं पोटभर खायला मिळतं म्हणून तो येतो धावत इथं—चोरी दरोडेखोरीचे धडे घ्यायला नव्हे ! पण तुम्ही अशीं चाडाळ माणसं आहांत कीं तेंसुद्धां तुमच्यानं पहावत नाही !”

आतां मात्र दीगने उत्तर दिले. त्यानें कृष्णाला समोर ओढलें आणि धोतराच्या सग्यांत त्यानें बांधून आणलेल्या केळीच्या पानांचा द्रोण बाहेर काढून दाखवून रागारागानें विचारलें, “आम्ही दुष्ट, आम्ही चांडाळ, आम्हांला कुणाचं बरं पहावत नाही, तें आतां तूंच पहा आल्या डोळ्यांनीं ! तुला बरं वाटावं म्हणून माझे पैसे चोरून कुठल्याशा देवाची पूजा करून यान हा प्रसाद आणलाय तो तुझ्या शिकवणीमुळच ! वे हा !—” असें म्हणून त्यानें त्या द्रोणांतले एकदोन संदेश आणि फूलपत्री बाहेर काढून दाखवली.

भित्रया वर चढवून कादंबिनी म्हणाली, “काय ग बाई तरी ! झांकलं माणिक—सैनानाची अवलाद—कावेबाज कारटं ! आतां तूंच सांगे ना—कोणत्या मतलबानं यान चोगि केली, त्याचं आतां तूंच दे ना उत्तर. माझ्यामाठीं गेला होना का हा नवस फेडायला ?”

हेमांगिनी रागानें बेफाम झाली. आधींच आजारी असलेली—त्यांतून हा खोऱ्या आरोपांचा मार्ग बसलेला—तणतणत ती कृष्णासमोर आली आणि काढून त्याच्या थोबाडींत भडकावून म्हणाली, “हरामजादा चोर ! चोरी करायला तुला मी का शिकवलं ? इथं येऊं नको म्हणून किती वेळा तुला सांगितलं ? किती वेळ तुला इथून घालवून दिलं ? इथं येतोस, आडून आडून डोक्यावतोस, तो चोरी करायसाठींच अशी आतां खात्री झालीय माझी.”

इतक्यांत घरची सगळी मंडळी येऊन हजर झाली होती. शिवू म्हणाला, “परवां रात्रीं हा तुमच्या खोलीसमोर काळोखांत उभा राहिलेला मी स्वतः

वडिल जाऊ म्हणाली, “आम्ही त्याला खायला घालीत नाहीं—नुसता राववतो—अन् तू त्याला पोटाला घालून जगवलंयस, होय ?”

हेमांगिनीने उत्तर दिले, “होय, होय ! आजपर्यंत केव्हासुद्धां तुम्ही त्याला दोन वेळ पोटभर अन्न घातलं नाही. नुसती धरमार चाललीय आणि राववून वेतावांत. तुमच्या भीतीने मी त्याला येऊं नको म्हणून हजारवेळां सांगिलं—पण त्या विचान्याला भूक आवरत नाही. माझ्याकडे आलं कीं पोटभर खायला मिळतं म्हणून तो येतो धावत इथं—चोरी दरोडेखोरीचे धडे घ्यायला नव्हे ! पण तुम्ही अशीं चाडाळ माणसं आहांत कीं तेंसुद्धां तुमच्यानं पहावत नाहीं !”

आतां मात्र दीगाने उत्तर दिले. त्यानें कृष्णाला समोर ओढलें आणि धोतराच्या संग्यांत त्यानें बाधून आणलेल्या केळीच्या पानाचा द्रोण बाहेर काढून दाखवून रागारागाने विचारलें, “आम्ही दुष्ट, आम्ही चांडाळ, आम्हांला कुणाचं बरं पहावत नाही. तें आतां तूच पहा आम्ह्या डोक्यांनी ! तुला बरं वाटावं म्हणून माझे पैसे चोरून कुठल्याशा देवाची पूजा करून यान हा प्रसाद आणलाय तो तुझ्या शिकवणीमुठंच ! वे हा !—” असें म्हणून त्यानें त्या द्रोणांतले एकदोन संदेश आणि फूलपत्री बाहेर काढून दाखवली.

भिंवया वर चढवून कादंबिनी म्हणाली, “काय ग बाई तरी ! झांकलं माणिक—सैनानाची अवलाद—कावेबाज कारटं ! आतां तूच सांग ना—कोणत्या मतलबानं यान चोग केला, त्याचं आतां तूच दे ना उत्तर. माझ्यामाठीं गेला होता का हा नवस फेडायला ?”

हेमांगिनी रागाने बेकाम झाली. आधीच आजारी असलेली—त्यांतून हा खोऱ्या आरोपाचा मारा बसलेला—तणतणत ती कृष्णासमोर आली आणि काडून त्याच्या थोबाडीत भडकावून म्हणाली, “हरामजादा चोर ! चोरी करायला तुला मी का शिकवलं ? इथं गेऊं नको म्हणून किती वेळा तुला सांगिलं ? किती वेळ तुला इथून घालवून दिलं ? इथं येतोय, आडून आडून डोक्यात, तो चोरी करायमाठींच अशी आतां खात्री झालीय माझी.”

इतक्यांत घरची सगळी मंडळी येऊन हजर झाली होती. शिवू म्हणाला, “परवां रात्री हा तुमच्या खोलीसमोर काळोखांत उभा राहिलेला मी स्वतः

त्यानंतर जवळ बसून उमेने आपल्या आईचे डोळे आपल्या पदराने पुशीत पुशीत सांगितले, “ प्रसन्नची आई किशामामाला ओढून बाहेर घेऊन गेली—”

यावर हेमांगिनी कांही बोलली नाही. ती तशीच तिथे पडून राहिली होती. दोनतीन वाजायच्या सुमाराला हिंवा भरून तिला भयंकर ताप आला. बऱ्याच दिवसांनी आजच ती पथ्याचे ध्यायला बसली होती—ते अजून तसेच एका बाजूला पडून सुकून वाळून गेले होते.

संध्याकाळी विपिन घरी आला. त्या घरी वहिनीच्या तोंडून सारा प्रकार कळल्यामुळे रागारागाने आपल्या बायकोच्या खोलीत तो येत होता, तोंच उमा त्याच्या जवळ आली आणि कुजबुजत म्हणाली, “—आईला ताप आलाय—बेशुद्ध झालीय !”

विपिन दचकून म्हणाला, “ म्हणतेस काय ग ? आज तीनचार दिवस तर सुळीच ताप नव्हता !”

विपिनचे आपल्या बायकोवर अत्यंत प्रेम होते. ते किती उत्कट होते याचा पुरावा चार पांच वर्षांपूर्वी दादापासून विभक्त व्हायच्या वेळी मिळाला होता. कासावीस होऊन तो खोलीत गेला—ती तशीच जमिनीवर पडलेली होती. घाबऱ्या घाबऱ्या त्याने तिला उचलून बिलान्यावर ठेवले. अंगाला हात लागतांच हेमांगिनीने डोळे उघडून एक क्षणभरच आपल्या नवऱ्याकडे पाहिले आणि एकदम त्याचे दोन्ही पाय धरून ती रडतरडत म्हणाली, “ आधी कृष्णाला आसरा द्या. नाहीतर माझा हा ताप कांही बरा व्हायचा नाही. आई कुणेचा कोप होईल माझ्यावर !”

आपले पाय तिच्या हातून सोडवून घेऊन विपिन तिच्या बाजूला बसला आणि तिच्या माथ्यावरून हात फिरवीत तिची समजावणी करू लागला.

हेमांगिनीने विचारले, “ द्याल आसरा ?”

विपिनचे डोळे ओलावले होते. त्याने ते पुसून घेऊन म्हटले, “ तू म्हणशील तसं करीन—पण आधी तू बरी होऊन उठ. ”

त्यानंतर हेमांगिनी कांही बोलली नाही.

रात्रीच तिचा ताप निघाला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी विपिनला ते कळले तेव्हा त्याला फार आनंद झाला. रोजचे नित्यकृत्य आटोपून थोडासा अल्पाहार

त्यानंतर जवळ बसून उमेने आपल्या आईचे डोळे आपल्या पदराने शीत पुशीत सांगितले, “ प्रसन्नची आई किशामामाला ओढून बाहेर ङून गेली—”

यावर हेमांगिनी कांहीं बोलली नाही. ती तशीच तिथे पडून राहिली होती. रोनतीन वाजायच्या सुमाराला हिंव भरून तिला भयंकर ताप आला. बऱ्याच देवसांनी आजच ती पथ्याचे ध्यायला बसली होती—ते अजून तसेच एका बाजूला पडून सुकून वाळून गेले होते.

संध्याकाळी विपिन घरी आला. त्या घरी वहिनीच्या तोंडून सारा प्रकार कळल्यामुळे रागारागाने आपल्या बायकोच्या खोलीत तो येत होता, तोंच उमा त्याच्या जवळ आली आणि कुजबुजत म्हणाली, “—आईला ताप आलाय—बेशुद्ध झालीय !”

विपिन दचकून म्हणाला, “ म्हणतेस काय ग ? आज तीनचार दिवस तर सुळीच ताप नव्हता !”

विपिनचे आपल्या बायकोवर अत्यंत प्रेम होते. ते किती उत्कट होते याचा पुरावा चार पांच वर्षांपूर्वी दादापासून विभक्त व्हायच्या वेळी मिळाला होता. कासावीस होऊन तो खोलीत गेला—ती तशीच जमिनीवर पडलेली होती. घाबऱ्या घाबऱ्या त्याने तिला उचलून बिछान्यावर ठेवले. अंगाला हात लागतांच हेमांगिनीने डोळे उघडून एक क्षणभरच आपल्या नवऱ्याकडे पाहिले आणि एकदम त्याचे दोन्ही पाय धरून ती रडतरडत म्हणाली, “ आधी कृष्णाला आसरा द्या. नाहीतर माझा हा ताप कांहीं बरा व्हायचा नाही. आई दुर्गेचा कोप होईल माझ्यावर !”

आपले पाय तिच्या हातून सोडवून घेऊन विपिन तिच्या बाजूला बसला आणि तिच्या माथ्यावरून हात फिरवीत तिची समजावणी करू लागला.

हेमांगिनीने विचारले, “ द्याल आसरा ?”

विपिनचे डोळे ओलावले होते. त्याने ते पुसून घेऊन म्हटले, “ तू म्हणशील तसे करीन—पण आधी तू बरी होऊन उठ.”

त्यानंतर हेमांगिनी कांहीं बोलली नाही.

रात्रीच तिचा ताप निघाला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी विपिनला ते कळले तेव्हा त्याला फार आनंद झाला. रोजचे नित्यकृत्य आटोपून थोडासा अल्पाहार
चं. ११

करून तो दुकानीं जायला निघाला होता. त्यावेळीं हेमांगिनी त्याच्या समोर आली आणि म्हणाली, “कालच्या मारानं कृष्णाला भारी ताप आलाय. त्याला मी इथं घेऊन येते.”

विपिन मनांतल्या मनांत चिडून संतापून म्हणाला, “इथं कशाला आणायला हवं त्याला ? आहे तिथंच राहू दे.”

हेमांगिनी स्तंभित झाली. एक क्षणभर तशीच राहून ती म्हणाली, “त्याला आसरा देऊं म्हणून काल रात्रीच तुम्ही मला वचन दिलं होतं ना ? ”

हेटाळणीच्या झोकाने मानेला हिसडा देऊन विपिन म्हणाला, “हं ! कोण तो असा, म्हणून त्याला आणून आम्ही पोसायचं ? तुझं आपलं भलतंच काही तरी.

कालरात्री तिची प्रकृति फार बिघडली होती म्हणून त्याने जें कबूल केलें होतें, तें आज सकाळीं तिची प्रकृति बरी झाल्याचें दिसून येतांच त्याने फेटाळून लावलें. छत्री बगलेला मारून तो उठून उभा राहिला आणि म्हणाला, “उगीच वेडेपणा करूं नकोस—दादाबिदा भारी संतापतील ! ”

निश्चयाच्या वाणीने हेमांगिनी म्हणाली, “दादाबिदा संतापले तर काय त्याचा खून करणार आहेत ?—कीं मी उद्यां त्याला घेऊन आलें तर या घरांत मला कोण नाहीं म्हणणार आहे ? आजवर दोन मुलं होतीं मला—उद्यांपासून तीं तीन होतील. यापुढं मी कृष्णाची आई ! ”

“बरं बरं तें पुढचं पुढं पाहू—” असें म्हणून विपिन जायला निघाला होता त्याच्या समोर येऊन उभी राहून हेमांगिनी म्हणाली, “त्याला इथं आणणार कीं नाहीं ? ”

“चल चल, हा काय वेडेपणा ? ” असें म्हणून विपिन तिच्यावर डोळे बटारून निघून गेला.

हेमांगिनीने हांक मारली, “शिवू, एक बैलगाडी घेऊन ये. मी माहेरीं चालले ! ”

विपिनने तें ऐकलें. तो हंसत हंसत म्हणाला. “वाः घाबरवतेयस मला होय ? ”

ज्यानंतर तो दुकानीं गेला.

चंडीमंडपाच्या एका कोपऱ्याला एका फाटक्या चटईवर कृष्णा पडला होता. त्याला सडकून ताप भरला होता. त्याचें आंग ठणकत होतें. छातींतल्या दुःखीमुळें तो बेदोष होऊन पडला होता.

हेमांगिनीनें साद घातली, “कृष्णा !”

कृष्णा जसा कांहीं तयारच होता—तसाच तडक उठून उभा राहिला आणि उद्गारला, “तार्ई !”

त्याच क्षणाला त्याचें कोमेजलेलें तोंड उजळून उठलें—लाजवटपणें तो हंसत होता—जसा कांहीं त्याला तापबीयें कांहीं आला नव्हता. मोठ्या उत्साहानें एकदम उठून तो उभा राहिला आणि धोतराच्या सोग्यानें ती फाटकी चटई झाडून घेऊन म्हणाला, “बैस.”

त्याचा हात धरून हेमांगिनीनें त्याला आपल्या हृदयाशीं कवटाळलें आणि म्हटलें, “आतां इथें बसायचं नाहीं दादा, चल माझ्याबरोबर ! आजच्या आज तुला तुझ्या गांवीं पोचवलें पाहिजे.”

“चल !” असें म्हणून कृष्णानें आपली मोडकी काठी बगलेला मारली आणि फाटका पंचा खांद्यावर टाकला.

दारांत बैलगाडी उभी होती. कृष्णाला घेऊन हेमांगिनी गाडींत बसली.

गाडी गांवाच्या सीमेच्या बाहेर पोचून पुढें निघाली त्यावेळीं मागून कुणीतरी ओरडत हाका मारीत आहे, असें पाहून गाडीवाल्यानें गाडी थांबवली. थांबतां थांबतां घामाधुम झालेला विपिन गाडीजवळ येऊन पोहोचला. त्यानें घाबरून विचारलें. “कुठें चाललीस ?”

कृष्णाकडे बोट करून हेमांगिनी म्हणाली, “याच्या गांवीं.”

“केव्हां येणार ?”

निश्चयाच्या स्वरानें हेमांगिनीनें गंभीरपणें उत्तर दिलें, “देव जेव्हां घरी परत पाठवील तेव्हां.”

“म्हणजे ?”

पुनः कृष्णाकडे बोट करून हेमांगिनी म्हणाली, “याची कधीं कुठें सोब लागेल—कधीं कुठें याला आसरा मिळेल—तेव्हांच मी स्वतः फिरून परत घरी येईन. नाहीतर याच्याच सांगाती राहिलें पाहिजे मला !”

त्या दिवशीं तिची मुद्रा अशीच झाली होती, तिच्या आवाजांत असाच कठोरपणा होता,—विपिनला तें आठवलें. मोती कुंभाराच्या निराधार भाव्याची बाग बांचवण्यासाठीं साऱ्या गांवाविरुद्ध जाऊन ज्यावेळीं ती उभी राहिली होती त्यावेळीं तिची वृत्ति अशीच झाली होती. त्याला आठवलें, ही हेमांगिनी ती नव्हे.—डोळे बटारून गप्प बसवतां येईल अशी ती आपली रोजची बायको ही नव्हे !

विपिन थंडावून म्हणाला, “ माफ कर—चल आतां घरी. ”

हेमांगिनी हात जोडून म्हणाली, “ तुम्हींच माफ करा मला. हातीं घेतलेलें काम पुरं केल्याशिवाय मी पुनः घराचा उंबरटा चढायची नाही. ”

आपल्या बायकोच्या शांत आणि निश्चयपूर्ण मुद्रेकडे कांहीं वेळपर्यंत विपिन मुकाट्यानें दहात राहिला होता.

कृष्णाचा हात धरून तो म्हणाला, “ कृष्णा, बाळ, तुझ्या ताईला घेऊन आतां तूच ये घरीं भाई. आज मी शपथ घेतों—या जिवंत जीव आहे तोपर्यंत तुम्हां दोघां बहीणभावांत मी अंतराय आणणार नाही. ये भाई—तुझ्या ताईला घेऊन ये ? ”

